د مشروطیت غورځنګ په افغانستان کې

لیکوال:

پوهاند عبدالحی حبیبي

ژباړن:

عبدالقیوم حکیمزی

بسم الله الرحمن الرحیم

کتاب پېژندنه:

د کتاب نوم :: د مشروطیت غورځنګ، په افغانستان کې

لیکوال :: پوهاند عبدالحی "حبیبي"

ژباړن :: عبدالقیوم حکیمزی

خپرندوی :: د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه ـ جرمني

د خپرونو لړ :: (۶۲)

د چاپ زیار :: ملوک رغون

کمپوز :: محمد هاشم اصفي

کمپوزځی :: افغان کمپوزنګ سنټر ـ جلال آباد

چاپ شمېر :: ۱۰۰۰ ټوکه

چاپ نېټه :: ۱۳۸۳ل/۲۰۰۴م

چاپځی :: د دانش خپرندویې ټولنې تخنیکي څانګه

Tel/Fax:+92-91-2564513/E-mail:danish2k2000@yahoo.com

د خپرندوی ټولنې یادښت

لوی استاد علامه پوهاند عبدالحی حبیبي (رح) د لومړي ځل لپاره د مشروطه غوښتونکیو د مبارزو او کارنامو یو داسې له واقعیتونو ډک تاریخي کتاب " جنبش مشروطیت" ولیکه چې د تاریخي اثارو په کتار کې یو یاد او نایابه اثر وګڼل شو. څرنګه چې دغه له ارزښته ډک اثر په دري ژبه لیکل شوی و او په پښتو یې راړول ضروري ګڼل کېده نو د هېواد وتلي لیکوال او ژباړونکي عبدالقیوم حکیمزي په پښتو وژباړه دا دی اوس د افغانستان د کلتوري ودې ټولنې له خوا، د افغانستان د سیاسي خپلواکۍ د بېرته ګټلو او د غازي امان الله خان د واکمنۍ د پنځه اتیایمې کالیزې په ویاړ، د هغه نړیوال سیمینار په ویاړ خپور شو چې " غازي امان الله خان د افغانستان د خپلواکۍ ستوری" په نوم جوړېږي. په دې هیله چې دغه اثر د ټولو پخو او تنکیو لیکوالو او تاریخلیکونکو لپاره ډېر څه له ځانه سره ولري دا ناسې او دا همدغه تاریخي کتاب "په افغانستان کې د مشروطیت غورځنګ" په ټوله کلتوري مینه د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه ـ جرمني

لومړی څپرکی

په افغانستان کې دمشروطیت غورځنګ مخکینی لړلید

دنولسمی پیړی په پیل کې هغه وخت چې انګلسی استعمار په هند کې خپریده اوله ختیځ څخه دصنعتی انقلاب نښني او داروپا مدنیت ددرانیانو دامپراطوری ختیځو سرحداتو ته رارسیده افغانستان دامو او بخارا دشمال دځمکو او دلویدیځ دلوری دقاجاري فارس دهیواد سره داقتصادي اړیکو پراختیا موندلی وه او ددغو دری واړو هیوادو سره دسوداګروتګ راتګ او سوداګری دمالونو تبادله کیدله.

دافغانستان خلک چې په ښارونو او دربارونو کې دنیمه فیوډالی شرایطو سره مخامخ وو، په کلیوکې یې په هغه دهقانی او لاسی صنایعو او اقتصاد کې ژوند کاوه کوم چې دفیودالی څخه په مخکی دورو یې تکیه درلودله. او دکلیوسئیا سی اړیکي د دربارونو او دښا ری بازارونو سره ډیری لږی وی.

په داسی حالاتو کې نه قوی مرکزی دولتونو وجود درلوده اونه هم هغه مرکزی وحدت یا یووالی کوم چې دسدوز زایي احمدشاه دمړینی څخه وروسته رامنځته شوی وو . څکه شهزاده ګانو او دقدرت دلاس ته راوړلونوو مدعیانو یعنی دسردا ر پاینده خان (بارکزاي ورونو) کورنی همیشه یو دبل سره لاس او ګریوان وو او

احمدشاهي متحدالمرکز هیواد دبی اتفا قی او تجزیي سره مخامخ وو .

پدی وخت کې دتزاری روسیی دقواو دپرمختګ نښنی نښا نی هم دمروی او اموسو اصلوته راورسیدی. او ددغه دولت استازی دوتیکویچ په نامه په کابل کې دامیر دوست محمد خان در با ر ته راغی (١٨٣٧). په کلکته کې دانګلیسی استعما ر نایب السلطنه لاردا کلینډ دتزاری لښکرو داحتمال یر غل دمخنیوی لپاره په افغانستان باندی دیرغل او وړاندی تګ طرحه جوړه کړه. او په ١٨٣٩ م کال کې داندوس څلورپنځوس زره کسیز پوځ دجنرال لکن په قوماندانی او دخپل سیاسی نماینده مکناتن په لاربنوونه دکویټی او سیند درود دغاړی او کوړک دلیاری دکندها ر خوا ته راوخوځاوه، د افغان او انګلیس لومړی جګړي د (١٨٣٩-١٨٤٢ م) کلونو پوری دوام وکړ. د دې لپاره چې د افغانستان خلکو د توری په زور تول یرغل کوونکی پوځ له مخه یوړ او پاتي کسانو یې افغانستان پریښود او هغه یې بیرته شړل شوي امیر دوست محمدخان ته وسپاره.

انګلیسي یرغل ګري قواوي چې د افغانستان د ملت د عمومي قیام پر مقابل کې د پښو ولویدي او انګلیس سیاست مدارانو دغه اور چې په خپل لاس یې لګولي وو. د کلکتي څخه کابل ته یې د نوموړي امیر په بیرته رالېږلو سره مړ کړ (١٨٤٣م).

پدغو سختو شرایطو کې د فارس قاجاري دولت هم ارام کښیناست او قاجاري فوځیانو څو ځلي په هرات حملي وکړي، ولي زړورو هراتیانو د زیاتو تاوانونو او محاصرو د زغملو او د قوي مقاومتونو

څخه وروسته قاجاري قواوي يې په ناكامي سره د هرات څخه بېرته پرشا كړي.

د پوهې، فكر او فرهنگ روزنه د خلكو د تمركز خلاقه قوى او امنيت ته اړتيا لري او دغه ټول موجودنه وو.

د افغانستان زياركښ خلك د ختيځ او لويديز د يرغل گرو پوځيانو سره د جگړي او مقاومت پرته د كورنيو شهزادگانو په خانه جنگي هم اخته وو. او د افغانستان سياسي او ټولنيز حالت هغه وخت مغلق شوي وو چې د انگليسي استعمار نړۍ خوارو قواو د پنجاب سيگ دولت له منځه يوړ او د سيند له درياب څخه تير شول او پېښور يې ونيوه. (۱۸۴۹م) .

امير شيرعلي خان د امير دوست محمدخان ځوی او هغه جانشين په خپلو وروڼو باندې د برياليتوب وروسته په كابل كې شاهي پر تخت كښناست ۱۸۶۳م . او خپل او د نورو ارزښت لرونكی وختونه يې د خپلو وروڼو سره په خانه جنگي كې تيرولي.

په لومړۍ ـ كړه كې چې پادشاه او ټول چارواكي يې له پلان څخه وتښتيدل او د هېواد د ساتني پيټي يې يوازې د افغانستان د بزگرانو او خلكو په اوږو واچاوه. لكه څنگه چې مو ولوستل خلك د درندو ربړونو په زغملو سره د هېواد د ساتني له عهدی څخه بريالي راووتل، تر څو چې د اوه ديرشو كالو وروسته بيا هغه ويجاړونكی ښكيلاك (استعمار) د دهلي څخه په افغانستان لښكركشي وكړه، او هغه امير شيرعلي خان چې د روسي تزاروسفېر، ستاليتوف سره يې ژمنه كړي وه په ۱۸۷۸م كال كې يې د كابل څخه مزارشريف ته وشاړه او د هېواد د ساتني پيټي بيا د خلكو په اوږو پريوت.

د دې لپاره چې د استعمار قواو پدې پيټي كې هم ماتي وخوړه او د انگليس سفېر كيوناری يې په بالاحصار كې وسوځاوه، د ناچاری ورقی د انگليس سياسي نماينده گريفن شهزاده عبدالرحمن خان چې سمرقند ته شړل شوی و راوغوښته، او هيواد يې د انگليس تر حمايت لاندې ده ته وسپاره. (۱۸۸۰م ۱۲۹۷ق) .

د دغو دوو جگړو په ټپلو سره هېواد د طبعي پرمختگ څخه وروسته پاتي شو. اقتصاد، كرنه او دولتي د واير له منځه ولاړل اوپو پناه شول، نوی فكري حركت چې د سيدجمال الدين افغاني د نهضت او د هېواد د نورو روڼ اندو سره يو ځای په ۱۸۶۳م كال كې پيل شو او په ۱۸۷۲م كال كې د شمس النهار د جريدی په خپريدلو، د حربي ښوونځي ار مطبعي په جوړولو او د كتابونو د ژباړلو سبب شوی و[1] . په ۱۸۷۹-۱۸۸۰م) كال كې د افغان او انگليس د دوهمي جگړي په پيل كيدو سره له منځه ولاړ.

ولی د دې جريدی د يوه كلكسيون د ليدلو وروسته چې اوس ملی ارشيف ته رسيدلی دی، دا نېټه ټيک په نظر رانغله. ځكه د دې كلكسيون په پنځمه گڼه او لومړۍ ټوک كې د ۱۲۹۰ق د روژې پنځلسمه د جمعي ورځ ښودل شويده، د دې لپاره چې په هرو پنځلسو ورځو كې يوه گڼه خپريدله، نو لدې كبله د خپريدو پيل او د هغی د لومړۍ گڼې نېټه بايد د ۱۲۹۰ق كال د رجب ۱۵ وي. چې د ۱۸۷۳م كال د سپتمبر سره سمون خوري نو لدې كبله دغه تيروتنه د تصحيح وړ ده.

[1] د افغانستان پښليک د كتاب په (۱ټوک ۱۹۹ پاڼه) كې مې د شمس النهار د جريدی خپريدل په (۱۸۷۱م او ۱۲۸۸ق) كې ليكلي و.

د امیر عبدالرحمن خان دوره چې د قهر، غضب او په ډېر بد شکل سره د له منځه وړلو سره ملګرې وه یوویشت کاله یې دوام وکړ، د فکري او فرهنګي پلوه دا دوره ښه دوره نه وه، یعني نیک بخته او نیک مرغه دوره نه وه، ځکه د هېواد زیاتره سرکرده ګان یا سر اوچتوونکي یا مخور په ډېر بد حالت کې له منځه یوړل شول او د خلکو د راویښولو او د فکري روزنې وسایل برابر نشول.

مګر دوخت ټولنیز جریان او دغورځنګ دپیدا کیدو عوامل چې همیشه دټولنې په داخل کې ګټور واقع کیدل، او د هر ډول زور زیاتي په مقابل کې دټولنې مقاومت زیاتیده. دغه راز اقتصادي شرایطو او دخلکو طبقاتي حالت پرې نښود چې نوی فکر بخیې یعنی په کلی توګه له منځه ولاړشی، پداسی حال کې چې دهیواد په ختیځ کې دازادی غوښتلو غورځنګ دلومړی ځل لپاره په ۱۸۵۷ م کال په هند کې پیل شواو هیواد په شمال او لویدیځ کې هم حزبي رادیکال او دمشروطیت غوښتنی حرکتونه منځته راغلی وو. او په عثمانی پراخه هیواد (ترکیه) کې هم دازادی غوښتلو نسیم چلیده.

امیر عبدالرحمن خان په (۱۹۰۱ م) کال کې مړشو او هیواد یې خپلو دوو خوانو زامنو یعنی سردار حبیب الله او سردارنصرالله ته ورپریښود. چې لومړنی یې دپاچا په توګه او دوهم یې دنایب السطنه په مسقبولو سره دهیواد دچارو واګې په استبداد او بشپړی خودسری سره تر لاسه کړی، او دا هیواد یې خدای ورکړی شخصي ملکیت وباله.

په هیواد باندی دامیرعبدالرحمن خان سلطه. یوه عسکری غلبه دنیزی دسرپه زور حکومت او دفقهاؤ په اصطلاح متغلبه وۀ، ولی ځوی یې دنرمۍ له لیاری رامنحته شو. او خپل مطلقه قدرت او واک

ته یې روحاني او دشرعی او لی لامری رنګ ورکړ، او همیشه به یې داویل:

نـزد خردشاهی وپیغمبرې چون دونګیننند ویک انګشتری

دافغانستان خلک لکه څنګه چې د هغه وخت دټولینزو حالاتو غوښتنه وه اوس بېدار او ویښ شوی او د هېواد فکري او د جغرافیائي حالاتو په نظر کې نیولو سره د وخت دخط السیر او دځای دمساعدت څخه ګټه واخلي او یو څه ډله ایز فکري حرکتونه رامنځته کړی.

دوهم ځپرکی

د" انجمن سراج الاخبار" ګومړنی فکري حرکت (غورځنګ

دهغو اسنادو له مخي چې ددی کرښو دلیکونکی په کورنۍ کې وو
اوس دملی ارشیف دسراج الاخبار په ځانګړی دوسیه کې خوندی دی
دا جوتیږی چې دهیواد ټولو روڼ اندو او پوهانو چې دشاهی مدرسی
(دکابل دچوب فروشی په مسجد کې ددینی علومو مدرسه) او د
حبیبي دارالعلوم مربوطه (دحبیبي اوسنی لیسه چې په ۱۹۰۳ م-
۱۳۲۱ ق کال کې پرانستل شوی وه) وو د امیر حبیب الله خان
دربارته وراندیز وکړ چې دداسی افغانی پوهانو یوه ټولنه دی جوړه
شی تر څو په کابل کې دسراج الاخبار افغانستان په نامه یوه پنځلس
ورځینی جریده خپره کړی.ددې ټولنې رئیس د شاهې مدرسې ستر
مدرسې او دحضور ملا امام مولوي عبدالروف خان کندهاری وُ چې
(خاکي) یې تخلص کاوه، او دمولوي احمد جان الکوزایي څوی چې
په (تاجر) متخلص وُ محمد سرور واصف ددې ټولنې دلیکونکی (
منشی) دنده په غاړه درلوده، او ددې روڼ اندو لوړ هدف همدا ووُ
چې خلک رابیدار کړي هغوي دنوي مدنیت او دنړی دپېښو سره
اشنا او بلد کړی، دسراج الاخبار ټولنې دهغه وخت امیر حبیب الله
خان ته وړاندیز کړې وُ چې په نوموړی دوسیه کې موجود دي، دهری
فقری یا مادی لاندی شاهي هدایات یا لارښودنی داعتماد واله
سردار عبدالقدوس خان په قلم لیکل شوي ا ولاس لیک شویدی (
لیکنه د۱۳۲۳ ه ق کال د صفری ۲۵) یا ۱۹۰۵ م ،

د(سراج الاخبار افغانستان) لومړی ګڼه چې په ۱۲۸۴ ش کال کې
دمولوي عبدالروف خان (خاکی) کندهاری په مدیریت خپره شوه.
ددې دوسې مطابق دسراج الاخبار دټولنې غړې عبارت وُله :

۱ _ ایدیتر یعنی عنوان اینبودونکي: مولوي عبدالروف خان
۲ _ سب ایدیتر یعني نایب یا دعنوان اینبودونکي مرستیال مولوي نجف علی خان
۳ _ دایدیترانو تر لاس لاندي محرریا لیکونکي: دمرحوم مولوي احمدجان څوي مولوي محمد سرور خان،
۴ _ دترکي ژبی ژباړونکي : حاجی باشي غلام نقسبند خان،
۵ _ د اردو خبرونو(اخبار) ژباړونکي او مهتمم: منشی حافظ حیدرعلی خان،
۶ _ د اردو اخبار د ژباړي مرستیالان: عبدالرحمن بیګ او عبدالرحیم بیګ .
۷ _ تکړه او ښه لیکونکی : میرزا غلام قادرخان او میرزا غلام اسحق خان
۸ _ تصحیح کوونکی : قاري نیک محمد.

دسراج الاخبار ټولني چې رسمي غړي یې په نوموړي دوسیه کې
معرفي شوې دي دټولنې دباندی څخه هم یې همکاران او همفکران
درلودل اوددربار په یادداشت کې چې ولیدل چې مرحوم محمود
طرزی چې په هغه وخت کې دشام څخه هیواد ته راستون شوي وُ
داسي سپارش شوي وُ چې له هغو څخه دي هم دجریدي دصحافت او
مضمونونو په چاروکي نظر واخستل شي.لکه څنګه چې لیدل کیږي:
دټولنې دمنظوری سند په ۱۳۲۳ ق کال کې دصفری په ۲۵ نیټه
لاسلیک شوي دي ، ولی دافغانستان دسراج الاخبار لومړني ګڼه اته

مياشتي وروسته د۱۳۲۳ کال دذيقعدی په ۱۵ نيټه چې ۱۹۰۶ م کال دجنوری د ۱۱ نيټي سره سمون خوري د(فل سکيپ) په قطع په ۳۶ مخونو کې په ډيرين چاپ دنومړو د وو تنونستعليق ليکونکو په ښکلي خط خپره شوي چې دبيلگي په توگه دهغی يوه گڼه ددې کرښو دليکونکي په کورنی اسنادو کې شته او اوس دکابل په ملی ارشيف کې خوندي ده.

دسراج الاخبار دلومړي گڼی يعنی دهمدغی گڼی مهم عنوانونه دادي: دمولوي عبدالروف خان ستر مقاله دنيک سياست موعظي او دخط بي دلمهنيد په عنوان، دهغې څخه وروسته دروسيي او جاپان دجگړی احوال ،د(عثمانی) روم دمصر او روس دهېواد پيښې ، او ددغو ليدونکو عبرت ؤ دانگليس او دنورو هېوادونو دپيښو سره، او په پای کې دافغانستان دهېواد پيښې، او په واصف متخلص دمولوي محمد سرور خان کندهاري دطبع يوه غيحه وعظيه قصيده او دمدير عذر غوښتنه راغلې ده. پدغه څيره شکل دسراج الاخبار لومړني گڼه د وخت دمستبدحکومت تر شديدي څارنی لاندي خپره شوه، ولی لکه څنگه چې يې وويل: دبريتانوي هند دولت دهغي دخپريدو سره جوړنه ؤ، او دهغي دنورو گڼو دخپريدو مخنيوی يې وکړ.[2]

" ښه وځليد لاکن دولت عجله درلوده"

دمولوي عبدالروف د سر مقالی او د مولوی واصف قصيده چې په دې گڼه کې خپاره شويدی ښکاره ده چې په هغه وخت کې د اروپا د

2 ددې کرښو ليکونکي دبابا عبدالعزيز خان قندهاري څخه چې ددې ټولنې دځوانو اړوندانو څخه ؤ اوريدلی مې دي.

مدنيت، نويتوب او بيداری نښې کابل ته رارسيدلی او خلک او درباريي تر اغېزي لاندې راوستې و، او زمونږ په معاصرو ادبياتو کې همدغه د نوی فکر خبرتياوه چې د مولوی واصف په قصيده کې په ښه توگه ليدل کېږي، څکه چې هغه د امير پاملرنه د نړی پرمختگونو او وړاندې تگ ته رااړولی ده.

د دې ټولني بنسټ اېښودونکی دغه مولوی عبدالرؤف په شلمه پيړۍ کې د افغانی هغو مشهورو عالمانو څخه دی چې د وخت په فکري غورځنگ کې لاس درلود، دا د کندهار مولوی عبدالرحيم کاکړ ځوی دی چې په ۱۲۹۸ق کال په شوال کې د کندهار په خرقه شريفه کې په خپله د امير عبدالرحمن په لاس ووژل شو، (وگورئ د سراج التواريخ د دريم ټوک ۳۸۲ مخ) .

د هداياتو هغه عکس دار

د سراج الاخبار افغانستان، د ټولنې په باب شاهي لاربښووني د شاه اقاسی عبدالقدوس خان (اعتمادالروله) په قلم.

د مولوی عبدالرؤف زيږيدنه د ۱۲۶۷ق کال د صفری په پنځمه د دوشنبي په ورځ د کندهار په څېرونکی مشهور د مولوی جبيب الله د علم او فضليت په کورنی کې وشوه چې د خپل پلار څخه يې منقول او معقول علوم زده کړی او د امير په لاس د پلار د وژل کيدو څخه وروسته د هېواد څخه د باندې په تبعيد کې ژوندکاوه. ولی په ۱۳۰۰ق کال امير عبدالرحمن خان هغه بيرته هېواد ته راوغوښت او په کابل کې د منور د ملا امام او د شاهي مدرسي د مدرس او د قاضيانو د ممتحن په توگه وټاکل شو.

مولوی خاکي په عربی، فارسی او پښتو درې واړو ژبو کی، اديب، ليکوال او شاعر و. دوه ټوکه کشکول، خرد نامه امېري،او په

۱۳۰۶ق کال کې په عربی سلام نامه په فارسی ژبه د ایات العهود تقسیر، او د ناسخ التواریخ سپر مستوفی د لوی برخې رد او د المراه الوضیه في الکرت الارضیه ژباړه او د معافحی رساله او داسې نور د هغه د تالیفاتو څخه دی د نوموړی د اشعارو یوه برخه په فارسی او عربی ژبو کې هم لیدل شویده، چې د هغی جملی څخه د مزاریه په نامه اوږده قصیده ده چې په ۱۳۰۶ق کال کې چې د مزار شریف په سفر کې د امیر عبدالرحمن سره ملګری و قصیده په دې ترتیب داسې پیل شویده :
کی توانی ایدل پر اضطراب شوګوار _ شکر نعمتهای بی پایان و حصر کردګار افغان او انګلیس په دوهمه جګړه کې د هېواد د ساتنې د شوق د راژوندی کولو په برخه کې یو شعر لری چې د هغی جملې څخه دادې:

افغان اګر نظر فکند بر صلاح خویش
اول ببایدش که بګیرد سلاح خویش
ګر اصطلاح وی طلب عیش و عشرتست
فرض است انکه محو کند اصطلاح خویش
این سر زمین خوش که با افغان چو مادرست
داند سپردنش بدګرها جناح خویش

دا هم د هغه د یوه مستانه غزل یوه بېلګه :

خاک کند مشکبو ساحه مشکوي تو
باد شود روح بخش، ګرد سر کوی تو

بست به زنجیر، و تیغ بر جګرم زد دریغ
طرۀ هندوی تو، غمزه جادوی تو

د دې لپاره چې د مولوي خاکي فکري مقام د ده د ژوندانه په وخت کې او په شلمه پېړۍ کې په لومړني غورځنګ کې د ده ونډه وپېژنو، باید د افغانستان د تجدد او صحافت د پلار مرحوم محمود طرزي هغو لیکنو ته پاملرنه وکړو چې د هغه د مړینې په هکله یې لیکلي دي:
د سراج الاخبار د لیکنې سره سم مولوي خاکي د ۱۳۳۳ق کال د شوال په ۱۵ د جمعې په ورځ له دې نړۍ څخه سترګې پټې کړې او د کابل د خواجه صفا د غره د لمن په هدېره کې خاورو ته وسپارل شو او محمود طرزي د ۱۲۹۴ش کال د سنبلې ورځ ۲۰ نېټه د پنځم کال په دوهمه ګڼه کې د (یک خساره تأسف اور علمی) تر عنوان لاندې یوه اوږده مقاله ولیکله چې د هغې لنډیز دادی:
" ازدیدۀ زمانه روانست جوی خون _ ای دیدۀ زمانه بګو تاچه دیده ئی؟ په دې وخت کې یوه پېښه وشوه چې قلم د هغې د لیکلو څخه لړزېږي، پنجې سستېږي، زړه درزېږي او حواس پرېشانه کېږي، یعنې د علم او عرفان ژوند، او د ادبیاتو ژوند د یوه زړه دردونکی ټکر او د یو ښکته راتلونکي خطر سره ولګېد. یعنې د علم او پوهې او د عرفان روح د جناب محترم مولوي عبدالروف خان صیب سره یو ځای د دې بې وفا نړۍ نه سترګې پټې کړې او دارالبقا ته ولاړ ...
خدای بښلي نه یوازې دا چې زمونږ په هېواد کې بلکې د نړۍ په زیاترو سیمو کې یو کم مثاله عالم او فاضل و چې په ټولو عقلي او نقلي علومو او تصوف او ادبیاتو کې د لوی لاس څښتن و. لیکنې

د دغه فاضل همیشنۍ ضایع زمونږ د هېواد د علم او عرفان د نړۍ دپاره په حقه چې ډېره وېره ونکی زیانونکی ضایعه شمېرله کېږي...
برسېره پردې د ټول علم و فضل د یوه کلام ساتونکې و او په ادبیاتو کې یې یوه ممتازه ځانګړتیا درلوده، د ده د خوشبویه طرحو څخه هم د فایدو ډکې قصیدې او د معنی ډک اشعارو او ادبیاتو څخه یادونه کولی شو، ولې افسوس چې د خپل ګران عمر اوه شپیتمه ستنه یې پای ته ونه رسوله او هېواد یې د خپلو ډېرو فایدو او لېدنو باندې خوشحاله نکړ..."

(د ۱۲۹۴ ش کال د سنبلې شلمه د سراج الاخبار افغانیه د پنځم کال اووه لسمه ګڼه د کابل چاپ).

دا وو هغه څه چې د سراج الاخبار د فکري حرکت د ټولنې څخه موږ ته را پاتې دي او د لمر هغه مطلع ده چې د انګلیس د استعمار د دسیسو په تورتم کې ډوبه شوه، ولې لکه څنګه چې زموږ په راتلونکو بحثونو کې به روښانه شي، پنځه کاله وروسته د همدې فکر په رڼا کې د لومړي مشروطیت حرکت رامنځته شو او د همدې ټولنې لیکونکی د همدې حرکت په سر کې ودرېد چې د هېواد د راتلونکو روڼ اندو د سیاسي افکارو د ټوکېدو لپاره ډېر ګټور و او د عبرت ناکه داستان د اورېدو وړ دی چې:

عشق از فریاد ما، هنگامه ها تعمیر کرد
ورنه این بزم خموشان هیچ غوغائی نداشت

دریم څپرکی

د مشروطه غوښتونکو لومړۍ ډله

عشق شورانگیزما را بر سرکوی تو برد
بر تلاش خود چه مینازم کرده ره کوی تو برد

ټولنه یو متکامل او اغیز منونکی مخلوق دي او ددې دفکري تګلاري وده ممکنه ده او کیدای شي دځینو خنډونو په وجه ودرېږي ولې په بشپړه توګه له مخه نه ځي.

دسراج الاخبار دټولنې حرکت هم دهغو خنډونو له امله چې دانګلیسي استعمار رامنځته کړي ؤ دلږ وخت لپاره ظاهرا پر ځای ودرید. لاکن دوه، دری کاله وروسته دیوه مترقي تر مرام په درلودلو سره د یوه متشکل ګوند په توګه منځته راغی چې دافغانستان په فکري تاریخ کې هغه ته،
"لومړی مشروطیت " وایو

ددې حرکت ټولګی مشر او مخکښ دسراج الاخبار دټولنې دپاتې شونو څخه یو تن یعنې ددې ټولنې لیکونکی (منشي) ؤ، چې په لاندې ډول دهغه او دهغه دکورنۍ په برخه کې چې ددې ټولنې دمخکښانو او فدایانو څخه ؤ معلومات درکول کېږي: مولوي محمد سرور خان (واصف) او دده کورنۍ:

لکه څنګه چې مخکې وویل شو دغه عالم، درد مند اوشاعر شخص په تاجر متخلص د مولوي احمدجان ځوی دازاد خان لمسي او دزین العابدین کړوسی ؤ چې دقندهار دارغستان دبالا ژره دالکوزایي خلکو څخه ؤ چې پلارېې د امیر عبدالرحمن په عصر کې د اداري

منورو او لیکوالو خلکو له جملې څخه و. چې دهېواد د اداري او قضا په تنظیم کې يې دافغان او انګلیس ددوهمې جګړې دويجاړې را وروسته پوره لاس درلوده لکه چې دقاضیانو د لارښوونې او دشرعي محکمو دتنظیم لپاره يې داساس القضات کتاب چې ۱۳۶ قاعدې يې درلودې وليکه چې په همغه وخت کې دوه ځله چاپ شو، (دوهم ځل چاپ يې په کابل کې په ۱۳۱۱ ق کال کې و).
پداسي حال کې چې ددولتي اداراتو د تنظیم لپاره يې هم قواعدو دولتي په نامه کتاب چې ۶۳ فقرې يې درلودې مخکې په ۱۳۰۹ ق کال چې د ۱۸۹۱ م کال سره سمون خوري لیکلي او چاپ کړي و.
مولوي تاجر دپښتو او دري ژبې دښکلي کلام شاعر، دبدیعي‌صنایعو دښېلا ښېلو ډولونو ددرلودونکو قصیدو او دغزلو ددیوان درلودونکي و، چې نوموړي په ۱۳۲۰ ق کال یا په ۱۹۰۲ م کال کې دسږ و دنري رنځ په ناروغي اخته او مړ شو چې دهغې مړي په کندهار کې دصوفي صاحب دقبر په اړخ کې ښخ شوي دي.
دمولوي تاجر ځوي، محمدسرور واصف هم عالم، شاعر، روڼ اندی او داسلامي او ادبي علومو سره بلد و چې په ۱۳۲۳ ق کال کې يې لکه څنګه چې مووولوستل دافغانستان دسراج الاخبار په تولنه کې چې دلیکونکي (منشي) په توګه شمولیّت درلوده.
خدای بښلي میر قاسم خان چې د واصف ملګري او هم عصره و داسي وويل [3] "په ۱۳۲۷هـ.ق کال د صفری په ۱۶ مولوي محمد

[3] د دې وینا د ماخذونو څخه يوه هم هغه مقاله ده چې د خدای بخښلی میر سید قاسم له خولې څخه لیکل شوې ده او په کاروان جریده کې په کابل کې د پښتونیار په قلم په ۱۸-۴-۱۳۵۱ش کال کې خپره شوېده چې د نوموړی میر لمسی دی. په دې ټوله وینا کې په هغه ځای کې چې د دې مقالې څخه مې

سرورخان قندهاری الکوزایي په واصف متخلص د مشروطه غورځنګ د ټولنې رئیس و. هغه د جبیبي د ښوونځي د جوړېدو څخه مخکې او مخکې له دې څخه چې ډاکتر عبدالغني افغانستان ته راشي، د مترقي افکارو څښتن و، او د خپلو نږدې دوستانو په کړۍ کې په شپو، شپو به د مشروطیت په بحثونو اخته و، د امیر جبیب الله په عصر کې د سراج الاحکام د فتاوې د تالیف د ټولنې په نامه د عالمانو یوه ټولنه موجود وه، چې په هغې کې د بېلا بېلو درجو پنځوس تنه عالمان د شرعي احکامو په استخراج، تدقیق، ژباړنه او لیکلو مصروف و.
د دې ټولنې کار د لسو تنو پوهو عالمانو تر نظر او اهتمام لاندې تر سره کېده چې په دغو کسانوکې دا کسان شامل وو لکه:
ګل اخندزاده احمدزی، مولوي عبدالروف اخندزاده قندهاری، د میرقاسم خان پلار یعنې سیدغلام محمد، اغای چارباغي، مولوي عبدالرزاق اخندزاده اندړي، مولوي احمدجان اخندازاده توضی، ملا لا ګل ارغندیوال او داسې نور.
د دغو کسانو زیاتره چې د امیر عبدالرحمن په وخت کې د علمي شهرت‌خاوندان و، د خپلو اصلي ځایونو څخه کابل ته رابلل شوي و چې د قاضي درجه يې درلوده، نسبتا ځوانو عالمانو لکه، مولوي محمد سرورخان واصف او مولوي قیام الدین خان نیازی د مفتي په درجه او تر دوی نورو د لږ عمر درلودونکو لکه، میرقاسم خان د لیکونکي (محرر) په درجه نیول شوي و... واصف او میرقاسم خان

اخیستنه کړې ده هغه ټوله مې د خدای بخښلی میر قاسم خان په مقاله حواله ورکړې ده ځکه چې هغه ربنتیا ویونکی، پخوانی، بې پرې او محترم سړی و.

په هغه وخت کې مرکه درلوده او هیله یې کوله چې باید په هېواد کې یو لړ قوانین طرحه شي او د حکومت نظام دې د قوانینو پر بنسټ ټینګ شي.

دغه خلک سر بېره پردې چې عالم او روڼ اندی و، مترقي افکار یې هم درلودل... مولوي واصف په ۱۳۲۳ق کال کې د ښوونکي په توګه د حبیبې په ښوونځي کې شامل شو، د ۱۳۲۵ق کال په شاوخوا کې و چې خپل بل ملګری میرقاسم خان یې هم ښوونځي ته تشویق کړ، او حتی نور ملګري یې هم په دغه ښوونځي کې د ښوونکو په توګه ومنل شول. په دې ځای کې فرصت ډېر ښه برابر او مساعدو. تر څو دغه روڼ اندی سره یو ځای کېښیني، او د مشروطیت، خلکو او حالاتو په اړوند افکار سره تبادله کړي.

د مشروطه غوښتونکو ځوانانو شمېر ... دې درې سوه تنو ته رسیده، چې په کوچنیو بېلا بېلو جرګو (کړیو) باندې ویشل شوی و، په دغه هره جرګه کې یوه ډله هغه ملګری سره راټولیدل کوم چې هغوی یو له بل سره ښه پېژندل، دوی له خپل منځ څخه یو منشي او رئیس ټاکه، د کوچنیو جرګویو له بل سره اړیکې نه درلودي، ولې د دغو ټولو جرګو عمومي رئیس مولوي محد سرور خان واصف و.

هغه د یوی لس کسیزې جرګې رئیس هم و، چې د هغوی زیاتره ملګري د حبیبې د ښوونځي ښوونکي و ... "[4]

---

[4] د مېر قاسم خان مقاله یعني لیکنه.

د میرقاسم خان په وینا. " واصف هغه ښوونکی و چې د حبیبې ښوونځي بیا د هغه په شان بل مثال پیدانکړ، هغه عالم و، هم ادیب هم شاعر او هم ... تکړه او زړه ور و روڼ اندو څخه شمېرل کېده، هغه د ښه طبعې درلودنکی او ډېر حساس سړی و، او د درې ژبې د پخوانیو استادانو د قصیدو او شعرونو په زرګونو بیتونه یې په

روزیکه شود اذ السماء انفطرت
وندر پی ان اذا النجوم انکدرت
من دامن تو بگیرم اندر عرصات
گویم ! صنما ابای ذنب قتلت ؟

راتلونکو ته ځما دا سپارښتنه ده :

ترک مال و ترک جان و ترک سر
در رهٔ مشروطه اول منزلست"

خدای بخښلی میرغلام محمد غبار لیکي: چې دغه کاغذ د عبدالهادي داوي سره دې او ماته یې د نقل د راکولو څخه ځان تیر کړ یعني رائې نکړ[5]

ولې د دې ګرښو لیکونکې په خپله د خدای بخښلی داوی څخه اوریدلې و چې (هغه په دغه وخت کې ماشوم و چې دخپلې مور (اتکو) سره یو ځای دواصف دفاتحې لپاره دهغوي کورته تللی و چې په هغه وخت کې یې دحتی د مشروطیت نوم نه پژانده، لاکن دغه کاغذ یې دځواني او دسیاسی شعور دکسبولو او یا تر لاسه کولو په

یادو یاد و. د پښتو ژبې ډېرې شوخې او ظرافیت امیزه لنډۍ یې په یادو زده وې، چې په غونډو او مجلسونو کې به یې د خپلو ملګرو سره زمزمه کولې. هغه د خپل ورر سعدالله، او د پلار د سرور ځوی ، عبدالقیوم خان او د کاکا عبدالرحمن خان سره په شیر پور کې بندې شو، او دوه ورځې وروسته دستې د شیرپور په تپه کې د توپ خولې ته وتړل شو او د سعدالله خان او عبدالقیوم خان سره یو ځای اعدام شو.

هغه وخت چې واصف یې په توپ پورې تاړه نو هغه د کاغذ په یوه پاڼه ولیکل " په داسې حال کې چې په امنت باالله و ملائکته ... مې بشپړ ایمان درلود، د امیر په حکم ووژل شوم.

[5] د تاریخ تک لاره (۷۱۸) مخ

وخت د واصف دپخوانيو خپلوانو سره ليدلي و." دکلام پای لکه
ځنګه چې ما ددې کرښو ليکونکي ليدلي دي: دمولوی واصف
دترور ځوي يار محمد دغلام حيدر خان ځوی په ۱۳۱۰ هـ ش کال
کې په کندهار کې دپوليسو سر ما مور و او هغه ويل چې دکاکا
ځوی اخيرني ليک يې موجود دي، ولې وخت پيدانشو چې هغه
ليکنه ليدل شوی وای او نوموړی يار محمد په داسې حال کې چې
دارزګان په ګزيو کې ولسوال و په ۱۳۱۶ ش کال کې مړ شو.

نو په همدي ترتيب هغه ازادي غوښتونکی انسان دخپل ورور او د
ترور دځوی سره يو ځای خپل سرونه دهېواد ددموکراسی او
دمشروطه غوښتنی دلومړي غورځنګ لپاره قرباني کړل ، او
عبدالهادی داوی دهغه په برخه کې داسی ويلي و:

محب قوم وفدای دين جزاه الله
که ماندسنت مشروطه راقوام واساس

دمير قاسم خان په وينا : "خدای بخښلي واصف لومړني قافله سالار
و چې د مشروطيت غوښتنی کاروان يې دخپل سر په بيه په لاره
واچوه، هيڅ نيالګی په يوه ورځ کې هم ميوه او ثمره نده ور کړي که
هغه نيالګی کيناوه نو اوس يې پاتی کسان دثمري ځخه ګټه اخلي،
دلومړی مشروطيت با درايسته او روڼ اندو ځوانانو دخپلو
هېوادوالو ددموکراسی دحقوقو دلاسته راوړلو لپاره لومړی ډيوه بله
کړه ."[6]

خدای بخښلي مير قاسم خان له دی وروسته وايي:

" دمشروطه غوښتني لوی مشر خدای بخښلی مولوی محمد سرور
خان په ۱۳۲۷ ق کال کې دمهمانخاني د باغ چې په هغه وخت کې

[6] د مير قاسم خان همدغه ليکنه.

دحبيبي ښوونځی پکې و په يوه لويه خونه کې غونډه کړي وه چې په
هغې کې دمشروطه غوښتونکو زيات شيمر غړو برخه اخستی وه،
پدی غونډه کې چې ډاکتر غنی او ورونو يې برخه نه درلودله دامير
حبيب الله خان حضور ته ديوی عريضي دبرابرولو وړانديزو شو چې
په هغې کې داسې ليکل شوي و: په ځينو هېوادونو کې خلک په
زور، جبر او قهر سره حکومت دی ته.

" مجبور وي تر څو اداري نظام دملت دارزو تابع کړي، او مشروطه
او قانوني شکل ورته ورکړي، په ځينو نورو هېواد ونو کې روڼ اندي
پادشاه په خپل نوښت او د خير په نيت سره په هېواد کې
دمشروطيت اصول او قوانين نافذ وي . ددې لپاره چې سراج الملته
والدين يوه او ترقی غوښتونکي پادشاه دي. لکه ځنګه چې دحبيبې
او حربې دښوونځيو جوړول، دسراج الاخبار خپرول دکتابونو چاپول
، دعصری مطبعی راوړل دنوو ودانيو جوړول او داسې نور دشاهانه
ذات د مهرباني او پاملرني دهېواد د ترقی او پرمختيا ښکارندوی
دی . نو هيله او ارزو کېږي چې دهېواد دحکومت جاري چاري هم
دمشروطه قوانينو پر بنسټ تينګي کړي ، ترڅو د په خپل سر او
داسلامی مقرراتو پر خلاف داحکامو ځخه مخنيوي وشي، او خلک
دقانون دسلطې او دمشروطيت دنظام لاندې سوکاله ژوندانه ته
ورنږدي شي." دا عريضه دپروفيسر غلام محمد خان چمنګي
پواسطه جلال اباد ته يوړل شوه او دامير حضور ته وړاندې شوه، اګر
چې دغه پادشاه په لومړی سرکې دمشروطه غوښتونکو مرام ته په
بده سترګه نه کتل، لاکن ښايي چې ددربار ځينو مفتدينو او
چاپلوسو مرتجعينو موضوع ورته ډيره مبالغه اميز ښکاره کړي وي،
او ديو شمير هېواد غوښتونکو پاک مرام يې په درسته توګه نه وي

درک کړي، نو امر يې وکړ چې ددغه غورځنګ ثلورتنه دي په هم هغه ځاى کې اعدام کړي، دغه سر تېرې او تکړه ځوانان عبارت و له : غلام بچه لعل محمد خان، غلام بچه جوهر شاه، دسرور خان پرواني ځوى محمد عثمان خان او محمد ايوب خان پوپل زايې کندهاري."

مير قاسم خان زياتوي:

" امير مخکې له دې چې دهغوي داعدام احکام صادر کړي، دغه دوه تنه غلام بچه ګان يې ددرباريانو په مخکې دبدو ويلو لاندي ونېول او پو ښتنه يې تري وکړه چې: ولې مو ددغو ډېرو زياتو نعمتونو او ډېرو عزتو سره سره په نمک حرامي او دنعمت په کفران لاس پوري کړ؟ دغو زړه ورو ځوانانو په خاصه توګه جوهر شاه د غوربندی، دوېري د ډېرکم احساس پرته دخلکو په برخه کې دحکومتی مقاماتو دبې پروايې او دهغو مظالمو څخه چې ددولت عمالو دهېواد په ټولو برخو کې کول، يو يو ورته په ګوته کړل، او دغه دواړه زړه ورځوانان په هم هغه مجلس کې دتفنګچې په ډزو سره مړه شول او ځانونه يې حق ته وسپارل." [7] او دحال په ژبه يې ويل:

به ملک جم ندهم مصرع نظيری را
هر انکه کشته نشد از قبيله مانيست

مولوي واصف ليکوال، ژباړونکي او تکړه شاعر و، او د هغه د ژباړي د اشارو څخه د(تاريخ ادرېسپاني، حموديان وموحدين (افريقاى شمالي) چې له عربي څخه په دری ژباړل شويدي او دهغی خطی نسخه د کابل په ملی ارشيف کې شته يادونه کولي شو.

7 د مير قاسم خان ليکنه.

دده د کلام د نمونې په توګه يوه پارچه ښکلي شعر دې چې دفيصده مرحيه ووعظيه په عنوان د سراج الاخبار افغانستان په لومړی ګڼه کې په ۱۳۲۳ ق کال کې خپور شوې دی او د هغي يوه نسخه ددې کرښو د ليکونکي په کورنی کتابتون کې پاتي وه چې اوس دکابل په ملی ارشيف کې خوندي ده او دلته کټ مټ رانقليږي تر څو په راتلونکي کې دڅېړونکو په واک کې وي:

قصيده

د مرحيه ووعظيه طبغراد فصاحت وبلاغت نشان محمد سرور خان قندهاري المتخلص بواصف.

به حمد الله که اثار رحمت هاى يزدانى
خديو دادګر شدمر بناى عدل رابانى
لواى دين بعهدش اسمان ستا ګشت درعالم
که از رفعت زند صد طعنه رابر چرخ کيوانى
رواج حکمت ايمانيان امد که از رشکش
به خاک تيره يکسان ګشت حکمتهاى يونانى
فروغ جوهر دانش، خرو بګرفت عالم را
سواد جهل شد از لوحهٔ جان جهان فانى
فزود از پرتو دين، لمعهٔ انوا دانش را
ز دود از چهرهٔ مرآت د هر اثار ظلمانى
مدارس راکه بد پيرا يهٔ دولت مشيد شد
مساجد راکه بد زيب طرا ز دين شدش بانى
معارف را رواجى داد دراسلام نيکوتر
حقايق را اساس ماند محکم درجهان بانى

پی ترویج ان ارشاد فرمود از سر حکمت
که عالم راشود حاصل از ان طرز جهانداری
بنور ان جریده کش سراج اخبار نام امد
همیدون دیدهٔ جانی جهان گردید نورانی
منافع را بود مظهر به نتیاج پرورد در بر
د رخت فینضش ارد بر، همه پندو زبا ندانی
همه حالات عالم اندر ان پیدا چوجام جم
ویا ایینهٔ اسکندر، از فرو درخشانی
کس کاین گلستان بخرد ان را کرد گلچینی
اگر خود طفل باشد، سر کند مشق سخنرانی
بشارت باد اهل فضل ودانش را ازین مژده
که باغ بخردی را امد اکنون ز وقت ریانی
یکی ایعالم ایمان، نگاهی کن به کیهان بر
روان بیدار دار از نشهٔ خواب گرانجانی
یکی با دیدهٔ عبرت ببین اقوام دینارا
که از غیرت همی گردد ذهول از دامن افشانی
ببال ازپستی سستی، باوج پایه بنیش
گرایان شو سوی جمیعت ازملک پریشانی
ببین اضاف عالم را ترقیهای پی درپی
چه نمساو فرنساو چه جرمانی چه جاپانی
کسی کز دوحهٔ تهذیب، بارکام دل چیند
به گیتی فایق اید از همه اقران انسانی
نگرا قلیم جاپانرا که به ان فترت، قطرت
چسان براوج رفعت کرد بنیاد پرافشانی

اروپا فخر کردی بر جهان درسبقت واکنون
زرسم ایشیا افتاد درگرداب حیرانی
نه تنها یورپ از اوضاع شان افتاد درحیرت
که محو خوسشتن شد ایشان زین رسم جاپانی
قدم درعرصهٔ جهد و مروت مان وجهدی کن
که از قیدو ساوس رخش همت را برون رانی
نهال دین و دولت را به همت ابیاری ده
که ارد میوه افضال ورحمتهای یزدانی
بجوش غیرت دین، پختگی می بایدت حاصل
که تازین عالم خامی کمیت عزم بجهانی
به صدق خاطر، امدادی بده اخوانی دینی را
بشوی از لوح دل، زنگار تسویلات نفسانی
هدایت بخشد ایزد هر کرا در راه دین کوشد
ثبوتی دارد این معنبی باستدلال قرانی
خوشا حال کسی کاندرغریبی یار دین باشد
کند صرف مروت درترقی های ایمانی
تکلف بر طرف، نی درپی تزیین الفاظم
چو معنی راستان گویم چه عبرانی چه سریانی
نگویم اینکه سحبانم، ولیکن اینقدر دانم
که همچون شاعران دون، نیم در خال و خط فانی
سخن از بهر دین گویم، زحق اعلای دین جویم
ره تو به همی پویم، بسر زالوده دامانی
خداوندا بذات پاک و اوصاف جمیل خود
بقرب حضرت شاه رسل ان شمع ایمانی

یکی بر حال این پژمرد گان از فیض خود رحمی
که بس درمانده ایم از سورت اغوای افسانی
نظامی بخش سلک رشتهٔ دین پیمبررا
قوامی ملت مارا از رحمت دار ارزانی
عطا کن دولت اسلام را از فضل خود رونق
بنور معرفت شمع دیانت ساز نورانی
شهان ملت اسلام کاکنونند در گیتی
بده توفیق شان در قوت دین مسلمانی
خصوص انخسرو عادل دیانت خوی دریادی
که باشد همیش مصروف تاییدات ایمانی
سراج ملت و دین، شهریار عادل و باذل
که روشن شدزعدل وجود اوکیش مسلمانی
چون مصروفست یا رب همتش در رفعت دینت
بحفظ خویش کن ز افات کیهانش نگهبانی
سخن کوتاه باید (واصفا) در رسم دانایان
که تطویل کلام ارد ملال طبع انسانی [8]

(د افغانستان د سراج الاخبار ۳۶مخ د ۱۳۲۳ق کال د ذیلقعدې ۱۵ د ۱۹۰۶م کال د جنوری ۱۱ د لومړي کال لومړی عدد)

د واصف کندهاری د کورنۍ څخه د مشروطیت قربانیان:

[8] دغه قصیده د بلاغی موازینو سره سم، پرته له ایکا (شایگان) نور هیڅ عیب نلري،

لکه څنګه چې ورته مخکې په لنډ ډول اشاره وشوه د واصف له کورنۍ څخه څو تنو د لومړي مشروطیت په غورځنګ کې لاس درلوده چې په لاندې ډول معرفي کېږي:

۱. د مولوي احمدجان تاجر خوی د مولوي واصف ورور سعدالله خان الکوزائي چې د۱۳۲۷ ق کال په صفره کې ونیول شو په هغه ورځ چې واصف یې واژه هغه یې دده سره یو ځای د توپ خولې ته وتاړه او دلومړي مشروطیت دربنتینو غړو څخه و.

۲. د احمد جان تاجر کاکا دنور محمدخوی دمحمد لمسی اود محمد عظیم کړوسی عبدالقیوم خان الکوزائي کندهاری دی چې دکابل د ګمرک مامور دی چې دواصف سره یو ځای په توپ والوزول شو یو ورور یې عبدالخالق نومي یو باسواده سړی و چې د۱۳۰۹ کال په حدودو کې په کندهار کې اوسیده.

۳. د واصف کاکا عبدالرحمن خان چې د۱۳۲۷ ق صفری په میاشت کې په کابل کې بندي شو او د شیرپور په جیل کې مړ شو. ددې کورنۍ هغه غړی چې په امانیه دوره کې اوسیدل،تول بیدار دامانې دوري دپوهی او مصارف دخپریدو طرفدار او دازادی غوښتلو د افکارو لرونکي و.

(۴)

دمشروطه غوښتونکو په لومړۍ ډلې مهم غړی

د افغانستان دمشروطه غوښتونکو په لومړی ټولنه کې دډاکتر عبدالغنی په مشری دهندي ښوونکو یو کوچني فراکسیون موجود و،چې ځان یې داسلام یا " دهیواد نه قربانیدونکي" بللی دي، او

دایو تاریخي ډوله نوم دی. دهغه کال راهیسی چې دغه فراکسیون
جوړ شوي دي او حکماتو د جعل په حساب دهېواد یا ملت څخه ځان
قربانیدونکي په ۱۳۲۶ هـ ق کال کې دي چې دهغی شرحه به
وروسته راشي.

ولي دافغانانو ټولنې ځانونه (اخوان افغاني) نومول او دغه نوم ما
ددې کرښو لیکونکي ددې ټولنې دځوتنو غړو څخه اوریدلې دي
لکه، دخدای بخښلو عبدالعزیز کندهاری او عبدالجلال خان
کندهاری او تاج محمد خان بلوڅ پغمانی، اخوان افغاني تر هغه
ځایه چې ما پیژندلي دي، دا لاندی کسان دي: چې دګوند په راس
کې واقع و او د ډیرو فعالیتونو مصدر شوی او یا بندیان شوی دي
اگر چې دهغي د عادي غړو شمیر سلګونو تنو ته رسیده.

۱ _ خدای بخښلی میر قاسم خان:

لکه څنګه چې ولیدل شول هغه د ځوانی په وخت کې واصف سره یو
ځای دسراج الاحکام دتالیف په ډله کې محرر (لیکونکی) و. ددې
لپاره چې پلار یې سیدغلام محمد چهارباغی (نعمانی) دوخت
دنامتو او شهورو علماو او روحانیونو او د امیر عبدالرحمن خان
دکورنی استاد و، هغه دپوهی، علم او ادب په چاپریال کې وروزل
شو، په عربی ژبه د اسلامی مروجه علومو سره اشنا او بلد شو او د
حبیبې په ښوونځی کې ښوونکی و، چې په همدغه ځای کې د وخت
د روڼ اندو په کړی او دمولوي واصف د انډیوالانو په ډله کې داخل
شو، او دمولوي واصف تر ریاست لاندی دمشروطه غوښتونکو
دیوی جرګی منشی و چې په هېواد کې یې د مترقی افکارو او
علمی مقام تر لاسه کړ، تر څو چې دلومړی مشروطیت په وخت کې
دمشروطه غوښتونکو په ډله کې په شیر پور کې بندي شو، ولي څو

کاله وروسته دخپل پلار دهغه علمي مقام په نسبت چې امیر حبیب
الله خان هغه ته دقدر او احترام په سترګه کتلی هغه د بند څخه
خوشي کړای شو.[9]

میرقاسم خان په اماني عصر کې دددربار د نزدي خلکو څخه شو او
کله چې د هېواد دازادی څخه وروسته دمشروطه غوښتونکو دټولنی
غړو دهېواد دټولو چارواکی په لاس کې واخیستی او امان الله خان
چې ددوی غړی و پر شاهی تخت کیښناست، میرقاسم خان دیوه
وخت لپاره دامان افغانی دجریدي مدیر و (۱۳۰۰ _ ۱۳۰۵ ش)
وروسته دا دشاهي دربار سر منشي شو چې دغی دندی یې د ۱۳۰۶
ش کال څخه د ۱۳۰۷ ش کال تر ژمی او د اماني رژیم تر ړنګېدو
پوري دوام درلوده، او دسقاو دځوی داړو دوړ په وخت کې په ګوښه
توب کې و، تر څو چې په ۱۳۰۸ ش کال کې یعنې د محمد نادرشاه
پلاس دکابل دفتحی وروسته دپوهنې وزارت معین وټاکل شو،
څرنګه چې د اماني لیسی یعنې (نجات) دلیسی دزده کوونکو څخه
یوه تن عبدالخالق د ۱۳۱۲ ش کال دعقرب یا لړم دمیاشتې په ۱۶
نېټه یعنې د ۱۹۳۳ م کال دنومبر په ۸ نېټه محمد نادرشاه
ددلکشا دماڼی په چمن کې دتفنګچې په ډزو سره وواژه، په همدغه
ورځ میر قاسم خان هم ددې پېښې دتورو محرکینو په ډله کې بندی
او په اعدام محکوم شو، هغه د ۱۳۱۲ ش کال دقوس یالیندی
دمیاشتې په ۲۶ نېټه د نومړی دقاتل سره یو ځای د دهمزنګ
دجیل تر څنګ داعدام ځای ته یوړل شو کله چې د دار دځړولو پړی
دده په مری وتړل شو، پدغه وخت کې دده د زده کوونکو څخه یوه
تن چې دوخت دبهرنیو چارو وزیر و دګل محمد خان ذکریا ځوی

[9] د میر مقاله

سردار فیض محمد خان په منډه منډه دنومړي دبخښنې فرمان
دمحمد ظاهر شاه له طرفه دهغه وژني ځای ته ورساوه او په دغه
معجزه ایسا حالت سره دوژني څخه وژغورل شو، لاکن د ارګ په
جیل کې یې (۱۶) کاله په بند کې تېر کړل، تر څو چې ۱۳۲۸ش
کال یعنې ۱۹۴۹م کال کې ازاد شو او په ۱۳۲۹ش کال کې د
سردارشاه محمودخان په کابینه کې د عدلیې د وزیر په توګه وټاکل
شو او د دغه رژیم له منځه تللو پورې یعنې ۱۳۳۲ش کال پورې پر
دغه چوکۍ پاتې شو.

دغه پوهه او انتقاد کوونکی شخصیت چې د لهجې صراحت او د
ازادۍ غوښتو او روڼ اندې صفتونه او څه اندازه علم او سواد یې
درلوده، د زوړوالی په وخت کې د ۱۳۵۷ش کال د حوت یعنې د
کب د میاشتې ۲۲ نېټه د سه شنبې په ورځ په کابل کې له دې نړۍ
څخه سترګې پټې کړې، چې د افغانستان د روڼ اندی، زده کړې او
لیکوالی په تاریخ کې نیک او ښه نوم لرې، سره له دې چې لوړو
مقامونو او چوکیو ته ورسید لاکن خپل د ازادۍ غوښتلو، انتقاد
کولو یا ګوته نیولو او د استادی منزلت یې له لاسه ورنکړ روح دې
ښاد وي:

هغه خپل د هیجانه ډک ژوند داستان یوه ورځ په دې بیت کې داسې
خلاصه کاوه:

عشق شور انګیز مارا برسد ګوئی تر برد
بر تلاش خود چه مینازم که ره سوی تو برد

د میر قاسم خان د اثارو څخه د ده یو شمېر هغه لیکنې یا مقالې دي
چې د امان افغان د مدیریت په وخت کې یې په هغه جریده کې

لیکلې دي چې په دینې، ټولنېزو او قانونې مسایلو کې د ده د
مطالعاتو د ژوروالی اندازه ترې ښه معلومېږي، د حبیبې په مدرسه
او استقلال په ښوونځې کې یې د استادی په دورو کې یې ډېر
شاګردان او ځوانان د هېواد پالنې، د فکر په ازادی او ټولنېز انتقاد
په روحیه وروزل او د ژوند تر اخیره یې د لارښوونکی مقام له لاسه
ورنکړ.

خدای بخښلی میرقاسم خان د مشروطه غوښتنې د لومړې ټولنې د
مهمو غړو څخه یو شمېر یې داسې معرفي کوي:

۱. لاندې د هغه شمېر باخبره او پوهو زامنو نومونه وړاندې کوم
چې په هغه غورځنګ کې یې ګډون درلوده، تر څو ښاغلي
لوستونکي په ښه دقت سره د هغوی شخصیت تر څېړنې
لاندې ونیسي او خپله قضاوت وکړي چې مشروطه غورځنګ
د هغوی د خپل فکر زاده او ذاتي نبوغ و نه د پریو تلقین، ایا
د دې خبرې ځای شته یا دا خبره په ځای ده چې دغه راز وتلې
او ښاغلی شخصیتونو د سر غوښتونکو د ډلې خطاب وکړو؟

۲. د وتلی عالم مولوي عبدالروف اخندزاده کندهاری دوه تنه
زامن چې هر یو یې په خپل وار د تکړه علماو څخه و یعنې
مولوي عبدالواسع اخندزاده او مولوي عبدالرب اخندزاده،
دوي سربېره پر علمیت خطیبان او زړه ور خلک و، چې د
مشروطه غوښتنې په غورځنګ کې په شیرپور کې بندیان
شول، مګر امیر حبیب الله خان د هغه د پلار علمی درجې ته
داحترام اود رناوي په دود دوي دواړه دځو میاشتو وروسته
وبخښل، هغوی هم دمشروطه غوښتونکو دیوي ډلي مشري
په غاړه درلوده، د جمعې په ورځو ډېل خشتی په جوماتو کې

دلمونځ کوونکو ګڼه ګونه زیاته وي، په یو له دغو ورځو کې
د مولوي عبدالواسع اخند زاده په داسي حال کې چې په
منبر کې د فصاحت او بلاغت نه ډکه موعظه خلکو ته
اوروله، دا ایت شریف یې ولوست اطیعوالله واطیعوالرسول
واولوالامر منکم، ددې ایت په تفسیر کې یې خلکو ته وویل :
ای خلکو دروڼ اندو او روښانه علماو څخه اطاعت وکړی،
ځکه چې موږ پوه لرو، چې څرنګه خلک دخیر، نیکی او
سولی لاری ته راوبولو، او د فحشا منکرو او بدو لارو څخه
یې وساتو، هغه وخت چې اعلحضرت امان الله خان غازی هغه
خپل حضور ته راوغوښت او غوښتل یې چې هغه وویروی.
مولوي صاحب په هماغه اخلاقی زړه ورتوب سره چې دده
عادت وو، دخپلی موعظی څخه یې په د لایلو سره د قاع
وکړه او نوموړی اعلحضرت یې قانع کړه.[10]

هغه څه چې خدای بخښلی میر قاسم خان ددغو دواړو ورونو په
هکله ویلي و په پورته ډول راوړل شول، او زه یې په لاندینو کرښو
کې نورهم ښه دریږنم:

ددې دواړو ورونو پلار مولوي عبدالروف مو دسراج الاخبار
افغانستان دټولني په بحث کې وپژانده او لوی ځوی یې مولوي
عبدالواسع لکه ځنګه چې میر قاسم خان ویلي، پوه او لوی عالم و،
چې زیږیدنه یې په کندهار کې د ۱۲۹۰ ق کال په شاوخوا کې وه،
نوموړي د امیر حبیب الله خان د امارت په وروستیو وختو کې
دکندهار دلومړنیو ښوونځیو ستر رشته دار او دازادي دجهاد دبیرغ

۱۰ د میر لیکنه یا مقاله

لرونکو مجاهدینو څخه و، دغازي امان الله خان د پر تخت
کښناستلو څخه وروسته کابل ته راوغوښتل شو، او دترکي
متخصیصنو بدرین بیګ[11]
سره یوځای یې د قوانینو او شورا په اداره کې یې د قوانینو د ترتیب
او دمحمدی(ص) دشریعت سره دهغي دتطبیق چاری یې پر مخ
بیولی، لکه چې د اکثرو مشهوره قوانینو د۱۲۹۹ ش کال څخه
راوروسته دپادشاه د لاسلیک سره یوځاي دخادم العلما محمد
عبدالواسع کندهاری لاسلیک هم لیدل کیږي، هغه پدی دوره کې
دقاضیانو او حکامو دښوونځیو په جوړولو کې هم ډیر کوښښ وکړ
او د هغوي دشرعیاتو استاد و، ۱۳۰۰ ش کال. او په ۱۳۰۱ ش
کال د لړم په میاشت یعني ۱۹۱۱ م کال په اکتوبر کې دکابل دارګ
په شمالي برج کې دمولوي عبدالواسع په ریاست پښتو مرکه
پرانستل شوه، او دیوازني پښتو او پښتو پښویه (ګرامر) دکتاب په
خپرولو یې لاس پوري کړ، له دې وروسته ۱۳۰۲ ش کال دلړم په
میاشت کې دمحکمو ریس و، تر څو چې د۱۳۰۵ ش کال په شاو
خوا کې د شرح اولو الامر دوینا دکولو پربنسټ او د امان الله خان
ددرباریانو په دسیسه دکابل په کوتوالي کې دیوه کال لپاره بندي
پاتي شو، کله چې خلاص شو، کندهار ته ولاړ او ۱۳۰۷ ش کال په
اړو دوړ کې یې دسقاو د ځوی په مقابل کې د امیر امان الله خان په
طرفداري شرعي فتوا صادره کړه، ولي کله چې د۱۳۰۸ ش کال
دجوزا په میاشت کې د بچه سقاو لښکر و کندهار ونیوه، نوموړی

[11] وفات په کابل کي د ۱۳۰۲ ه ش کال د ثور په ۱۵ نیته.

يې د اماني دوري دنظامنامو دترتيبولو په جرم زنځير او زولانه
کابل ته راواستوه، کله چې دسقاو ځوی د هغه څخه د فتوا د
صادرولو علت و پوښته، هغه په ډېر جرائت او رشادت سره ورته
وويل: د دې لپاره چې تاسو د سلطنت غصب کوونکی او قطاع
الطريق (شوکمار، لارې وهونکی) ياستې، نو بايد شرعا په قطع په
محکوم شئ! بچه سقاو د دې خبرې په اوريدو سره په قهر شو او د
دی د وژلو امر يې ورکړ او د کابل په شيرپور کې د توپ خولې ته
وتړل شو، (د ۱۳۰۸ش کال د جوزا مياشت). د ده د ډېرو مهمو
تاليفاتو څخه يو هم دوه ټوکه د تمسک القفات کتاب دی چې د
هغې لومړی ټوک د حقوقو څخه بحث کوي او دوهمه برخه يې د جزا
د احکامو درلودونکی ده (د ۱۱۱۳ مادو درلودونکی په ۱۳۰۰ش
کال کې د کابل چاپ).

۲. د قران د نزول په فلسفه کې اسلامي حکمت او د پيغمبر (ص) د بعثت اهداف او اسلامي دين او دنيوي مباني د ۱۳۳۴ق
کال د ربيع الثاني ۲۴ او له دوهمه برخه، چې د هغې يوه خطي
نسخه د کابل په ملي ارشيف کې موجوده ده، ۷/۲۸ نمبر.

۳. اسلامي حکومت: د اسلام له نظره د حکومت د تشکيلاتو
او اداري په برخه کې، چې د ۱۳۰۸ش کال په اړو دوړ کې د
هغې خطي نسخه له منځه ولاړه، هغه د اسلامي حکومت په
پای کې وايي: د اسلامي حکومت په نامه جلا رساله هم ليکل
شويده

۴. په دري، پښتو او انګليسي ژبو د سوره فاتحې او بقرې
تفسير (چې خطي نسخه يې د دې کرښو د ليکونکی سره وه،
چې په ۱۳۳۹ش کال کې په کراچۍ کې د پاکستان د پوليسو له

خوا له منځه ولاړه،) د هغې انګليسي ژباړه د پښتو مرکې غړي
عبدالرهاب کاموی کړې وه په ۱۳۰۰ش کال.

۵. د دينياتو اساس عنوان د قراني اسلامي فلسفې په
تعليمي مضمون کې د کابل چاپ په ۱۳۰۰ش کال.

۶. د خدای پېژندنې رساله چې د اسماالحسنی پر معانيو
مشتمله ده کوچنی قطع د کابل چاپ په ۱۳۰۰ش کال.

۸. په پښتو ژبه د تعاون منظومه د کابل چاپ په ۱۳۶۲ش کال
کې.

۳. مولوي عبدالرب:

د مولوي عبدالرؤف دوهم ځوی دی چې په کندهار کې په ۱۳۵۹ق
کال کې و زېږيد، او په اسلامي علومو او عربي ژبه کې يې خپلې
علمي زده کړې د خپل پلار په مخکې بشپړې کړې. او د امير حبيب
الله خان په عصر کې د حبيبې مدرسې د اسلامي فلسفې د دينياتو
استاد و او په شاهي مدرسه کې يې هم تدريس کاوه او د لومړی
مشروطيت په غورځنګ کې بندي شو، ولې له خلاصيدو څخه
وروسته د ښوونځيو په جوړولو او د نوی پوهنې په پراختيا کې يې
پوره لاس درلوده د پوهنې د شورا غړي او د کابل د لومړنيو
ښوونځيو او دارالمعلمين مدير و، (۱۳۳۰ق کال په شاوخوا کې).
هغه يو له هغو ليکوالو څخه دی چې د محمود طرزي په سراج
الاخبار کې يې ديني مضامين په اسلامي فلسفه کې د څېړنې په
نوی سبک سره خپرول. کله چې پلار يې مولوي عبدالروف په
۱۳۳۳ق کال کې مړ شو هغه د امير په دربار کې د چرمنورد ملا)
په توګه ډېر شهرت پيداکړ او د امير سره په وروستی سفر کې چې د

لغمان په کله ګوش کې ووژل شو په ۱۳۳۷ق کال د جمادی الاول په ۱۸ چې د ۱۹۱۹م کال د فبروري د ۲۱ سره سمون خوري د پنجشنبې په شپه او هغه هم په جلال اباد کې په همدغه شپه د محرقي په تبه (وچکی) او ترسام سره و مړ او په همغه ځای کې ښخ، کړای شو.

د امان افغان جريدې په خپله لومړنی ګڼه کې چې په ۱۲۹۸ش کال د حمل په ۲۳ نېټه چې د ۱۹۱۹م کال د اپريل د ۱۲ سره سمون خوري خپر شوی. د خدای بخښلی عبدالهادي د اويې په قلم داسې ليکلي چې د هغه د شخصيت ښه پېژندونکی دی:

" د کابل د لومړنيو ښوونځيو او دارالمعلمين مدير او د شهيد اعلحضرت د حضور ملا د قدر وړ جناب مولوي عبدالرب خان چې د حبيبې په ښوونځي او نورو لومړنيو ښوونځيو کې يې د قدر وړ خدمتونه کړي و په جلال اباد کې د وچکی په ناروغی اخته او په پای کې پر شام شوې او د حق د رحمت سره يو ځای شو... په حقيقت کې يوه لويه علمي ضايعه وه... چې د ده په له منځه تلو سره د شريعت د رياست مقام په هېواد کې خالي پاتې شو... د ده پاتې کسانو ته تفريت او ډاډګېرنه ورکوم... (امان افغاني ۱۰مخ لومړی ګڼه د ۱۲۹۸ش کال د حمل يا وری ۲۲ د کابل چاپ.)

د مولوي عبدالرب تاليفات زياتره درسي کتابونه دي چې د بيت العلوم حبيبه او نورو ښوونځيو کې د تدريس لپاره په دري ژبه ليکل او چاپ شويدي. لکه:

۱. سراج العقايد د کابل چاپ د لومړنی ښوونځي د پنځم ټولګی لپاره .

۲. دينيات په څلورو ټوکو کې د کابل چاپ د لومړنی ښوونځی د څلورم ټولګيو لپاره يعنې د اول څخه تر څلورم ټولګي پورې.
۳. سراج الالتفات، خطي نسخه د کابل په ملي ارشيف کې .
۴. رساله اطاعت او لوالامر د کابل چاپ.
۵. مقدمه فلسفه اسلاميه (خطي) .
۶. سراج السير درسير نبوی (ص) د لاهور چاپ د منځنيو ښوونځيو لپاره .
۷. د اسلامي فلسفې او تفسير په هکله په سراج الاخبار کې بېلا بېلې مقالې.
۸. سراج الفقه په دوو ټوکو کې د کابل چاپ ۱۳۳۱ق کال.

۴- مولوي غلام محی الدين افغان:

اصلا د کندهار د جمرياني د قوم څخه و او د حبيبې په مدرسه کې ښوونکی و، د هغه کورنی په پېښور کې اوسيدله، او د ميوند دفاتح د سردار محمد ايوب خان د هېواد څخه د شړل شوې ډلې څخه و هغه د هند په کالجونو کې تحصيل وکړ او د ۱۳۲۴ق کال په شاوخوا کې بېرته خپل هېواد ته راستون شو هغه مجرد، ازاد او خوش مشربي سړی و، چې د کابل د شور بازار د پېښوريانو په سرای کې اوسېده، ملګري يې هميشه د هغه په کوټه کې راټولېدل، چې د کلوب ښه يې ځانته غوره کړی وه، په هغه ځای کې يې ديګچه پخوله او سطرنج يې کاوه، او کله، کله به يې علمي، ادبي او سياسي بحثونه سره کول [12] افغان د سراج الاخبار د ليکوالو او د پښتو شاعرانو څخه هغه يو تن دی چې د محمود طرزي سره ملګری

[12] د مير مقـ ـه يا ليکنه.

و او همیشه به یې قلمي همکارۍ ورسره کوله او محمود طرزي د سراج الاخبار په یوه ګڼه کې د ده په برخه کې داسې لیکلي و:
" یو عالم د افغاني علم، افغاني نژاد او زموږ د هېوادنی ژبې سره جناب مولوي غلام محی الدین افغان دي چې د دارالمعلمین د مدرسي مشر دی چې په ختیځو ژبو یعنې پښتو، فارسي او عربي سربېره د هندوستان په بېلا بېلو ژبو لکه اردو، ګورمکهی ساستري، سنسکریټ او نورو ژبو باندې تر هغه حده پوهېده چې ژباړه یې پرې کولی شوه.
" د معرکه مذهب وساینس " کتاب چې جناب محترم شیخ شبلي نعماني هغه په اردو ژبه ژباړلی دی، دغه زموږ افغاني پوهه شخص په فارسي ژبه ژباړلی دی..."[13] افغان په لومړی مشروطیت کې په ۱۳۲۷ ق کال کې بندي شوا و دیوه څه وخت څخه وروسته ازاد شو، ددارالمعلمین مدیر، ملت دوست، شاعر او ادیب سړي و،[14] چې پښتو اشعار او فا رسي مقالې یې په سراج الاخبار کې خپریدلې.
افغان پالونکی او ګران شخصیت درلوده او همیشه د روڼ اندو ملګرو او دافغان ځوانانو د را ټولېدو ځای و دهغه څخه به یې څه زده کول او هم به یې ورڅخه څه اوریدل، لکه څنګه چې د ۱۳۰۰ ش

[13] محمود طا زی مقالې ۶۲۵ دکابل چاپ ۱۳۵۹ ش کال. پدې ځای کې خدای بخښلي محمود طرزي سهوه شویدې دمعرکه مذهب او ساینس دکتاب اردو ژباړه دلاهور د زمیندار مدیر او دشلمی پیړی دلومړی نیمایې کې د هند د مسلمانو دیوه مشر مولانا ظفر علي خان ده چې په هغه وخت کې په هند کې چاپ شوې دې او دا دولسیم دراپر داڅر ژباړه ده چې نوموړی یوتن امریکایې مورخ او مولف دي،
[14] مولوي محمد حسین: په اردو ژبه دافغانستان انقلاب (۹۲) دجالندهر چاپ ۱۳۰۹ ش کال.

کال د اسد یازمړي په دولسمه دچا رشنبې په ورځ په کابل کې مړ شو او خپل ټول عمر یې په مجردی کې تیرکړ، دده دهمدغه محفل ملګرو او پالونکو دده جنازه په ډیره خواشینی او احترام سره واخسیتله او دشهدای صالحین په عمومی هدیره کې یې خاورو ته وسپا رله، او دده دقبر لوحه دلومړي ځل لپا ره په پښتو ژبه دده دشخصیت دپېژندنې کتبیه ولیکل شوه چې دهغې متن دادې:
" مولوي غلام محی الدین افغان په قندهار کې متولد شو او هلته یې دینې تعلیم حاصل کړ. پس په معیت د سردارایو بخان په راولپنډۍ او لاهور کې یې دفرار په حالت کې له انګریزي مکتبو څخه جدید تعلیم واخیست. چې بېرته کابل ته راغی. دامیر حبیب الله خان په عهد دمکاتیب ابتدائیو ممتحن مقرر شو، پس له خدمت دخوارلسو کالو دمصارف، دامیر امان الله خان غازی په روښان دوران کې مدیر ددارالمعلمین شو، او هغه خیالات او ارادی داصلاح او ترقی دملت چې ددولس کاله پخوایې په مجلس دجان نشا ران اسلام کې معاقده کړې وې، دظل الهي تر سیوری لاندې په خپله ثمر ته ورسید. په اکیف مطمئن او راضی دعباد الله په خدمت کې داخل، په اجل دوبای هیفه و پروردګار ته راجع و. او هغه دټولو خښتن په جنت کې داخل کړ.
چې په یار پسې تر ځان او جهان تېروي
څوک کولې شي داهسې مشقعت
دوعا د(ځوان افغان) په یاد دهغه دوطن دوستي او وفا له زړه خیژی. دشپیتو کالو دصلاح او تجرد او ځوانی په ژوند کې ملګري د ځوانمردانو، اهل او صالح دهر مشرب و، چې ټول یې امر زش غواړي.

بروز مرگ که یوم وصال یا رانیست
کسیکه دست من ان دم گرفت یا ر انست

تاریخ وفات چها رشنبه ۱۱ اسد سنه ۱۳۰۰ ش مطابق ۲۸ ذیقعده الحرام ۱۳۳۹ هجری."

دافغان دافکا رو او اثارو په اړه دي د(افغان یاد) د مقالو مجموعي ته چې په ۱۳۶۱ ش کال کې په کابل کې دادبیاتو پوهنځی له خوا چاپ شوي او همدارنګه د(دغلام محی الدین افغان افکا رو او اثار) رسالې ته چې دکا بل پوهنتون د ۱۳۶۰ کال چاپ دي مراجعه وشي.

۵ ـ عبدالجلال خان:

دا دکندهار دخلکو او دمولوي غلام محی الدین افغان دترور ځوی و، چې دمشروطه غوښتونکو دټولنې سره ملګری و، او هغه هېواد غوښونکي، حلیم او با فکره سړی و، په ۱۳۲۷ کال کې په شیرپور کې بندي شو، او دامیرحبیب الله خان دعصر تر پایه بندی پاتی شو[15] جلال خان چوپ اومتحمل لاکن بیدار شخصیت درلوده. د اوږدمجیل د ډیرو سختیو دګاللوله مخه وروسته دامان الله خان دپرتخت کښناستلو څخه وروسته په ۱۲۹۸ ش کال کې خوشي کړي شو او کندهار ته ولاړ او دکندهارپه شاه بازار کې يې دچینی خرڅولو هټی درلودله، او دورڼ اندو په منځ کې دقدر وړ و او د ۱۳۱۲ ش کال تر شاوخوا پوری ژوندی و.

[15] دمیر مقاله یا لیکنه.

۶ ـ پروفیسر غلام محمدخان:

هغه دممیني دازبکو دپوی متفذی او مشهوری کورنی دلومړی مشروطیت دغړو او دوخت دروڼ اندو څخه و، چې هنرمندي، پرمختیا غ‍ښتنه او لوړ افکار دده په طبیعت کې اخښل شوی و او په نقاشي کې لوړ مقام درلوده، چې په سراج الاخبار کې دده هنري اثاراوکاریکاتو رونه خپریدل، او دامیر عبدالرحمن خان دکورنی سره يې وصلی قرابت هم درلوده .

لکه څنګه چې وویل شو: هغه د مشروطه غوښتونکو عریضه په جلال اباد کې امیر ته یوړه، مګر هلته دنورو مشروطه غوښتونکو سره یوځاي بندي او زنځیر او زورانه کابل ته راوستل شو، او په کوتوالی کې بندي شو، او هره ورځ به دیوساتونکی سپاهی سره دنقاشي دکار لپاره ارګ ته راوستل کیده، تر څو چې دامانی سلطنت په اولو وختونوکې خوشي کړای شو او دخپلو هنري تحصیلاتو د اد امي لپاره برلین ته واستول شو.

ددې لپارډ چې په هنرمندي کې پوره استعداد درلود، د لږ وخت وروسته د رسامي او نقاشي په هنر او دښکلو هنرونو په بیلابیلو ډولونو کې د پروفیسري درجي ته ورسیده، کله چې کابل ته راغی، د هغه ښه هر کلی وشو او دنفیسه صنایعو ښوونځي يې جوړ کړ، او ډیر شاګردان يې وروزل، او په خپله هنري څانګه کې دا ستادي او ښوونکي د لوړ مقام درلودونکي و.

پروفسیر دازادي غوښتونکو او پرمختیا غوښتونکو ځوانانو په کړیو کې د ژوند تر اخیرو شیبو پوري دیوه ممتاز، مهربان او پالونکي شخصیت په توګه پاتی شو، ډیر زده کوونکي او اخلاص مندان يې درلودل، دیوه اوږده بند د ډیرو تر څو د زغملو سره سره

بیا هم ځوان، ژوندی زړور روڼ اندی او ازاد خیاله پاتي و. او
دپوهني وزارت او د هنري تدریس دکړیو دغړو څخه شمیرل کیده.
دده مړینه په کابل کې د۱۳۱۳ کال د لیندی یا قوس په ۱۴ وه او
دعاشقانو او عارفانو په هدیره کې ښخ کړي شوې دې، (دده د
کورنۍ او پلارې عبدالباقی خان دسوابقو په برخه کې دې د سراج
التواریخ دریم ټوک دکابل چاپ ۱۳۳۳ ق کال ته مراجعه وشي.)

۷ _ کاکا سید احمد خان لودین کندهاری:

هغه دکندهار دلودین دسیاستوالو او سوداګری مشهوری کورنۍ .
دفیض محمد خان ځوی دی، چې دکوچنوالی څخه یې دامیر
شیرعلی خان په عصر کې په حربي ښوونځی کې درس لوستی، او
عالم او پوه شخص تري جوړ شوي و.

کله چې دحساب (شمیر) په علم کې یې دخلاصته الحساب کتاب
په دری ژبه ولیکه چې چاپ نشو.

ده دسواد زده کړي په ښوونه کې په ځپل نوبت سره داسي طریقه
رامنځته کړه چې په پوهنه کې د (کاکا په طریقه) یې شدت پیدا
کړ، او دا هغه لومړنی بدلون و چې نوموړی دسواد زده کړي لپاره د
لومړني تدریس په طریقه کې رامنځته کړ، چې تر دغه وخته پوري
بغدادي قاعده معمول وه، چې ماشومان یې ژرنه با سواده کول.

کاکا چې دکابل د روڼ اندو او دمشروطه غوښتونکو ملګرو دیوی
ډلي رئیس و، د اماني دوری (۱۲۹۸ ش) پوری په ارګ کې بندي
پاتي شو[16] او په همدغه یوولسو کالو دجیل کې یې دسواد زده کړي
ځانګړي طریقه ترتیب او تطبیق کړه. مولوي محمد حسین دهغي
نوم په ښه توګه یادوي، او هغه د جیل د وخت خپل ملګر ي، اروا

۱۶ د میر مقاله یالیکنه.

پیژندونکي او مهربانه ګوته نیونکي سړي په توګه پیژني چې د فوق
العاده ثبات او فکر لرونکي، په فارسي او عربي ژبو پوهه او په
ریاضي کې ماهر او پوهه و، په جیل کې یې بندیانو ته دسواد
درس ورکاوه، او په هغه طریقې سره چې په خپله یې رامنځته کړي،
وه ډیر نوی دسواد زده کوونکي یې باسواد کړل، او دکاکا همدغه
طریقه د (قاعده نادره) په نامه په اردو ژبه ژباړل شوي او رواج یې
پیدا کړ[17] کاکا په خپلي رښتیا ویلو او دلهجې په صراحت سره
داماني عصر تر منځني وخت پوري دخلکو او دربار په منځ کې
محترم او ښاغلي و، او په زیاترو علمی او ادبي ټولنو کې یې ګډون
درلود، او دده په وینا او مشوره به کارونه کیدل، تر څو چې
د۱۳۰۶ ش کال دحوت یا کب دمیاشتی په ۱۴ د یکشنبی په ورځ
د کابل په توبچی بڼ کې مړ شو، پداسي حال کې چې ډیر شاګردان
او ارادتمندان تری پاتي شول، عمر یې د اویا کلو څخه زیات و، دده
دښخولو ځای په شهدای صالحینو کې د محمد رفیق خان لودین په
هدیره کې دی.

۸_۹ _ سردار عبدالرحمن خان او سردار عبدالحبیب خان:

دسردار عبدالوهاب خان امین المکاتیب ځامن هم دروڼ اندو او
پرمختیا غوښتونکو ځوانانو له ډلي څخه و. چې یو څه وخت یې
دهیواد څخه د باندی په تبیعد کې هم تېر کړي دي، او بیرته کابل ته
راستانه شوي و. او د مشروطیت په غورځنګ کې لاس درلوده.

دا دواړه وروڼه دمشروطه غوښتونکو ملګرو دیوي فرعي جرګې په
سر کې ځای درلوده چې شهزاده امان الله خان هم په همدی ډله کې
شامل و، او دغه دواړه دنورو مشروطه غوښتونکو سره یو ځای په

۱۷ محمد حسین: د افغانستان انقلاب ۹۴.

راڅ کې بندیان شول، لاکن دکورنۍ رسوخیت له مخې زر خوشې
کړې شول، او دپوهنې او قانون دپراختیا دمحرکینو څخه و،[18]
عبدالرحمن خان د امیر حبیب الله خان ددورې په پای کې په هند (دهلی) کې د افغانستان سفیر و، او په اماني دوره کې په اماني لومړني کابینه کې سردار عبدالحبیب خان په ۱۲۹۸ ش کال کې دپوهنې وزیر، او عبدالرحمن خان د بهرنیو چارو د وزارت مستشار او دفراه حکمران و، دده زیږیدنه په ۱۲۸۹ ق کال کې او مړینه یې په فراه کې په ۱۳۱۳ ش کال کې وه، وایې په هغه ټولنه کې چې مشروطه غوښتونکي ملګري په کابل کې سره را ټول شوي و او داسې فیصله یې کړې وه چې له دې وروسته باید وسله وال وي وویل شو چې: امیر حبیب الله نه، بلکه رئیس عبدالحبیب!
نو دغه ټوکې ډوله خبره هم شیطانانو په خپله امیر ته رسولې وه، نوله همدې کبله دربار په مشروطه غوښتونکو حملې وکړې او دا په خپله ددرباري دسیسه کوونکو یوه بهانه وه.

۱۰ _ بابا عبدالعزیز خان:

د امیر عبدالرحمن خان دعصر غزنې د مالي تر رشته دار دمیرزا عطا محمد الکوزي کندهاري ځوی دی چې پوهه ماهر او ښه لیکونکي و، او دکابل په مطبعه کې یې د۱۳۲۳ ق کال په شاوخوا کې د ډېرین مصلح په توګه کار کاوه، دنستعلیق او نسخ خط یې د کینې خوا څخه ښې خوا ته ډېر ښایسته او واضح لیکه.
د میر قاسم خان په وینا هغه بادرائینه او جریح اللهجه ځوان و، چې دتصارف له مخې د هغه نوم د لومړي مشروطیت دملګرو له ډلې

[18] د میر مقاله یالیکنه.

څخه پاتې شوي و او بندي نشو.[19] دا زړه ور اوتکړه ځوان ددوهم مشروطیت په غورځنګ کې هم شامل و چې د ۱۳۳۶ ق کال په شاوخوا کې بندي شو او په ۱۲۹۸ ش کال داماني دورې په پیل کې خوشې شو او کندهار ته ولاړ چې په اول کې دمطبعې کاپي لیکونکي او د ۱۳۰۱ ش کال څخه تر ۱۳۰۹ ش کال پورې دطلوع افغاني مدیر او د ۱۳۰۹ ش کال دکندهار دښار دخلکو له خوا ملي شورا ته وټاکل شو لاکن د هغه مخالفت په وجه چې دشورا ریاست ته یې دعبدالاحد خان وردک له ټاکنې سره وکړه، هغه یې مستعفي کړ او دیوه څه وخت لپاره د بهرنیو چارو وزارت د مطبوعاتو مدیرو،تر هغو پورې چې په ۱۳۱۲ ش کال دسنبلې یاوړې په میاشت کې دمحمد عظیم منشي زاده له خوا د برتانیا په سفارت باندې دحملې وروسته بندي شو او ۱۳ کاله د کابل د موتی سرای او دهمزنګ په زندانونو کې بندي پاتې شو.
هغه په ۱۳۲۵ ش کال کې خلاص شو اوکندهار ته ولاړ او په همدغه کال دکندهار د ښار د خلکو له خوا د همدغه ځای د بلدیې ریاست ته وټاکل شو، د زوړوالي په عمر د ۱۳۴۲ ش کال په شاو خوا کې په کندهار کې مړ شو.

۱۱ _ استاد محمد انور بسمل:

د ناظر صفر ځوی او دیوی روڼ اندی کورنۍ څخه و، دا دحبیبې د ښوونځي د ممتازو شاګردانو ډلې څخه و هغه عالم، ادیب ، شاعر اوروڼ اندی ځوش مشر به شخص و او د عمر له پلوه یې هم دځوانو مشروطه غوښتونکو د استادانو سره چنداني توپیر نه درلوده، نو پدې خاطر یې د خپلو استادانو څخه هم درس زده کاوه او هم

[19] د میر مقاله یا لیکنه .

دهغوي سره ملګري او انډيوال و، او نږدي دوه کاله د لومړي مشروطيت په مسله کې په شېرپور کې بندي و، او دخپل پلار د نفوذ څخه په ګټې اخستني سره خلاص شو. هغه عملا صوفي ډوله و، او په اسلامي او ادبي علومو کې لاس درلود، په هنري سبک يې ښه شعر وايه، د زړه وړونکو اشعارو په ځانګړي ډول دغزلو درلودونکي دي، ددې لپاره چې پلار يې ناظر صفر په ۱۳۰۸ ش کال کې دقطغن او بدخشان د نايب الحکومه په توګه وټاکل شو، بسمل دخپل پلار مرستيال و، په ۱۳۱۰ کال کې په کابل کې د ادبي انجمن مدير وټاکل شو، چې د نادر شاهي رژيم پر ضد په پټو فکري حرکاتو کې يې لاس درلوده، نو پدې خاطر دخپل شاعر ورور محمد ابراهيم صفا سره يو ځای تر ۱۳۲۵ ش کال پوري په کابل کې بندي پاتې شو، کله چې خلاص شو، ديوه څه وخت لپاره د مرستون (درالعجزه) ريئس و، او وروسته د ماليې وزارت اداري ريئس و، تر څو چې په ۱۳۴۰ کال کې دجدی يعنې مرغومي په دريمه نيته په کابل کې مړشو.

بسمل او صفا دهندې سبک په اخرني پېړۍ کې د لومړيو شاعرانو څخه و دده بل ورور اختر جان په قرغي کې د اميرامان الله خان په وژلو کې لاس درلوده، هغه په هم هغه کال کې د پنځو تنو نورو سره يو ځای اعدام شو، مولوي محمد حسين ليکي: ددې لپاره چې امان الله خان دمشروطه غوښتونکو ټولني ته په اصطلاح د اصلاح غوښتونکو خطاب کاوه، نو پدي خاطر يې موږ ټول خلاص کړو، لاکن محمد [illegible] بسمل سره له دې چې دده ډېر ملګري او همفکره

وو د هغه د ورور اختر جان د جرم په سبب په بند کې پرېښود تر څو چې په پای کې دمولوي محمد حسين په يادولو خلاص شو.[20]

۱۲ _ تاج محمد خان بلوخ:

دکابل دروڼ اندو څخه وو هغه يوپلټونکي او، اوريدونکی شخص وو هغه دعلی محمد خان ځوی او دناظر عبدالوهاب خان لمسی او د محمد شريف خان پغماني ورور، چې د لمړی مشروطه غوښتونکو د فرغي ډلو څخه ديوي ډلي په سر کې يې کار کاوه، او هغه وخت چې ددې ټولني مهمو غړو وسله وال کول او تفنګچه درلودل تصويب کړل، د اليکلې مصوبه معوبه، تاج محمد خان ته وسپارل شوه، دغه مصوبه دده د ورور محمد شريف پواسطه چې دده سره سخت سياسي مخالف او دحکومت ګمارلي وو دده له کورنۍ اسنادو څخه وويستل شوه او اميرته ورسول شوه[21] چې دټولي ټولنې دبربادی سبب شوه، غبارد تاج محمد خان نوم دبنديانو په ډله کې راوړي دي،لاکن مير قاسم خان وويل، چې دملا منهاج الدين او عبدالحق د اشناي په اساس چې د موضوع راپور يې امير ته ورکړي وو بنديان نشول، ځکه چې د هغه نوم يې د قلم څخه غورځولي وو.[22] لاکن دهغه دبندي کيدو سبب د۱۳۳۷ ق په اواخرو کې هغه تهديد ډوله خطونه وو چې د امير او د هغه د ورور په نامه ليکل شوي و،. تاج خان بلوخ په اماني عصر کې هميشه دروڼ اندو لکه دسيداحمدخان د کاکا دځوي عبدالرحمن لودين او داسي نورو

[20] محمد حسين انقلاب ۲۲۸

[21] غبار افغانستان در مسير تاريخ ۷۱۷

[22] د مير مقاله يا ليکنه.

سره ناسته ولاړه درلوده او ديو څه وخت لپاره د بلخ ددولت اباد ولسوال او دقطغن او هرات بهرنۍ مدير وو او دجنرالي درجي ته ورسيده. او د ۱۳۰۶ ش کال په شاوخوا کې په فراه کې د افغاني پوځ قوماندان وټاکل شو. چې دوسله والو بلوڅو په اوښانو دسپرو يو زرکسيزه مغرزه په چخانسور کې جوړه کړه، تر څو د مرکز په اشاره يا قوماندي سره اړتيا په وخت کې دشپې له خوا دبلوچستان په ساحل دګوادر په بندر يرغل وکړي شي. يا لاکن دغه کار د کورنۍ اړو دوړ په سبب تر سره نشو.

بلوڅ د اماني دولت د ړنګيدوو وروسته په کابل کې وو، ددې لپاره چې د اماني عناصرو څخه و او دانګليس پرضد شميرل کيدل، دمحمد نادر شاه د تخت دنيولو څخه څو ورځې وروسته غفبلتا ونيول شو او أعدام شو ۱۳۰۸ ش کال.

وايې چې پلار يې د امير عبدالرحمن خان سره يو ځاى په بخارا کې فراري وو نو پدې اساس دده زېږيدنه هم غلته شوي ده، له هغې وروسته د نوموړي امير دشاهي په لومړيو وختونو کې (د ۱۳۰۰ ق په شاو خوا کې) بېرته کابل ته راغي او دقاضي سعيدالدين خان بارکزاى څخه يې درس ووايه او دکابل په بالاحصار کې تحويلدار وو او چې دلومړۍ مشروطيت په سرى(پټه) ټولنه کې شامل شو.

۱۳ ـ اخندزاده محمد اکبر اسحق زاى کندهاري:

دمير قاسم خان په قول: هغه پوهه عالم و چې دمشروطيت په غورځنګ کې يې برخه درلودله او د امير حبيب الله خان ددوري تر پاى پوري په شيرپور کې بندى و.

۱۴ ـ شير علي خان بارکزاي:

دا دسيستان د چخانسور د تنفذى او مخوري کورنۍ څخه و او دمشروطه غوښتونکو په ټولنه کې شامل وو او نوموړى په ۱۳۲۷ ق کال کې دکابل په شير پور
کې بندي شو او د اماني په دوره کې ازاد شو.[23]

۱۵ ـ مولوي محمد مظفر خان مروت:

مروت، دلومړى اودريم په فتحې او ددوهم په سکون سره، د پښتو نخوا د ښو او ديره اسماعيل په منځ کې د پښتنو ديوي قبيلې نوم دي. هغه په انګليسي هندکې خپلې زده کړې پاى ته رسولې او دحبيبې په مدرسه کې درياضياتو او جغرافي داستاد په توګه موظف شوي، اودلومړى مشروطه غوښتونکو دټولنې غړي و چې په ۱۳۲۷ ق کال کې په شيرپور کې بندي شو. څوکاله وروسته په همدغه زندان کې په حق ورسيد.

۱۶ ـ حافظ عبدالقيوم :

دحافظ چې نورمحمد مجذوب ځوى او دملا جانداد توخي لمسى چې ډير ذوقه، اديب او شاعر شخص و دا هم په شيرپور کې بندي شو، ددې لپاره چې پلار يې د سردار نورالله خان نايب اسلطنه دحافظانو د ټولنې غړى و او د هغې په وړاندي د احترام او درناوي وړ شخص ـ دوه کاله وروسته له زندان څخه ازاد کړي شو.

۱۷ ـ مير زا عبدالرزاق:

دا دکابل ښار د نوي حمام د چهارستوق اوسيدونکي او د کابل دکوتوال د نايب ميرزا عبدالروف د ترور ځوى و او د ښه ليک او

[23] د ۱۴ څخه تر ۱۹ عدده پورې دمير قاسم خان دسند په قول او د ۲۰ څخه تر ۲۲ عدده پورې دغبار دليکني سره سم دي.

تکړه او ظریفو میرزایانو دډلي ځخه و چې د امان الله خان غازي تر سلطنته پوري بندي پاتي شو.

۱۸ _ محمد حسین خان اخکزایی:

دمشروطه غوښتونکو د ټولنې غړي پوه، تکړه او روڼ اندی شخص و او کله چې امیر امان الله خان پاچا شو دارګ دزندان ځخه ازاد کړي شو.

۱۹ _ نظام الدین خان ارغندیوال:

دا د ربښتینو مشروطه غوښتونکو ځخه و چې دامان الله خان تر سلطنته پوري په ارګ کې بندي پاتي شو، اوله هغي وروسته ازاد شو دې اصلا د امیر دځانګړو غلام بچه ګانو ځخه و چې په اماني عصر کې د امنیي وزارت مدیر او له هغي وروسته په المان کې د افغاني سفارت سکرتر وټاکل شو.

۲۰ _ حاجی عبدالعزیز:

هغه په لنګ زمین مشهور و دکابل دمخورو او دلومړی مشروطیت دغړو ځخه و چې د لږ وخت زنداني کیدو ځخه وروسته ازاد کړي شو.

۲۱_ صاحب زاده عبدالله مجددی:

هغه د لږ بند وروسته وبخښل شو او ازاد شو.

۲۳ _ ملا فیض محمد کاتب:

دسعیدمحمد ځوی او دخداداد لمسی و چې دغزني دمحمد خواجه له هزاره وو ځخه و. دسراج التواریخ لیکونکي او د امیرحبیب الله خان دسوانحو لیکونکې دي. هغه پوهه لیکوال، روڼ اندی ادیب او دلومړی مشروطه غوښتونکو له ډلي ځخه و، په شیرپور کې بندي شو، مګر پدي خاطر چې امیر هغه دشهزاده توب له وخته پژانده او د

سراج التواریخ په لیکنه کې یې دنده درلودله. له لږ وخت وروسته ازاد شو.[۲۴] هغه د زو کړي کال ۱۲۸۹ ق دي.

دهغه قلمي اثار:

کاتب په ربښتیا سره پر کاره لیکوال او عالم تاریخ لیکونکي و چې د ۱۳۲۰ ق کال په شاوخوا کې د امیر له خوا د تاریخ لیکلو لپاره ګمارل شوي،ددربار اسناد اونور هغه کتابونه چې ورته پکاروو دده په واک کې ورکړشول، هغه یو پنډ کتاب په دوو ټوکو کې د(تحفه الحبیب) په نامه ولیکه چې د احمدشاهي دعصر ټولي واقعي یعنې پیښې په ک، وي چې د ۱۱۶۰ ق ځخه را وروسته تر ۱۲۹۷ ق پوری وخت یې په برکې نیوه، هغه ته دنده سپارله شوی وه چې د امیر عبدالرحمن خان دامارت د وخت پیښې د امیرحبیب الله دوخت دحالاتو په شمول دده تر خپل وخت پوري ولیکی.

کاتب دتحفه الحبیب دلیکني کار، چې دواړه ټوکه یې دده په خپل ښکلي نستعلیق خط په ملی ارشیف کې موجود دي، د ۱۳۲۲ ق کال دشیوال په میاشت کې په ۸۸۵ مخونو کې دفل سکیپ په قطع پای ته ورساوه، چې دامیریعقوب خان د امارت په له مختنه تللو او په ۱۲۹۷ ق کال کې دافغان او انګلیس ددوهمي جګړي په پای ته رسیدلو سره پای ته رسږی، او هغه په خپله امیر او دهغه د وخت مشهورو کسانو لکه سردار محمدیوسف خان د امیر دوست محمد خان ځوی،ا؛ قاضی القضات سعدالدین خان منشی محمدیعقوب او دوزیر اکبر خان منشی میرزا مومن چې تر دغه وخته ژوندی وو لیدلې وو او په حاشیو کې یې خپل نظرونه لیکلي دي. او پاتي

[۲۴] دمیرقاسم مقاله

دکتاب لیکونکي ته خپلې اوریدنې او لیدنې ویلې دي، او په ځینو
برخوکې یې ځنیې اصلاحات راوستلي دي.
فیض محمد پدې کتاب کې ډیر پرکاره لیکوال دی چې دهغه وخت
د ادبي موازینو او دلیکوالي ددو دسره سم دپیښو په لیکنه پیل
کوی او کا. هم خپل اومه مواد د(کلک در رسلک) په نامه یادوي
چې دغه عبارت د امیر پاملرنه ځانته اړولې ده او ددوهم ټوک د ۳۹
مخ په حاشیه کې یې په سره رنګ لیکلي دي:
" ماشاالله ! کاتب به این عبارت چقدر رعونت وخود نمای
اظهارنموده اند !!" ددغه طنز ډوله کلماتو په لیکلو سره یې په هغو
کلماتو خط کښلي او په " مذکور گردید "سره تصحیح کړي دي.
په هغه ځای کې چې یوله دغو انتقاد کوونکو څخه چې لوړه سویه
یې نه درلوده او ګوت نیونه یې کړي وه ، کاتب دهغې په مقابل کې
په قوت سره درېږي دمثال په توګه چې ددوهم ټوک د ۱۰۴ مخ
پرحوا شیویا غاړو چې دعبارت لیکلو داوږدوالي او د کلام د
اوږدوالي اعتراض شوي دي هغه لیکي: " معترضه جمله چې
دظالمانو په صفتونو مشتمله او دستمدیده ګانو د مظلومیت
متغمینه ده دتنبه په توګه لیکل شوي ده ځکه چې ځای مې مناسب
ولید اوومې لیکله، اوږدوالي په کې نشته [25] په همدې ډول فیض
محمد چې دغوا مو خلکو څخه وو او دربارته یې لاره پیدا کړي وه
طبعي ده په نظرکې یې درلودل چې په خپل کلام کې ستمدیده ګان
یا مظلومان تمثیل کړي،او خپل طبقاتي وجدان ته تسکین ورکړي،
لکه څنګه چې مې دکاتب دمعاصرانو څخه اوریدلي دي، هغه پدې
لاره غمونه ولېدل او څو کاله ووهل شو، لاکن امیر هغه پری نښوده

[25] نایل .دکتاب جمله (۱) ګنه اول دکابل چاپ ۱۳۵۷ ش کال.

او هدایت یې ورکړ، چې هغه په نورو طرزونو چې دسراج لتواریخ
شکل یې ونیوه راواړ وي.
چې دتخفي او سراج تر مینځ زیاتره پیښې او لیکنې ګړي دي.
(۲) مګر سراج التواریخ:
چې دهغه دوخت دپوځوالي دکارونو او دژوندانه دتجربو څخه دي. د
افغانستان ددولتي پیښود ټیتولو په برخه کې لومړني کتاب شمېرل
کېږي، او دهغه نورو تاریخ لیکونکو لپاره چې غواړي خپل اثار
دتاریخ لیکنې دنوو موازینو سره سم ولیکي، دمعلوماتو ډیره ښه
سر چینه شمېرل کېږي، ددې کتاب خطي نسخه چې په ښکلي
نستعلیق خط په خپله کاتب پاک نویسي کړیده دکابل په ملي
ارشیف کې موجوده ده، دهغې لومړي او دوهم ټوک په سربې طبع په
کابل کې په ۱۳۳۱ ق کال کې په ۳۷۷ مخونوکې خپور شویدي.
ولي دسراج التواریخ دریم ټوک چې د افغان او انګلیس ددوهمې
جګړې څخه را وروسته یعنې د۱۲۹۸ ق کال څخه د را وروسته
پېښو درلودونکي دي د امیر عبدالرحمن خان دامارت په دوره پورې
اړه لري چې د۳۷۸ مخ څخه تر ۱۳۴۰ مخ پورې یعنې ټول ۸۶۳
مخونه لري چې په ۱۳۳۳ ق کال کې دهغه دچاپ کار د کابل په
حروفي مطبعه کې پای ته رسیدلي دي.
دریم ټوک یې د۱۳۱۴ ق کال تر پېښوپورې رسېږي او چاپ شوي
دي. لاپنځه کاله نورهم یعنې تر ۱۳۱۹ ق کال پورې لیکل شوي و
چې چاپ نشو، په ۱۳۵۸ ش کال کې کله چې څوی یې محمد علي
دده پاتې ټوټې لیکنې اواسناد په ملي ارشیف وپلورل ، دخلورسوه
مخونو په شاوخوا کې د امیر عبدالرحمن دعصر تر اخیره پورې

دکاتب پر خپل قلم لیکل شوي وو چې اوس په ملي ارشیف کې خوندي دي.

ځلورم ټوک: لکه څنګه چې دکتوربهروز په ۱۳۹۱ ش کال کې ماته په مسکو کې وویل کاتب خپل تاریخ د۱۳۰۶ ش کال یعنې اماني عصر تر اتـ کال پورې ولیکه، د امیر عبدالرحمن خان وروستي شپږ کاله او د امیر حبیب الله خان دامارت ټوله دوره په یوه ټوک یعنې ددرې زره مخونو په شاوخوا دمیرزا محمد قاسم خان کابلي په خط او دپوهنې دوزیر فیض محمد خان په فرمایش او دتالیف او ترجمې د رئیس هاشم شایق افندي په لارښوونه لیکل شوي او دپوهنې په کتابتون کې موجود وو، چې د امیرحبیب الله خان دوژلو احوال یې هم درلوده، لاکن اوس نه شته.

همداراز پنځم ټوک:دا ټوک هم په خپله دکاتب په خط دي او دامان الله خان دسلطنت داتو کالو او درې میاشتو حالات په کې درج شوي دي او د عبدالغفور غرقه سره لیدل شوي و، چې ددغو دوو اخیرې ټوکونو سر نوشت معلوم نه دی.

۳ ـ فیضي از فیوضات

دا هغه کتاب و چې فیض محمد هغه په (۱۳۰۶ ش کال) په کابل کې د ایران مختار وزیر مهدي فرخ ته ورکړی و، ده په خپل کتاب کې د افغانستان سیاسي تاریخ (لومړي ټوک دتهران چاپ ۱۳۱۴ ش) له هغه څخه التقاط کړی، او ښکاره ده چې دداسې مطالبو درلودونکي دي چې فیض محمد هغه له خپلو یادداشتونو څخه لیکلي چې د افغانستان په داخل کې یې دهغه اظهارول نه غوښتل.

۴ ـ تاریخ حکماي متقدمین از هبوطا دم تابعثت حضرت عیسی:
دپوهنې وزارت په پریکړه درشدي ټولګیو لپاره په ۲۸۹ مخونو کې په کوچنې قطع، دکابل چاپ ۱۳۰۲ ش کال.

۵ ـ تذکرت الانقلاب :
دسقاو دخوی داړو دوړ او د اماني سلطنت د له منځته وړلو دورځو دورځینو پېښو څخه خپل دسترګو لیدلي حال د روزنا مچې په شکل لیکلي او هغه ګټور کتاب دي چې دکاتب د نورو پاتي شوو اثارو په جمله کې په ۱۳۵۸ کال کې د ملي ارشیف لپاره را ونیول شول او اوس هلته خوندي دي.

لکه څنګه چې مو پورته وویل: کاتب د امیر حبیب الله خان دعصر ټول احوال هم د۱۳۳۷ ق کال تر پایه پورې لیکلي و او د اماني دورې په لومړیو وختو کې هغه دفرمان په صادریدو سره چې اوس هم دهغه په اسنادو کې شته دیته وګمارل شو چې د اماني دورې پېښې هم ولیکلي او د بهرنیو چارو د وزارت څخه ورته سند ور کړ شوي و تر څو وکولې شي دارشیف اسناد وګوري.

دغه کاغذ هم دده په اسنادو کې موجود دي.

د اماني دورې ددربار وزارت د خطي مکتوب دیوې پاڼې څخه دا معلومه شوه، چې هغه دیوه هیئت سره په کتابت ټاکل شوي و، چې په هغې کې مولوي عبدالواسع کندهاري او بدري بیګ هم شامل وو چې دهېواد قوانین یې دشرعي موازینو سره برابرول (۱۲۹۹ ش کال).

دسقاو ځوی په ۱۳۰۸ ش کال کې کابل د شیعه مشرانو لکه: محمد علي جوارنشیر چنداولي، قاضي شهاب، خلیفه محمد حسین، استاد غلام حسین او فیض محمد په نامه فرمان صادر

کړ، تر څو د ایزنګي ته ولاړ شي او د هزاره خلکو څخه دده په نوم بیعت واخلي. ددې لپاره چې هزاره خلکو د بچه سقاو تقلب ونه مانه، او دغه ډله دبیعت د اخستلو پرته کابل ته راستنه شوه، دسقاو ځوي په قهر شو، او د ټکولو لپاره یې ددغه بیچاره ګانو د وهلو او ټکولو امر ورکړ، چې فیض محمد هم ددغه وهلو څخه ډیر سخت ناروغه شو. او لدغه درد څخه په کابل کې له دې دنیا څخه سترګې پټې کړې، په داسې حال کې چې د پنځه زره پاڼو په شاوخوا کې چاپ او ناچاپ پاڼې یې دهېواد په تاریخ کې لیکلې، د مشروطیت په غورځنګ او دلیکوالي په دنده کې یې ربړونه او تکلیفونه لېدلي، او د وحشیانه وهلو ډبولو د ډیر تکلیف په لیدلو سره له دې نړۍ ولاړ، د(۱۳۴۹ ش کال د روژې ۱۶ دچارشنبي ورځ یا ۱۳۰۸ ش کال).

۲۴ ـ امرالدین خان:

یوله هغه شکمنو کسانو څخه چې دمشروطه غوښتونکو د افغاني او هندي ډلو تر منځ یې کار کاوه د غبار په قول [26] امرالدین او د محمد حسین په وینا یې امرالدین نوم درلوده، هغه دپېښور په پولیسوکې مامور و، او د جرم دکولو په سبب هغه لدغه ځای څخه افغانستان ته راوتښتېده،

او په جاسوسي، مخبري او فساد پیشګي یې شروع وکړه، په اماني عصر کې د جنوبي (ننۍ پکتیا) حاکم اعلی وټاکل شو.[27] او هلته یې هم په بډې اخستلو او نورو بدو اعمالو لاس پورې کړ، او دخلکو په عمومي غونډو کې یې دشریعت په ځای قانون معرفي کړ چې په

[26] افغانستان در مسیرتاریخ ۷۱۹

[27] افغانستان در مسیرتاریخ ۷۱۹

دغه سبب د پکتیا خلک را وپارول شول، [28] او ویل به یې: چې اوس د شریعت وخت تیر شوي دي اوس د قانون وخت دي [29] نو همدغه و چې دملاي لنګ یعني ګوډ ملا په مشري په پکتیا کې په ۱۳۰۳ ش کال کې عمومي قیام پیل شو.

دغه شکمن فاسد او بدشخص د ۱۳۰۷ ـ ۱۳۰۸ ش کلونو په اغتشاش کې د بچه سقاو دعمالو او ګمارل شوو کسانو غړې شو، تر څو چې په ۱۳۰۸ ش کال کې اعدام شو.

۲۵ ـ حاجي محمد اکبر یوسفي:

دا د کابل د روڼ اندو څخه و او په ۱۳۳۲ ق کال کې د ماشین خاني د تحویخانې لیکونکي و چې په لومړي مشروطیت کې بندي او ژر بېرته خلاص کړې شو. او په اماني عصر کې د افغاني قونسل په توګه په بمبي کې یې په ۱۳۰۱ ش کال کې دنده درلوده او له هغې وروسته د سرحدونو رئیس او په هندکې وکیل التجاره و.

د۱۳۰۸ ش کال په لومړو دور کې یې د نادر خان سره کار کاوه، سردار محمد هاشم خان په لومړي کابینه کې څو میاشتې د سوداګرۍ وزیر و.

ددې لپاره چې رازونه یې پټ و نشو ساتلای، نوله څو میاشتو وروسته له کابیني څخه وویستل شو او په کور کښېنول شو، تر څو چې د ۱۳۲۰ ش کال څخه را وروسته د مشرانو دشورا غړې شو.

د۱۳۴۵ ش کال په شاوخوا کې په کابل کې مړ شو، او د سواتو د تطبیق کتابچه یې د ۱۳۴۲ ش کال دقوس یا لیندې په میاشت کې د کابل په عمومي مطبعه کې چاپ شوي ده.

[28] همدغه اثر ۸۰۵

[29] همدغه اثر ۷۱۷ او دمحمد حسین انقلاب ۱۵۵

۲۶ ـ میرزا محمد حسین:

دا په راقم اچکزايي مخلص او د کوتوالي ليکونکي هم غبار په قول ددې ټولنې غړی و. چې بندي شو او په ۱۳۳۵ ش يا ۱۹۱۴ م کال کې په زندان کې مړ شو دده داشعارو بيلګې په سراج الاخبار کې موجود دي.

۲۷ ـ احمد قلي خان:

د چنراولو قزلباش او دستاره دولت (مخابراتو) مامور چې دا هم دغبار له قوله پېژنو.

۲۸ ـ عبدالوهاب خان:

دغبار په قول د بلخ د مزاري کندک کرنيل.

۲۹ ـ ميرزا غياث ا لدين:

د کابلي مستانشاه ځوی چې پلار يې متصوف شاعر او د اشعارو ديوان خاوند و. هغه ددوو ورونو سره تر اماني دوري پورې په شيرپور کې بندي پاتي شو(مير).

۳۰ ـ ملا عبدا لحق:

ارغنديوال په اماني عصر کې د حبيبي د ښوونځي ددينياتو استاد او د لومړني ښوونځي د څلورم او پنځم ټولګيو ددينياتو د سلسلي مولف او هم د مشروطه غوښتني روڼ اندي عالم و. چې تر اماني عصره په شيرپور کې بندي پاتي شو. (مسير).

۳۱ ـ مولان خان:

بدخشاني چې د فرقه مشر دمحمد اکليل خان مشر ورور او د مشروطه غوښتونکو د روڼ اندو څخه و. او په شيرپور کې بندي پاتي و. چې د اماني دوري په پيل کې خلاص شو. ورور يې محمد اکليل خان د مزار شريف فرقه مشر د ۱۳۰۸ ش کال په اړو دوړ

کې د مزار شريف په دهدادي کې ونېول شو او دسقاو دځوي دګمارل شويو کسانو په حکم ووژل شو. (مسير).

(۵)

ددربار غلام بچه ګان

لکه څنګه چې د بهيقي په تاريخ کې لولو: دکور (سرايي) غلامان، ددربار نيمه پوځيان چې د شخص سلطان او شاهي حرم په خدمت او ساتنه بوخت و، تاکلي تشکيلات يې درلودل. او د فخر ډک لباسونه يې اغوستل. چې د غزنوي عصر دهلمند دلشکري بازار د قصر په پاتي شونو چې په ديوالونو يې ددغي ډلي ځيني شکلونه پاتي دي.

په را وروسته وختونو کې تر احمد شاهي دوري پوري دغلامانو دغه ډلي دشاهي غلامانو، په کور کې پيدا شوي غلامانو او دکور غلام.[30] او په داسي نورو نومونو د فارسي او خراسان په دربارونو کې موجود و چې الفستون ددوي شمېر دسدوزو په دوره کې قولراقاسيان خاص تر مشري لاندي ديارلس زره تنه ښيي،[31]

د غلام بچه، جوړښت په خپله د افغانستان ددري ژبو جوړونه ده او ما په پخوانيو متنونو کې دهغي استعمال لېدلي ندي، دغلام کلمه هم دلته د (برده) يعني (مريې) معنې نلري، بلکه غلام په عربي ژبه کې هغه ځ' ته ويل کېږي چې تنکي او نوي ځوان وي او بروت يې

[30] محمود المنشي. تاريخ احمد شاهي ۱ ـ ۱۹۷ او ۲۰۰

[31] سلطنت کابل ۲ ـ ۲۳۴ ترجمه پښتو. د کابل چاپ ۱۳۶۱ ش کال

نوی راغلي وي او همداسي معمول و او په قران شريف کې هم دي معني راغلي دي.

غالبا چې د احمد شاهي عصر څخه را وروسته دغي کلمي په دربار کې رواج پيدا کړ او هغه چا ته ويل کېدل چې د شاهانو په دربار کې يې د چارو سمبالښت او پيش خدمتي دندي اجرا کولي.

امير عبدالرحمن خان دهېواد دمتفيذينو د قبايلو د مشرانو او مخورو ځامن په خپل دربار کې د غلام بچه ګانو) په ډله کې داخلول، ددې لپاره چې ددغو مشرانو او مخورو زامن په دربار کې د يرغمل په ډول وي، تر څو چې پلرونه او دهغوي خپل خپلوان د مرکز د ا طاعت څخه سر غړونه ونکړي، دوهم دا چې دغه خانزاده ګان دلته د اسي وروزل شي چې د خانانو او مخورو په ادابو پوهه شي، نوي ژوند سره اشنا او دسواد خښنان شي، او په راتلونکي کې د هېواد په درد، دواشي. دغه ځوانان چې زياتره يې پې مخي او ښکلي و، او په دربار کې هم په ناز او تنعم کې ساتل کېدل، نو پدغه اساس د هغوي پلرونو ددغه حالت دقبلولو څخه سر غړونه نه کوله، او هم په خپله دغو ځوانانو د دربار دعيش او نوش سره له بلديدو وروسته نه غوښتل چې له دربار څخه جلا شي.

غلام بچه ګانو د شاهي ارګ په داخل کې ددربار دامنيت، دشاه او شهزاده ګانو د خوړو او لباس د ترتيب او شاهي حرم دندي په غاړه درلودي. نو پدي اساس ددربار او حرم د خلکو څخه د قدرت د خلکو او ددولت دغړو او شهزاده ګانو سره اشناو، چې په پاي کې کار پوهه هوښيار او تنظيمونکي اشخاص تري جوړيدل، او د همدغو عناصرو څخه و چې کله کله به ددربار د شاغا سي ګري (د شاهي حرم او در بار د چارو کرده ګي) درجي ته هم رسيدلي. کله د

امير حبيب الله خان د شاهي حرم شاغاسي نيک محمد خان ګرديزي.

د لومړي مشروطيت د غورځنګ د پيل څخه ددې ټولنې د مخکښانو نظر در باري ځوانان (غلام بچه ګان) ځانته راجلب کړي و، ځکه پدغه ډله کې با درکه او پوهه عناصر او د سياسي شعور درلودونکي شامل و، د ۱۳۲۷ ق کال د صفري د مياشتي په نيولو رانيولو کې ددې روڼ اندو او ناکامو ځوانانو څخه ځو تنه ووژل شول، ددوهم مشروطيت په وخت کې د حالاتو په بدلولو، د امير حبيب الله په وژنه، او کله د امان الله خان پشان د روڼ اندي شهزاده په تخت کښناستلو او د هېواد د ازداي د بيرته تر لاسه کولو په کار کې يې هم پوره لاس درلوده. او محمد ولي خان د همدي ډلي مشر و چې د افغانستان د ازادي په اعلانولو سره ازادي د حاصلونکي دغازي امان الله خان له خوا د ا فغانسان د ګرځنده اوځانګړي سفير په توګه اروپا او امريکا ته واستول شو. (۱۲۹۸ ش کال دوري۲۱). له هغي وروسته په ۱۳۰۱ ش کال کې د بهرنيو چارو وزير او په ۱۳۰۲ ش کا ل کې د حربي وزير او په ۱۳۰۶ ش کال کې اروپا ته غازي امان الله د سفر په وخت کې دسلطنت د مقام وکيل، او د انګريزانو په ضد د هېواد پالني فعال غړي و، چې په ۱۳۰۸ ش کال کې د نادر شاه په امر محاکمه او اعدام شو.

د غلام بچه ګانو له دغي ډلي څخه ډير مشهور ملکي او نظامي اشخاص رامنځته شوي دي، چې د اماني دوري په پېښو کې يې پوره ونډه درلوده، شهزاده امان الله خان او عليا حضرتي سراج الخواتين ملکي (مورثي) د امير حبيب الله خان په عصر کې اکثر دغه سياستمداره غلام بچه ګان د خپلو طرفدارانو او اړوندانو په

کړی کې شامل کړي و، چې ددغه امیر د وژولو په پیښو او دغازي
امـان الله پـه تخـت کښیناسـتلو کـې لاس درلـودلي و، د همدغـه
سرښندونکو ځوانانو له ډلي څخه و چې په لومړي مشروطیت کې یا
ووژل شول او یا هم بندیان شول.

بنا کردند خوش رسم به خاک و خون غلطیدن
خدا رحمت کند ان عاشقان پاک طینت را

۱ ـ جوهر شاه غوربندي:

دربښتینو او هیواد دوستو څخه و چې اصلا غوربندي و، چې په
هماغه لومړي ورځ په جلال اباد کې د دربار په د ننه کې د امیر په
امر د تفنګچي پواسطه اعدام شو. وایي لکه څنګه چې امیر د ژوند
په وروستیو شیبو کې هغه ته نمک حرامه ووایه ، هغه ځواب ورکړ:
" ما د افغانستان ددې غریبو خلکو نمک خوړلي دي، او دې خلکو
ته به د ژوند تر اخره وفادار پاتي شم او پدې وفاداري کې خپل ځان
قربانوم."

په المان کې افغاني محصل چې وروسته بیا په ۱۳۲۹ش کال) کې
د فوایدعامي وزیر شو دیپلوم انجینر محمد اکرم پرونستا وویل:
چې د تحصیل په وخت په برلین کې د ۱۳۱۰ ش کال په شاوخوا کې)
د شجاع الدوله خان غوربندي (پدې کتاب کې دې دوهم مشروطیت
ته مراجعه وشي) چې په برلین کې اوسیده ورغلم، دده په خونه کې
دیوه ځوان عکس لېده کېده، ماتري پوښتنه وکړه چې دا څوک دي؟
شجاع الدوله وویل: دادې دکاکا دشهید جوهر شاه عکس دي.
هغه څوک چې د مشروطه غوښتني په لومړي غورځنګ کې قرباني
شو، لاکن ما په خپله دغه ګوته (دښي لاس د شهادت ګوتي ته په
اشاري سره) دهغه د وینې بدل د امیر څخه واخست.

دا مشهوره خبره ده چې د لغمان په کله ګوش کې د امیر حبیب الله
خان قاتل هم ددربار د فعالو غلام بچه ګانو څخه همدا شجاع
الدوله و، چې د امیر په وژلو سره یې دسسي د جلال اباد د حالاتو او
دمعین السلطنته سردار نور الله خان د امارت ددعوا اطلاع په کابل
کې شهزاده امان الله خان ته ورسوله. او د اماني تخت دنیولو په کار
کـې یـې فعالیتونـه وکـړل، او دغـازي امـان الله خـان پـر تخـت د
کښیناستلو وروسته، په ۱۲۹۸ ش کال په لومړني کابینه کې د
امنیي وزیر. وروسته په ۱۳۰۰ ش کال کې د هرات د تنظمید هیئت
رئیس، او له هغي وروسته په ۱۳۰۳ ش کال د کب په ۸میاشت کې
په لندن کې د افغانستان مختار وزیر و.
چې په ۱۱۰۸ ش کال کې د اماني دولت د له منځه تللو وروسته
برلین کې اوسیده ، او په هماغه ځاي کې مړ شو،

۲ ـ لعل محمدخان:

داد خاصو غلام بچه ګانو په ډله کې د پخواني خزاندار د جان محمد
خان کابلي ځوي و چې په جلال اباد کې ددري تنو نورو مشروطه
غوښتونکو سره ددرباریانو پلاس اعدام شو.[32]

۳ ـ محمد عثمان خان پرواني:

د محمد سرور خان پرواني ځوي چې ددربار دخاصو غلام بچه ګانو
غړي او د لومړي مشروطیت د فعالو غړو څخه یو تن و، او په جلال
اباد کې توپ خولي ته وتړل شو،[33] دده پلار سرور خان د امیر
شیرعلی خان او امیر عبدالرحمن خان ددربار دغړو څخه و[34] هغه د

---

[32] میرقاسم خان او غبار
[33] میر قاسم خان او غبار.
[34] همدغه ماخذ.

محمد ایوب خان کندهاري سره هند ته دتیښتي او په بهرنیو جریدو کې د مشروطه غوښتونکو د سرګذشت د خپرولو لپاره په سرحد کې ونیول شو او امیر ته راوستل شو. امیر په قهر شو او عثمان ځواب ورکړ:

" ځما د مرګ یا وژني تکلیف له څو دقیقو څخه زیات ندي، لاکن ستاسو محاسبه دایمي ده، ما نه غوښتل چې تاسو و وژنم بلکه غوښتل مو چې افغانستان اصلاح کړو." [35]

۴ _ محمد ایوب خان کندهاري:

دا د تاج محمد خان پوپلزايي ځوي و کوم چې دکندهار دکابل بازار دیحي خان په کوڅه کې او سیده، دغه شخص دسردار ایوب خان سره یو ځای هند ته فراري شو،

او له هغې وروسته بیرته هېواد ته راغي دده ځوي ایوب د یوڅه وخت لپاره د چغانسور سرحدار او له هغې وروسته د حضور غلام بچه و، بیا د مشروطیت دقضیې دکشف نه وروسته د محمد عثمان سره یو ځای د جلال اباد څخه دهند خواته حرکت وکړ په لاره کې ونیول شول او دواړه په جلال اباد کې د توپ خولې ته تړل شول [36]

د محمد ایوب یو ورور چې محمدعیسی نومیده او د میمنې د ګرزیوان حاکم و د لومړی مشروطیت په دې قضیه کې لاس درلوده، چې بندي شو او په زندان کې مړ شو.

۵ _ پاچا میر خان :

هغه د لوګر او سیدونکي او د وزیرو د قوم د خانزاده ګانو څخه د حضور غلام بچه و، چې له همغه وخت څخه یې د شهزاده امان الله

[35] همدغه ماخذ.

[36] میر قاسم خان او غبار

خان سره نژدی اړیکي درلودلې، دلومړی مشروطیت په غورځنګ کې د اماني دوري تر پیل پوري (۱۲۹۸) په ارګ کې بندي و، کله چې ازاد شو، د اماني دربار نژدي شخص شو، او د ډیر وخت لپاره د لوګر حاکم و، ده ددربار د خدمت کولو دسر پرستي او دولت ته د اطلاعاتو د رسولو دندی په غاړه درلودي. [37]

دری تنه ۶، ۷، ۸ :

د دغو ویښو ځوانانو له ډلي څخه د غونډي مشر محمد ولي خان، میرزمان الدین خان بدخشاني او شجاع الدوله غوربندی هم و چې بندیان نشول لاکن په دوهم مشروطیت کې ددوي ونډه ډیره مهمه وه چې په راتلونکي کې به معرفی شي.

(۶)

الف : د مشروطه غوښتونکو دلومړي ډلي یا د ټولني مرامونه

د افغانستان دمشروطه غوښتونکو ډلي (ټولني) یا دملت سر ښندونکو په ظاهره کوم ځانګړي او لیکلي مرامنامه نه درلوده، او یا دا چې موږ ته نده را سیدلي.

کله چې به یونوی غړي په دې ډله یا ټولنه کې شاملیده، په یوه فرعي او محدوده کړی کې د هغه اعتماد والي دهغه د اهلیت سره په نظر کې نیول کېده د هغې وروسته نوموړي ته په همدي کوچني

[37] میر قاسم خان او غبار

ډله یا کړی کې په قران عظیم او توري سره قسم ورکول کیده، او هغه دا لاندي غوره مرامونه په ځان منل:

١ ـ د اسلام د اصولو او د قر ان عظیم د تقدیس اطاعت او د ټولو اسلامي احکامو منل.

٢ ـ د ملي حقوقو د لاس ته راوړلو او د ملت دا ستازود نظر لاندي د حکومت، د رژیم مشروطه کولو. د ملي حاکمیت او د قانون د حکم د تامینولو لپاره همیشنی او دوامداره کوښښ.

٣ ـ د ژوند د چارو په سموالي او د بدو او ناوړو عادتونو څخه په لري والي او یا ورته په بد ویلو باندی د خلکو د تلقین کولو په لاره کې کوښښ کول.

٤ ـ د افغانستان د ټولو قبیلو او قومونو تر مینځ ښه تفاهم او پخلاینه. او دملي یو والي ټینګښت.

٥ ـ د سولي او پخلایني له لاري د ملت د اصلاح کولو په لاره کې کوښښ نه دا چې د زور او د وسلي په استعمال سره .

٦ ـ د خلکو د ویښولو د وسایلو د مطبوعاتو د ښوونځیو او د پوهني عامول.

٧ ـ د خلک و د ازادو انتخاباتو له لیاري د ملي شورا د مجلس (جرګي) جوړول.

٨ ـ د افغانستان د ازادي او سیاسي استقلال حا صلول، او د بهرني نړی سره د اقتصادي او سیاسي اړیکو پراختیا. (ځکه په هغه وخت کې د افغانستان امیر مکلف و چې د برتانوي هند له دولت پرته د نورو دولتونو سره سیاسي اړیکي ونلري).

٩ ـ د ټولینز عدالت او مساواتو د اصولو ټینګښت.

١٠ ـ د صنعت او حرفت (کسب) څخه دنوي مدنیت اساساتو پراختیا، د اوبو او برښنا او نورو سر چینو، دښارونو اونورو ودانیو جوړول.

دغو لسو مبداو ته هغوي په قراني تعبیر سره (تلک عشره کامله) ویل. ددې ټولني مخکښانو دا عقیده درلوده چې تر خپلي وسي دسولي، سلم او د خیر غوښتني دتلقین له لیاري خپل مرام مخ په وړاندي بوزي. او د وخت امیر دپوهني عامولو، ددولتي چارو د اصلاحاتو قبلولو او د ظلم، زور او استبداد له مخته وړلوته تشویق کړي، او خنډونه د ښه او خیر په فکر کولو او د امنیت په ټینګښت سره له مخته یوسي، او پدغه لاره کې لږه ځاني قرباني ورکړي. ځکه د هېواد د ځوانانو په منځ کې روڼ اندي، فهیم او پوهه کسان کم و، او دغه هر یوه یو قیمت یا بیه درلوده، نو پدي اساس د ځاني تلفاتو څخه مخنیوي کول او د احتیاط څخه کار اخستل عبدالجلال خان او با با عبدالعزیز خان کندهاری څخه اوریدلي و، چې د شهید مولوي عبدالواسع او عبدالرحمن لودین خبری هم هغه تاییدولي.

ب : د مشروطه غوښتني د ټولني نښان یا سمبول

د افغانستان د مشروطه غوښتونکو ټولنه چې دملت د سر ښندونکو په نامه هم یاده شویده. کوچني فرعي جرګه ګي یا کړی درلودي او په کلی توګه د تولني ټول غړي یې نه پېژندل، هري فرعي جرګه ګې یو مشر در لوده، او د هغوي دغه غونډي هم ددغو جرګه ګیو د غړو په کورونو کې په پټه توګه جوړیدي. کله چې د جرګه ګی غړي سره راټولیدل، او په خبرو اترو یې پیل کاوه قران عظیم یې په خپل منځ کې اېښود. چې په هغه باندي یو قلم اوتوره هم وه. د ټولنې دغه نښان د بترک علامه اُو د اسلام ددین او د قران عظیم د لارښوونو او

احکامو قبلول دي او د هېواد د استقلال د لاسته راوړلو لپاره پرتوره تکیه کول وو او قلم د پوهې غوښتنې او د پوهې خپرولو او عامولو نمایندګي کوله چې دغه دواړه یې د قران شریف په وجو د سره بترک کول.

دغه نښان دغازي امان الله خان د تخت کښناستنې څخه را وروسته د پوهنې وزارت لپاره وټاکل شو، تر څو د هېواد د سر ښندونکو او د پخوانیو مشروطیت غوښتونکو د هېواد غوښتنې د مرام ادامه وي.

د پوهنې وزارت رسمي لیکونو (مکتوبونو) او خپرونو د یو څه وخت لپاره دغه نښان وساته، او د (معرف معارف) یوي میاشتې خپرونې هم تر څو کالو پوري دغه نښان درلوده، او حتی چې د پوهنې دزده کوونکو د ځانګړي خولۍ لپاره هم د قلمي (رصاص) له مخې نښان په همدې شکل جوړ کړي و.

دغه نښان د (نظامنامه نشان های دولت علیه افغانستان) د برلین چاپ ۱۳۴۱ ش کال په کتاب کې داسې راغلي دي:

د غنمو د وږو په یوه دایره کې چې پورتنې برخه یې خالي ده یو مستطیل شکله کتاب دي چې لاندیني پشتي یې دلیدونکي خواته ده دهغې د ښي خوا په اخرني برخه کې هغه توره پرته ده چې د لاسي (دستی) برخه کې د کتاب په لاندیني برخه پرته ده، او دکتاب په بهرني کینه زاویه باندي یوه مشواني دیوه وزر (پر) لرونکي قلم سره لیدل کېږي.

نوموړي نښان د پوهنې په لومړۍ، دوهمه او دریمه درجه دولتي نښانونو باندي هم رسم کیده، چې ځنې وخت یې یوازې قلم او کتاب رسم کړي چې توره یې د هغې څخه لرې کړي ده او دا د هغه

کسانو کار و چې همیشه یې د خپلو سپرو او پخوانیو کسانو ملي شعایر او دودونه که څه هم ګټور و په خپل ټیټ سر سره یې له مخته یوړل او دتیر وخت سره یې خپلې مسلسلې اړیکي شلولي دي.

ج : ایا د مشروطیت غورځنګ یو ملي اوهېوادني غورځنګ و؟

موږ پدي رساله کې د مشروطیت په غورځنګ کې د هندی ښوونکو ونډه په جلا فصل کې تشریح کړې ده، موږ باید د هندی مسلمانانو د ا خلاص نه ډکي هلې ځلې د پوهنې په پراختیا او د نوو افکارو په تلقین کې هیري نکړو، لکه څنګه چې ځینو بهرنیو لیکوالو او دهغوي څخه په تقلید سره ځینو کورنیو خلکو داکتر عبدالغنی هندي د مشروطیت د غورځنګ موسس او مشر ګڼلي دي. چې دا خبره دمنلو وړنده، ځکه نوی فکر او د نوی مدنیت د ګټور اساس اقتباس د ډیرو کلونو څخه مخ کې وجود درلوده.لکه چې د سیدجمال الدین ا فغاني فکري غورځنګ له همدي ځایه د هند، ایران، عثماني او عربي هېوادونو تر خپور شوی و او بیا د امیر شیر علی خان د عصر غورځنګ او دکابل شمس النهار د جریدي خپریدل چې دیرش کاله مخ کې د نوموړي ډاکتر د راتګ څخه کابل ته زموږ ددې مدعا ښه شاهد دي. او له هغې څخه وروسته په ۱۳۳۳ ق کال کې د افغانستان د سراج الاخبار د ټولنې جریدل دا په ثبوت رسوي، چې دغه غورځنګ په خپله په افغانستان او دخلکو په افکارو کې سوابق درلودل.

د افغانستان خلک دلومړي مشروطیت غورځنګ نه مخ کې چې د خوارلسمی هجری پېړی د لومړی څلورمي په پای کې رامنځ ته شو، د نړی د ډیری لوی استعماری قوي یعنې د بریتانیا د امپرا طوری سره په خپله خاوره کې دوه ځله لاس او ګریوان شول، او په

دغو دوارو دفاعی جګړو کې بریالي راووتل. تر څو چې نړۍ
خوړونکي دښمن یې له خپلې خاورې څخه وشاړه. ایا د هېواد څخه
دغه ډول بریالۍ او په میړانه دفاع د سیاسي بیداري او دحالاتو (
واقعي) درک څخه پرته ممکنه وه؟

د مشروطه غوښتونکو دټولنې نښان چې وروسته د افغانستان د
پوهنې رسمي نښان شو.

پداسې حال کې چې پدغه دوارو جګړو کې له ۱۸۳۹ م کاله څخه تر
۱۸۸۰ م ته‌له پوري څلویښتو کالو په موده کې نه کوم پردي او یا
هندي سړي لکه داکتر غني په افغانستان کې و اونه دهغه وخت په
ساقطو حکومتونو پوري مربوط دداخلي اجالو نه کوم سړی، (امیر
دوست محمد خان او امیر شیرعلی خان) اونه دغو خلکو زموږ د
هېواد خلکو لوري ورکونه او سازمان ورکونه په غاړه درلوده او ما
څو ځلې ویلي دي او بیا هم وایم: چې د هېواد څخه د دفاع یا
ساتنې دروند بار یا پېټی یوازي اویوازي د افغانستان د کلیوالو.
کسبګرو او بزګرو خلکو یعنې د افغانستان د عامو خلکو په اوږو
پریوتلی و:

نازم به بازوی که کشرانج بیشمار
تنها هم اوست منجی این سر زمین خویش

پدې ځای کې بیا د خبرو سر خدای بخښلي میرقاسم خان ته
وریږدو. چې دمشروطه غوښتونکو سره ملګری اوبندي هم و. هغه
وویل:

"په هغه وخت کې د څو تنو پر ته چې هغه هم د ګوتو په شمار وو نو
نور خلک ددې کلماتو لکه دیموکراسی او مشروطه سره بلدنه وو.
دهمدغه روڼ اندو او دردیدلو کسانو یوې ډلې د همدغې مفکوري

د پرمخ بیولو لپاره ټولنې جوړې کړې وې. ددې لپاره چې ددغه
ټولنې تکړه کسان د حبیبې دښوونځي استادان وو. او ددغه
ښوونځي عمومي سر پر ست ډاکتر عبدالغنی و نو داسې ګمان کیده
چې دغه مفکوره د ډاکتر عبدالغنی د فکر څخه را پیدا شویده، نو
پدې اساس یې د مشروطه غورځنګ بندیانو ته د ډاکتر عبدالغنی
دفقري بندیان ویل، او کوم وخت چې به مشروطه بندیان د پوښتنې
لپاره غوښتل کېدل.نو غږ به یې کاوه چې د ډاکتر غني د فقري
بندیان راو غواړې!

یوه ورځ د زندان نفر کوټه خلاصه کړه او غږ یې وکړ چې د ډاکتر
غني د فقري بندیان دي بیرون ته راشي، هغه څو تنه چې پدغه
کوټه کې و بیرون ته راغلل، میر احمدخان کندهاري چې په کاکا
مشهور و هغه هم پدغه کوټه کې و د هغه څخه یې پوښتنه وکړه چې
ته هم د ډاکتر غني په فقره کې شامل یې، هغه پداسې حال کې چې
ډاکتر غني هم پدغه خونه کې ورسره و ډېري سختې ښکنځلې وکړې
چې د ډاکتر غني داسې او هغسې، زه په خپله فقره کې بندي یم."

میرقاسم وویل:

دکاکا خبره رښتیاوه، ځکه دغه فقره یعنې لومړي مشروطیت د
ډاکتر غني سره هیڅ اړیکي نه درلوده، ددغه غورځنګ ځوانان
زموږه خپل یوه خلک و لکه د کاکا سیداحمدخان پشان یو شمیر
یوه او د حساب خلک په کې شامل و نو په دې خاطر دغه غورځنګ
یو ملي او هېواد ني حرکت (غورځنک) و.

میر صاحب زیاتو ي چې:

" دا څویم ځل دي چې ځینو خلکو په افغانستان کې دمشروطه
غوښتنې دلومړي غورځنګ په باره کې مطالب لیکلي دي: چې

ګوندي دغه سياسي، مترقي او افغاني غورځنګ ديوه پردي تن د افکارو ځخه رامنځته شوي دي. او ددې هېواد علمي، روڼ اندی اوتکړه کسان او هېواد غوښتونکي صديق او رشيد افغانان دي ديوه بهرني د لاس اله وی... ښايي ددغو ليکوالو په نظر دا ډېره عجيبه او غريبه راغلي وي چې دغه ډول روښان او مترقي افکار دي پدغه راز تورتم او د ظلمه ډکه فضا کې ددې خاوري د زامنو د مغزو ځخه راسر شوي وي، لاکن د تاريخ په شهادت په هر عصر او وخت کې زموږ پدي خاوره کې داسي فکر منداونو ښتګر انسانان موجود و چې د پوهي او علمي مقام له نظره بايد هغوي په وجود افتخار وکړو..." [۳۸] دا هغه ځه و چې د خدای بخښلي مير قاسم خان له وينا ځخه مو دلته رانقل کړل مګر ددې کرښو ليکونکي په ځانګړې توګه پدي برخه کې د خپل تره ځوی او استاد د مولوي عبدالواسع شهيد ځخه چې د لومړی مشروطيت د بنديانو له ډلي ځخه و مي داسي واوريدل چې ددې ټولني دکندهاريانو لومړني غونډه، يعني مولوي واصف او دده د کورني غړی د کاکا سيداحمدخان سره د کوټي ملګري و دغه خونه په شاهي مدرسه (چوب فروشي) کې د دغې مدرسي په مدرس مولوي عبدالروف خان پوري اړه درلوده چې په هغه وخت کې د هغه دوه ځوان زامن د عبدالواسع او عبدالرب په نومونو هم په هغه ځای کې اوسېدل او د لومړی مشروطيت د لومړني غورځنګ طرحه په همدغه ځای کې برابره شوه. او دا هغه وخت و چې تر دغه وخته ډاکتر غني افغانستان ته نه و راغلی، له دغې وروسته دغې مفکورې د حبيبي دارالعلوم ته هم نفوذ وکړ، او استاد مې داهم ويل : چې ما ډاکتر

[۳۸] د سر قاسم خان مقاله.

غني په خپلو سترګو نه و ليدلی، تر ځو په زندان کې مې د هغه سره وپېژندل. د هغه په وينا : ډاکتر غني انګليس مشر بې شخص و چې د انګريزی ژبي او د هغه علومو پرته چې په لندن کې يې زده کړی و، د ختيځو ادبياتو، سقافت او علومو ځخه په نور هيڅ ځه شي هم نه پوهېده، او په ماته او ډېره بده فارسي ژبه يې خبرې کولی، او انګليسي ژبه يې د اردو ژبي ځخه هم ښه او روانه زده وه.

بل سړی چې د يوه ځه وخت لپاره په کندهار کې و او ځما استاد و (۱۳۰۴ش) کال په شاوخوا کې و دا په کبريت متخلص عبدالرحمن لودين دی، دا تندمزاجی او راستکاره ځوان و، دا د کوچنيتوب ځخه د خپل پلار د کاکا سيداحمدخان پواسطه د مشروطه غوښتونکو د لومړی ټولني د غړو سره يو ځای اشنا او ددوهم مشروطيت روح او زړه و. هغه ځوان چې په شور بازار کې يې د امير حبيب الله خان په موټر دتفنګچي ډز وکړ، او دخدای بخښلي عبدالهادي داوی سره يو ځای بندی شو هغه هم دا ويل چې : د لومړی مشروطيت دافغاني ټولنی لوي مشر مولوي واصف دي چې کبريت دهغه ځخه په کوچنيتوب کې درس لوستلي و، او دحبيبي په ښوونځي کې دهغه د ادبياتو استاد و.

هغه دريم سړی چې دمولوی عبدالواسع او کبريت دغه قول او وينا يې تائيدوله، خدای بخښلي بابا عبدالعزيز دی، چې زه دکندهار په طلوع افغان کې ځلو کاله دهغه مرستيال وم. هغه چې دمشروطيت په دواړو غورځنګونو او دروڼ اندو او ويښو ځوانانو په ټولنو کې ګډون درلوده، په صراحت سره ويل چې ددغو دواړو غورځنګونو رامنځ ته کوونکی، پر مخ بيونکي او دوام ورکونکي موږ په خپله افغانان وو اوهنديانو هم يوه ځانګړې فرعي کړی درلوده چې د

افغانی مرکزی جرګي سره يې اړيکي درلودی، ولي دکار رشته او عمومي لاربښوونه دافغانانو پلاس او واک کې و، ځما دغه ټولي اوريدني هم دخداي بخښلي مير قاسم خان دهغي وينا صدق کوونکی دي چې دمشروطه غوښتني غورځنګ يو خالص ملی او افغانستانی غورځنګ و نه دا چې دنورو او پرديو پواسطه برابرشوی او يا تلقين شوی وی.

٧ څپرکی

دهندی ښوونکو ونډه (داسلام سربښيندونکی)

وارسيديم بجايی من وخاطر در عشق
که بود بلبل وپروانه نصحيت گر ما

په لومړی مشروطيت کې خون ګرمه ځوانانو، تندرو او راديکالو اشخاصو وجود درلوده، چې دهغوی لاربښوونکي او رهبران دمعتدل فکر او احتياط خوښونی درلودونکی وو. او دکار دپيل څخه يې داسي فکر کاوه، چې په خپل منځ کې بايد ځني معتدل عناصر او په ګوندی چارو پوهه تجربه لرونکي اشخاص هم ولری.

د۱۹۰۳ م کال په شاو خوا کې کله چې دحبيبي دارالعلوم په کابل کې پرانستل شو په هغه ځای کې په ځينو افغاني پوهانو برسيره، دطبعي علومو لکه: رياضي جغرافي دتدريس لپاره دځينو ماهرينو استادانو شتون ته هم اړتيا پيدا شوه ځکه افغانستان په نوو تجربوی علومو کې ماهران نه درلودل. زموږ علماو د منځنيو پړيو دمعقولاتو دښووني دنصاب سره سم دحکمت فلسفي او رياضي دعلومو سلسله چې په اسلامي هېوادونو کې معمول وه لوستل ،او دمفقولو او معقولو علومو دزړو معلوماتو ديوی ځانګي سره اشنا او بلد شو، پداسي حال کې چې صنعتي انقلاب (بدلون) او داروپا

رنسانس په ټولو عقلي او طبعيي علومو کې هغه نوي بدلون چې دتجربي او ازمايښت په اساس ولاړ و منځ ته راوړي و. او نوي علومو په هندوستان په ۱۹ پيړي کې دانګليس داستعماري قواو په راتللو اود ښوونځيو او نوو پوهنتونونو په پرانستلو سره رواج پيدا کاوه.

افغاني پوهانو ددربار په ګډون دښوونې او روزنې د نوي قانون رواجول، او دنوي پوهنی عامول د اروپا د تمدن د هداياتو سره سم په خپل هيوادکې لازم ليدل. نو پدي اساس پدي فکر کې شول چې ځني مسلمان ښوونکي دانګليس د هندي مستعمري څخه خپلو ښوونځيو ته راولي، تر څو زموږ نوی زده کوونکي وکولي شي د نوي پوهني سره اشنا شي. او پدی وسيله نوي علوم، صنعت او حرفت پراخنيا او پرمختيا وکړي.

د۱۳۲۳ کال دسراج الاخبار د يوی ګڼي سر مقاله او مطالبو يې چې په تيرو څو کرښو کې مو معرفي کړل د خلکو او دربار دغه هيله او ارزو ښه توضيح کوي.

پدي سلسله کې د هندي ښوونکو لومړني ډله چې افغانستان ته راغله ډاکتر غني او دده ورونه و چې د حبيبي د مدرسي د تدريس او تنظيم لپاره کابل ته راغلل (۱۹۰۳ م) د مير قاسم خان په قول دا ډاکتر غني د پخاپ د کجرات د جلال پورد جټانو د خلکو او د علی ګرد کالج د تکړه او ممتازه محصلينو څخه و. چې انګريزانو هغه د لوړو زده کړو لپاره کيمبرج ته واستاوه، نوموړي د خپلو زده کړو په وروستي کال کې ناروغ شو او ويې نکړاي شول چې په اخرينو ازموينو کې بريالي شي، کله چې نايب السلطنه سردار نورالله خان د ملکي ويکتوريا په د عوت انګلستان ته ولاړ. (۱۳۱۲ق ۱۸۹۵ م)

نو هغه ورته د خدمت لپاره راغي او ځيني وخت يې ور سره د ژباړونکي په توګه کار وکړ. کله سردار بيرته خپل هيواد ته راتله نو هغه ته يې د افغانستان دراتللو دعوت ورکړ،اويو کال وروسته کابل ته راغي، او د حافظ احمدالدين وروسته د حبيبي د مدرسي د مدير په توګه وټاکل شو. دده لوي ورور مولوي [39] نجف علی او کشر ورور يې مولوي چراغ علی هم د حبيبي مدرسي، عربي او فارسي اسلامي پوهنتون کې هيڅ لاس نه درلوده او يوازي په انګريزي ژبه کې يي خپل زده کړي په رياضي و طبعيياتو کې بشپړي کړي وي. اود افغانستان په ښوونځيو کې هم د رياضي. جغرافيی او طبيعی علومو درس ورکاوه، په هغه وخت کې په کابل کې دريو کورنيو د مولوي لقب درلوده:

اول: د شاهي مدرسي مدرس او د لومړني سراج الاخبار موسس مولوي عبدالروف او دده دووزامنو مولوي عبدالواسع او مولوي عبدالرب چې پدي رساله کې معرفي شوي دي.

دوهم: د ميزان التحقيق فقر اسلامي غړي مولوي عبدالرزاق د هغه د زامنو سره.

دريم: تاجر مولوي احمدخان او ځوي يې مولوي محمد سرور واصف چې پدي کتاب کې په جلا توګه معرفي شوي دي.

د ښوونکو له ډلي څخه وو. يو کال وروسته چې کله دغه ډاکتر درخقيی لپاره هند ته تلو. په ده باندي ديو ډول قاچاقو اشتباه وشوه. او هغه يې په تورخم کې تالاشي کړ، ولي څه شي يې تري تر لاسه نه کړل، نوموړي پدي حرکت سره ډير په قهر شو او افغانستان

[39] مولوي لقب په هندوستان کې هغه چاته ويل کېږي چې په دين يا ادبي علوموکې په عربي يا فارسي ژبوکې د استادي د مقام درلودونکي وي

ته يې د بيرته راتللو څخه انکار وکړ، کله چې امير ته ښکاره شوه چې دي اشتباه حقيقت نه درلوده نو دوه ځله يې په موکده توګه هغه ته وليکل که چيري دا يو راسخ مسلمان وي نو د اسلامي هېواد د خدمت څخه بايد ځان ونه سپموي، هماغه و چې ډاکترغني بيا کابل ته راغي.

هغه د مشروطيت په مقاله کې د خپلو ورونو او مولوي محمد حسين سره يوځاى چې په اماني دوره کې د لوړينو ښوونځيو مدير او بيا وروسته د تدرساتو رئيس و په ارګ کې بنديان شول. تر څو چې د امان الله خان دسلطنت په وخت کې ازاد شول، او د علي احمدخان والي په ملګرتيا د هېواد د اسقلال د بيرته لاس ته راوړلو د سولې د خبرو په هيت کې راولپنډي ته واستول شو.

هغه وخت چې ډاکتر غني د يوولس کاله زندان څخه وروسته د اميرحبيب الله خان د وژلو نه را وروسته د ارګ له زندان څخه را ووت . (۱۲۹۸ ش) په ډير درناوي سره يې هر کلي وشو، او دامان افغان جريدي د زندان څخه دده د ازادي خبر په ډيره خوښي سره خپور کړ او د افغانستان په پوهنه کې يې دده د خدمتونو د ادامې غوښتنه وکړه.

مولوي محمد حسين چې د پيښو شاهد او دده سره په زندان کې يوځاى و ډاکتر عبدالغني په برخه کې داسي ليکي :"هغه د ملت دسرښندونکو يا د اسلام دسر ښندونکو د مجلس مشر(دلومړي مشروطيت د هنديانو ډله) و چې ۱۱ کاله بي ځايه زندان يې تير کړ د هغه علمي او اخلاقي لياقت ښکاره و، چې د پنجاب د ستيټ سکالر په توګه يې په انګلستان کې نهه کاله تحصيل وکړ او د لندن په اسلامي ټولنو کې يې د فصيحو او بلغيو وينا و په کوونکي

شهرت درلوده، او امير عبدالرحمن خان هغه ته بلنه ورکړي وه چې د هغي د منشي په توګه افغانستان ته راشي."[40] سره له هغه نظره چې په نوي پوهنه کې په تدريسي چارو وګمارل شول، په خپله ډاکتر غني چې د زندان ډير اوږد رنج او تکليف يې تيرکړي و، د خپلو خپلوانو د لېدلو په بهانه هندته ولاړ او بيرته رانغي، هغه په انګريزي ژبه د REVIEW OF POLITCSIN CENTERAL AS SID کتاب وليکه چې په لاهور کې په ۱۹۲۴ م کال کې چاپ اوخپور شو، او په کابل کې يې يوازي يو وراره د نجف علي ځوي عبدالمجيد د ښوونکي په توګه پاتي شو.

د ملت د سرښندونکو(د اسلام سرښندونکو) د هنديانو هغه ډله چې په کابل کې وه او د افغان مشروطيت غوښتونکو سره يې يوځاى کار کاوه، خپل شعار يې د هندوستان د کانګرس د ګوند په تقليد د خپل هېواد د لباسونو اغوستل ګرځولي و،[41] وايي چې عبدالغني مفکر او پوهه شخص و، کله چې په ۱۳۲۹ ق يا ۱۹۱۱ م کال کې د منګلو قبايلو اړودوړ او بغاوت وکړ،او جنرال محمد نادر د هغي دغلي کولو لپاره وګمارل شو، په دغه وخت کې ډاکترغني د ارګ د زندان له دننه څخه د هند په جريدو کې يومضمون خپور کړ او په هغي کې ليکلي و چې که امير د اسلام د سرښندونکو د هځو ددوام اجازه ورکړي وي ، داسي پيښي به نه راپيدا کېدې، ځکه د هېواد د ټولو قوموو او خلکو استازي به دتل لپاره د امير په حضور کې موجود وي، او د خلکو شکايات او ستونزي به يې امير ته

---

[40] انقلاب ۱۱۰ .

[41] انقلاب ۹۱

تقديمولي او دشکايت او بغاوت ځای به نه و.[42] دډاکتر عبدالغني په برخه کې د همغه اولي ورځي څخه چې د افغانستان ته راغي داسي اوازي اوشايکات و چې نومړي دانګليسي مقاماتو د هندوستانږ حکمرانانو ګمارل شوي او استول شوي شخص دي.ددې لپاره چې په هندوستان کې اوس د انګليسي انتلجنس سرويس اسناد دمحرميت څخه راوتلي دي او اوس د څېړونکو په لاس کې دي، نو هغه چا دا اسناد لېدلي دي وايې چې پدغو اسنادو کې دډاکتر غني په برخه کي داسي اسناد موجود دي چې د انګليس د جاسوسي ددستګاه سره دده تړلتيا ښي ددې لپاره چې ددې کرښو ليکونکي په خپله دغه څه ندي ليدلي او داسي نقل کوونکي(راوي) چې شقه او داعتبار وړ وي او هغه يې کټ مټ نقل کړي اويا خپاره کړي وي هم موجود ندي نو پدي خاطر پدي ځای کې د ميرقاسم خان وينا چې دډاکتر غني هم عصره و رانقلوو او راتلونکي، راتلونکو ته پرېږدم، تر څو په خپله وګوري او يقين حاصل کړې، دا ځکه چې يوازي دېر چاپه برخه کې په يوه د فتر کې د اطلاعاتو او اسنادو شتون نشي کولاي د يوه چا د بدکاري او فساد سبب شي ځکه کېداي شي هغه اطلاعات دهغه دنيکو او مثبتو اعمالو په برخه کي وي.

خدای بخښلي ميرقاسم وايې :" ويل يې چې داکتر غني دانګريز جاسوس دي که دغو کسانو چې دغه خبره يې کړي ده د انګليس د انتلتجس سرويس څخه پوره او شقه معلومات تر لاسه کړي وي نو پدي صورت کې ددغه کار ترديد مشکل دي او که چېري خبره يې يوازي د حدس اوګمان له مخي وي، نوښه به داوي چې نومړي

---

[42] انقلاب ۱۰۹

ډاکتر د حرکاتو له مخي وڅېړو او قضاوت پرې وکړو: هغه چې په افغانستان کې انګريزانو په ګټه کار کاوه نو ايا په افغانستان کې د مطلقيت او ارتجاع په ضد ديوی مترقي مفکوري رامنځته کول او هغي ته پراختيا ورکول د انګريز په ګټه و؟ همدا زړه ورملي غورځنګ و، چې د اميرحبيب الله خان لپاره د ترکمانچي[43] د متحوسي موافقت نامي نه منل يوه لويه بهانه شوی، هغه دانګليس په مقابل کې وويل، څرنګه کېداي شي دداسي يوه تړون سره چې خلک په کې رضايت نه لری موافقت وښايم؟ په داسي حال کې چې د افغانستان خلک دمشروطه غوښتني لپاره هلی ځلي کوي، بايد و چې داکتر غنی فعاليت کړي وي ، تر څو پدغه تړون باندي د اميرحبيب الله خان لاسليک اومنل ژر ترژره تر لاسه شوي واي ترڅو چې دده دا ښه خدمت د انګلسانو له خوا تقديريده.

---

[43] همدا راز د ميرقاسم په مقاله کې ؟ لاکن ځما په يقين د حافظي هېرتياده ځکه چې دترکمان چاي تړون (دا زربايجان د ګرم رود ديوه کلي نوم دترکمان سيند دي) د۱۸۲۸ م کال دفبروری په مياشت کې د اميرحبيب الله خان د عصر څخه مخ کې د ايران او تزاري روسي ترمنځ شوي، وضانات ايروان او نخچوان کې د پنځه مليونه تومانو په مقابل کې روسي ته ورکړ اوځانګړي ګمرکی حقوق او نظامي محاکمات يې هغه دولت ته ور کړه وو لغوه اعلان کړه، شايد دخداي بخښلي ميرقاسم خان مقصد پدي ځائ کې د روس او انګليس ترمنځه د ۱۹۰۷ م کال تړون وي.چې په لومړۍ ماده کې تزاري دولت افغانستان د خپل قدرت د کړۍ څخه چې يسنن د اکتوبر د انقلاب څخه را وروسته د هغی بيرون بللي اودافغانستان سره يې اړيکي د انګليس د بهرنيو چارو دوزارت له لياری ومنل.او د هغي په څلورمه ماده کې دواړو خواو په افغانستان دسوداګري مساوات ومنل، لاکن امير حبيب الله خان ددې تړون دتصديق څخه ځان وژغوره، اودواړو خواو د افغانستان د پاچا له موافقي پرته د تړون اجرا وړ وباله او اميرهم چوپه خوله پاتي شو...

نه دا چې د هغي د وروسته کيدو سببونه يې برابر کړل، زه (ميرقاسم) د ډاکتر غنی سره څه اړيکي نلرم، مګر د اخلاقو له پلوه، دمستندو دلايلو پرته، يوانسان او په ځانګړي توګه يود اسي مسلمان چې ځوکاله يې زموږ د هېواد پوهني او مطبوعاتو ته خدمت کړی دي، د جاسوسي او ورانکارۍ په فعاليتونو تورنول د انصاف څخه لرې کاردي .... که چېري هغه د انګليس جاسوس و نو طبيعي خبره ده اعلحضرت امان لله خان چې د انګريز سر سخته دښمن و، هغه ژرنه ازاد اوه،او خاصتا هغه به يې د والي علی احمد په ملګرتيا د هېواد د استقلال د بيرته ترلاسه کولو او دسولي د خبرو په حقيقت کې راولپنډۍ ته نه استاوه."

مولوي محمد حسين:

بل مهم سړي چې په لومړي مشروطيت کې يې لاس درلوده اويو ولس کاله يي بند ولېده، د پنجاب د جالندهر دهندي شوو افغانانو د اورمړ د کورنۍ څخه يوتن و چې د علي ګر په پوهنتون کې يې د (بي.اى) تر درجې پوري درس لوستي، او په انګريزي، پښتو،فارسي، اردو او عربي ژبوښه پوهيده، هغه د حبيبي د مدرسي دجوړيدو څخه را وروسته په ۱۹۰۷ م کال کې کابل ته راغي او پدغه مدرسه کې دتاريخ او جغرافي د ښوونکي په توګه وټاکل شو او د افغاني مشروطه غوښتونکو سره يو ځاى شو، او د ډاکتر غنی څخه را وروسته د ملت دسرښندونکو دهنديانو دټولني داراکينو څخه و، چې د ۲۶ کلنۍ په عمر په ۱۹۰۹ م يا ۱۳۲۷ ق کال کې د مشروطه غوښتونکو له ډلي سره دکابل په ارګ کې بندي شو، يوولس کاله وروسته د امان الله خان دپرتخت کښيناستلو سره سم په ۱۳۳۸ ق کال کې ازاد شو،هغه په زندان کې قران عظيم حفظ

کړ. او د تفسير په دقيقه مطالعه کې لګيا شو، ددې لپاره چې دعلی ګر په پوهنتون کې يې عربي ژبه زده کړې وه،خپل ځان يې نور هم په اسلامي علومو وپوهاوه، د بندځخه د خلاصيدو وروسته اماني دربار ته يې لياره ومونده او په ۱۲۹۸ ش کال کې دکابل د لومړنيو ښوونځيومدير [44] وټاکل شو چې په تصلمي غونډه کې لومړني تن و، تر څو چې د ۱۳۰۵ ش کال په شاوخوا کې د پوهني په وزارت کې د عمومي تدريساتو په رياست وټاکل شو.

مولوي محمد حسين د اماني رژيم د زمانه سازی د شخصيت سره موافق و او د(افغان پادشاه) په نامه کتاب يې د اماني دوري د حالاتو په توصيف کې په اردو ژبه وليکه، چې په ۱۳۴۶ ق کال کې په لاهور کې چاپ شوي دي.

ولي څه وخت چې حبيب الله د سقاو ځوي په ۱۳۰۷ ش کال په ژمي کې کابل ونيوه، هغه د حبيب الاسلام په نامه دارتجاعی جريدي مدير شو، او څه ناسزا نه و چې ده د امير امان الله خان په برخه کې روا ونه بلل او وروسته له څو مياشتو د کابل څخه وتښتيد او هند ته ولاړ.

کله چې د ۱۳۰۸ ش کال د ميزان يا تلی په مياشت کې محمدنادرخان کابل ونيو او پاچا شو، هغه د (انقلاب افغانستان) په نامه کتاب په جالندهرکې په اردو ژبه خپور کړ، چې سر تر پايه د محمدنادرخان او دهغه د کورنۍ په صفتونو او مدايحو او دامان الله خان او د هغه د وخت د اشخاصو په غندني او بدولو ډک دئ دغه دواړه اثرونه اګر چې بيطرفانه ندي، لاکن په کابل کې د هغه د ۲۵ کلن ژوند د شاهداتو درلودونکي دي،چې د تاريخ ليکونکو

---

44 انقلاب ۲۱

لپاره ښه ماخذ اومدرک کیداي شي (د ټولو هغو وچو او لمبدو سره چې په دوارو کتابونو کې موجود دي.)
محمدحسین پر کاره سړي و، په کابل کې (۷۵) کتابونه او رسالي په پښتو، فارسي، انګریزي، او اردو ژبو ولیکلي چې د هغي څخه ۱۳ ټوکه یې د پوهني وزارت په تعلیمی نصاب کې چاپ شویدي، او ۱۸ توکه یې امان الله خان ته تقدیم کړل او پنځه ټوکه نوریې د پوهني دارلتالیف ته لیکلي او یا ژباړلي او نور پاتي یې په هند کې چاپ او یا نا چاپ پاتي دي[45] د ۱۲۹۹ ش کال په شاوخوا کې د (معرف معارف) مجله هم دده له خوا خپریدله چې په هغي کې د(جهاداکبر) په نامه دده خپل په فارسي ژبه ناول په تدریج سره چاپیده، چې د افغان او انګریز دلومړي جګړي پېښي یې د افغانستان د خلکو د هېواد پالني او جهاد دوستي دولولو په تعویرولو د کابل د عوامو د محاوری سره سمي لیکلي او دا په فارسي ژبه لومړني ناول دي چې په افغانستاني مطبوعاتو کې خپور شوي دي.
هغه د خپلو کتابونو په فهرست کې په اردو ژبه دیوه کتاب یادونه کوي چې دلومړي مشروطه غوښتونکو د ټولني پراحوالو یې لیکلي و ولي په خواشینی سره باید ووایو چې چاپ شوي ندی. په هر حال سربیره پردي چې دا زمانه سازه او مذبذبه شخصیت و ولي هغه کار چې محمد حسین خان د افغانستان د پوهني په برخه کې تر سره کړي او د مشروطیت په لاره کې دده ویوولس کلن زحمتونه او د افغانستان د پژندني په برخه کې دده تالیفات د هیرولو وړ ندي.

45 انقلاب ، د کتاب د پاي فهرستونه.

۸

د مشروطیت د غورځنګ مخبران

د مشروطه غوښتونکو د ټولني د مخلصو او رښتینو دردیدلو غړو په منځ کې څوفاسد او ددولت ګمارلي اشخاص هم و، چې دټولني د اقداماتو او پریکړو اطلاع یې امیر ته ورکوله، چې د هغي جملي څخه د میر قاسم خان په وینا بلوونکي ملامنهاج الدین، سردار محمد کبیرخان او عبدالحق څخه یادونه کولي شو، او مولوي محمدحسین هم دهغه نوم راوړي اولیکلي چې: امیر حبیب الله ملامنهاج الدین ته ویلي و چې: که چېري دده د فهرست شامل ټول کسان(مشروطه غوښتونکو د ټولني ټول کارکونکي) ووژل شي د هغوي خون به ذهغه په غاړه وي[46] نوپدي اساس امیر د ټولني ټولو غړو اوږد فهرست په بخارۍ کې وسو ځاوه، او وي ویل: که چېري دغه ټول ځلک ووژنو عالم به بربادشي.[47] ملامنهاج الدین چې اصلا د جلال اباد دختیځ لوري د شینوارو د قوم څخه و اود دربار دشهزاده ګانو ښوونکي و، ددې ناجایزه عمل د کولو سره سره چې د روڼ اندو د نفرت وروګرځیده، ولي بیا هم د زمانه سازي او د استخباراتي سرچینو سره د اړیکو په سبب په اماني دوره کې په خپل ځاي پاتي شو او په ۱۲۹۹ ش کال کې د چاریکارو دستاره افغان د جریدي د مدیر په توګه وټاکل شو، لاکن د مشروطه غوښتونکو دنوو ازادو شوو ملګرو په احتجاج د پوهني وزیر

46 انقلاب ۲۲۸
47 غبار. مسیر ۷۱۸

محمدسیلمان خان د هغه لاس د کاره وویست، چې بیا وروسته دقطغن او بدخشان د لوري په مخبري یعنې جاسوسي واستول شو.[48] دویم شخص عبدالحق یوازی د میر قاسم خان په وینا پیژنم او په بل ځای کې مې دده نوم ندی لیدلی، لاکن دا کاذب یا درواغجن مخبر عبدالحق د ملا عبدالحق ارغندیوال څخه پرته بل څوک دی چې د عبدالحق ارغندیوال یادونه مخکې راغله.

دریم شخص چې د فهرست په توګه د مشروطه غوښتونکو د نومونو په تقدیمولو سره امیر ته متهم یا تورنی دی د غبار په قول د کابل د فابریکې[49] فني کارګر استاد محمدعظیم خان و چې دوشکي د پخوانیو او ماهر و جوړونکو له کورنۍ څخه راوتلی او په خپل فن کې ډېر پوخ ماهر و، او د راپور د ورکولو څخه وروسته لوړو رتبوته ورسېد.

دغه فني شخصیت په اماني دروه کې هم په لوړ قدرت کې و، د جګړه ایزو وسلو جوړولو د سر افسر په توګه و ټاکل شو او د ۱۳۰۰ش کال په شاوخوا کې د وسلو د پېرودلو لپاره اروپا (ایتالیا او المان) ته واستول شو او د برلین د ختیځ د ازادۍ په جریده کې د هغه عکس د افغاني اشخاصو په ډله کې چاپ شوی و. هغه په کابل کې په برګر عظیمو شهرت درلوده.

---

48 انقلاب ۲۲۸
49 غبار ۷۱۷

دوهم بخش

دوهم مشروطیت

لومړنی خبرې

په تېرو مخونو کې مو د لومړی مشروطیت دملي غورځنګ د پیل داستان چې په ۱۳۲۳ق کال کې د سراج الاخبار د ټولنې په بنسټ رامنځ ته شوی و او د یوي ډلې روڼ اندو افغانانو په وژلو او بندي کولو سره د ۱۳۲۷ق کال د صفری په میاشت کې پای ته ورسید ولوسته.

هغوی په خاورو او وینو کې ولړلی شول او د ملي مبارزي په ډګر کې قرباني شول، ولي:

عشق از فریاد ما، هنگامه ها لقمیر کرد
ورنه این بزم خموشان هیچ غوغای نداشت

هو! دا فریادونه، زګېروی او شور او واویلاوی ارامی نه شوی، او د هېواد او ملت سره دمینې لړلو او د همدغسې روښانه پاتې شو، او د زموږ د خلکو او روڼ اندو تر منځ د ازادۍ غوښتنې غورځنګو نو او د ملي بیدارۍ یا ویښېدو څپو دوام وموند.

د شلمي پېړۍ په دوهمه لسیزه کې زموږ د هېواد ټولنېزه بڼه نه وه ځکه امیر حبیب الله خان د خپل قدرت په لوړو پوړو کې له خلکو څخه لرې او د غبار په قول "په حرم کې ډوب شوی و" او په دغه کار کې یې دومره افراط او زیادښت وکړ چې مزاجي حالت یې هم ډېر بد او زیږ شو، او د ده مامورینو اوګمارل شوو کسانو ولیدل چې امیر د غفلت په خوب کې ښه ډوب شوی دی، نو د بي ګناه خلکو په

چور او چپاول يې لاس پورې کړ. څو ځلې د پکتيا (جنوبي) کندهار او هرات په سمتونو کې د عوامو خلکو بلواوې اوارو دوړ رامنځ شو، لاکېن مرکزي حکومت په زور ښودلو او لښکر کشيو اتکا وکړه، او امير د غفلت د خوب څخه راويښ نشو.

د مظلومو خلکو او په ځانګړې توګه د افغانستان د ملت د شجاياو او مزاجي خطايعو څخه ده هر څومره چې ربړونه او تکليفونه وګورې او هر څومره چې وټکول شې په هماغه اندازه د دوى ملي مقاومت، ټينګتيا او استوارى نوره هم زياتېږي او د مبارزې ميدان ته تر ټولو مخکې ورځي.

د افغانستان خلکو په دوو دفاعي جګړو کې بهرنيو يرغلګرو او انګليسي نيورکګرو ته خپل دغه ملي خوې او خصلت په ثبوت رسولى دي. دغه راز زموږ د خلکو ملي احساس د کورنۍ زور زياتى او د امير د ګمارل شويو د چور او چپاول په مقابل کې هم ژوندى و چې:

ملت بود ان شير، هنګام تزاحم
چون بيشتر ازرده شود، پيشترايد

د لومړى مشروطيت نيک او ملي غورځنګ د امير او د ده د درباريانو په استبداد، زور ازموېلو او وينو تويولو سره چې ويل به يې "د نوو اصولو هر څه قبلوم الامشروطه" [50] په ظاهري توګه له منځه ولاړ، لاکن وروسته يې د ملت د زامنو په زړونو کې په پټه

---

[50] دا ملت عبدالقدوس خان اعتماد الدوله په هغه استضتا کې چې د کندهار د علماو څخه يې په ۱۲۹۹ش کال کې کړى و، ليکلى دى (د بشپړو معلوماتو لپاره د غبار ۸۰۳ مخ وګورئ) د اعتماد الدوله مړينه د چهارشنبي په شپه د ۱۳۰۷ش کال د کب په ۲۳ د کابل په شهرارا کې ده.

زيلى ځغلولى وې او دوهم مشروطيت يې رامنځ ته کړ، چې په اماني دوره کې يې د هېواد ازادى، د ادارى نوى لاره، او د افکارو د بدلون ثمره وکړه.

لومړى نړيواله جګړه چې د ۱۳۳۲ق کال د روژى په مياشت او د ۱۹۱۴م کال د اګست په مياشت کې پيل شوه، ټولې بشري نړۍ ته ټکان ورکړ د دى لپاره چې د خلافت مقام (د ترکي عثماني سلطنت) هم په هغه کې د المان او دهغه د متحدينو په طرفدارى ورګډ شو، د انګليس د دولت او دهغه د انډيوالانو د جګړه ايزو اقداماتو په خلاف لويه هياهوى او شورماشور د هندوستان د مسلمانانو او د نورو اسلامي هېوادونو تر منځ راپورته شو، او په ډېره لږه موده کې د نړۍ او د ختيځو هېوادونو د ژوند حالات او سوداګرۍ بدله کړه.

امير حبيب الله خان يوه مياشت وروسته په کابل کې د هغه وخت د سپين ږېرو او مخورو په ديوه لويه غونډه کې د بيطرفۍ اعلان وکړ (د ۱۳۳۲ق کال د شوال مياشت ۱۹۱۴م کال) په داسې حال کې چې عوامو خلکو د عثماني ترکي او د اسلامي خلافت د مقام چې په استانبول کې و د برياليتوب شعارونه ورکول، او د خلافت ګوند چې د هندوستان د مليونونو مسلمانانو په منځ کې نفوذ کړى و او د عثماني ترک د قواو د تقويې لپاره يې د مرستې وسايل او چاندې راټولولې، او هره ورځ به د خلافت د ورځپاني په سلګونو زره نسخې په بمبې کې ويشل کېدې، او سلطاني سره خولۍ د مسلمانانو شعار ګرځېدلى و.

لاکن امير چوپ او د حرم له اړخه لرى نه تللو، شايد چې په دهلي کې د هغه د انګريزى اربابانو لپاره همدغه د چوپتيا او اراموالى

حالت د یـ ـه داسې هندوستان په خوا کې چې په جګړه کې د
بریالیتوب د سرچینو څخه یوه و مطلوب و.

افغانستان د افغان او انګلیس د دوهمې جګړې را وروسته د
برتانوي هند د قوي دولت په خوا کې و، او امیر عبدالرحمن خان چې
قهار سیاست مدار او د کورنیو سر غړونکو لپاره د تیره تیغ
درلودونکي سړی و. په بهرنی سیاست کې د ډېري ښي رویې سره
یې یوازې په دهلي تکیه وکړه، او د افغانستان هغه سیاست چې
تزاري روسي ته یې تمایل درلوده او د امیر شیر علي خان سیاست و
چې د هغه د له منځه تللو سبب شو په ښکاره یې هغه یوه سهوه او
خطا وبلله او منشي سلطان محمد هندوستانی په هغه شرح حال کې
چې د ده د نظر لاندې لیکلی او د تاج التواریخ په نامه ژباړل شوی
محکوم کړ لاکن د دغه دارمدار او نرمش او د هند د وریسرا څخه
د کال ۱۸ لکو کالدارو د ترلاسه کولو سره، سره بیا هم ختیځ
سرحدات او د قبایلو چاري یې یوازې د وریسرارحم او کرم ته پري
نښودې، او په هغه پوهې او لیاقت سره چې په سیاست کې لرله د
یوې خوا یې د هند وریسرا ډاډه ساته، لاکن د دې لپاره چې د
افغانستان د سیاسي او شوق الجیشي موقیعت څخه یې پورته ګټه
اخیستی واي، نو کله، کله به یې د هډې د ملا نجم الدین په شان
ملایان د کابل د ګردي جومات او د نورو دیني مرکزونو څخه قبایلو
ته ور شړل او فراري کول تر څو هلته د جهاد اوازې ګرمې وساتي او
وریسرا پاملرنه به یې دی ډول قبلوي غورځنګونو ته راوړوله چې که
چېرې د هند د لویدیځ سرحدي قبایل د دې خوا څخه تحریک شي
نو د برتانوی هند لپاره به یې نتیجې ډېرې وي، هغه ۱۸ لکه

کلداري چې واسراې یې ورکوي یوازې د امیر د مینځلو مزد دي، او
د برتیانوی هند وایسرا باید په دی باندې همیشه معترف وی
چې :

" امروز در قلمرو دل، دست، دست تست"

په دغه کاره او ناروغ سیاست سره امیر عبدالرحمن وکولی شول چې
خپل موقیعت د افغانستان د امارت سره ټینګ وساتي، لاکن د
هغه د مړیني وروسته ځوي یې امیر حبیب الله خان ونه کولی شول
چې په یوازې توګه دغه حالت ته دوام ورکړي، نو په دې خاطر یې
خپل ورور سردار نصرالله خان چې یو اخوند مشربي سړی و، د دې
سیاست د یوه اړخ د پر مخبیولو لپاره وګماره، دا په خپله دوایسرا
سره جوړ راغي او خپل مشر ځوي سردار عنایت الله خان یې د هند د
وریسرا لارد کرزن حرمنور ته ورولېږه (۱۹۰۴م کال د ډسمبر ۱۲)
او یو کال وروسته (۱۹۰۵م کال) یې د هند د بهرنیو چارو سکرتر
لویش ولیم دین ته په ډېره ښه بڼه او دارمدار سره په کابل کې هر
کلي و وایه ، او په یو څو کرښیزو تړون کې هر هغه څه چې امیر
عبدالرحمن د راولپنډي په سفر کې په ۱۸۸۴م کال کې د لارد سره
منلي و کټ مټ یې هغه ومنل او په دې توګه افغانستان بیا د هند د
وایسرا د مستقیم نفوذ لاندې پاتې شو، د موافقت دغه اړخ د
وایسرا د سیاسي اعتماد د ترلاسه کولو لپاره و چې امیر د همیشه
لپاره هغې ته متعهد و او د سرد ویښته په اندازه یې د هغې څخه
کوږوالی نه کاوه او د بریتانیا د دولت اعتماد یې له لاسه نه
ورکاوه.

لاکن په دغه سیاسي لوبه کې یې چې امیر یې په خپله لوبغاړی و،
خپل بل ورور سردار نورالله خان یې له شاهي ارګ څخه وویست او د

ارګ په لویدیځ لوري کې ورته هغه مانۍ چې اوس د وزیرانو د شورا د کار ځای دی دزین العماره په نامه ورته جوړه کړه ترڅو چې خلک وکولی شي پرته له قیدو بسته همیشه په ازاده توګه ده ته راشي، او د هر خان، ملک او اخوند سره اړیکي ولري، او د ټولو سرحداتو او قبایلو چاري اداره کړي، او د لازم لېدلو په صورت کې وکولی شي په ختیځو سرحدونو کې یو حرکت او خوځښت را منځته کړي. او که چیرې وغواړي جهاد اعلان کړي او هغې ته د افغانستان د خلکو د ارادې د ښکاره کولو رنګ ورکړي،

دا هغه سیاست و چې امیر او د ده ورور له خپل پلار څخه زده کړی و، چې د خوږوالي او سازش سره یو ځای د قهر او غضب وسله هم باید په لاس کې ورسره وي. نو په همدې خاطر د سردار نصرالله خان مقر د همیش لپاره د قبایلو د مشرانو، روحانیونو او د جهاد د اخوندانو رجع وه د هېواد د مرکز او اطرافو سره، او په همدې ترتیب سره یې د افغانستان پر خلکو خپلې مطلقې حکمرانۍ ته ادامه ورکوله او د سراج الملته والدین د ؟) خپل ذات یې د دیني او دینوی روښنا یوو سر چینه بللي و، پداسي حال کې چې دده زیاتره ارزښتناکه وخت به ددربار په ښایست او دحرم د ښکلو میرمنو په ډول او سینګار کې تیریده، او که کله به بهرته هم راووت نو په ښکار میله جوړول او د ساعت تیری د فرش وظرف په ترتیب او سمبالولو به لګیا او اخته کیده او سراج الاخبار به دده دښکار په برخه کې د طنز او کنایې په توګه داسي لیکل:

همه اهوان صحرا، سر خود رانهاده برکف!
با میدانکه روزی بشکار خواهی امد!

(۲)

ګاونډی محرکه عوامل

ازاد قبایل او د هندی مجاهدینو مرکزونه:

ددیورند دسرحدی کرښې په دواړو غاړو کې، چې د برتانوی هند او د افغانستا'ن تر منځ د ۱۸۹۳ م کال دنوامبر په ۱۲ په ۱۳۱۱ ق کال کې د هند د بهرني سکرتر سرماتیمر د یورند او د امیرعبدالرحمن تر منځ رامنځته شو. او د افغانستان د خلکو او قبایلو د رضایت پرته په رسمیت و پیژندل شو او وتپل شو، پښتو ژبی سر حدی قبایل جنوبا د وزیرو، میدو، دوړو بنګښ، اپریدی، مومند او نور دلار یې تر سیمی پوری شمالا او سیدل، دي قبایلو دپښو راو دنورو هغو ښارونو د انګلیس حکمرانانوسره چې د هغوی د مستقمي سلطی لاندی وي دهندوستان د پولیټکل ایجنټ پواسطه اړیکي درلودي. لاکن د صوبه سرحد دداخل پولیسي او امنتي قوانین پرهغوی جاري نه و، او عموما د عنعنوي جرګي په توګه اداره کیدل، نو پدي اساس انګلیس پولیټکل ایجنټ دا حق نه درلوده چې د هغوی په کورنیو چارو کې مستقیمه مداخله وکړي.

د هند د مغولي امپراطوري په مرکزکي د ۱۱۷۰ ق یا ۱۷۵۶ م کلو په شاوخوا کې یو ډیر مهم فکري، اصلاحي او دیني حرکت د هغه وخت د مشهور عالم شاو ولي الله دهلوی پواسطه منځته راغلي و، چې ددغي کورني د مشرانو له خوا تعقیب شو،د هغه د مهمو اصولو څخه د ټولنزو او اقتصادي اصلاحاتو او د اسلامي

حکومت د ساتلو په لاره کې د جهاد څخه یادونه کولي شو، او کله چې لدې وروسته لار دلیک Lord Lalke انګلیسي حکمران په ۱۸۰۳ م کال کې دهلي ونیوه نو سکانو هم په پنجاب کې خپله سلطه ټینګه کړه، نو پدې خاطر د شاه ولي الله لمسي مولوي اسماعیل د هلوي د سید احمد بریلوي سره یو ځای د مجاهدینو دیوه کاروان په ملګرتیا دسیند، کندهار او کابل له لیاري پیښور ته راورسیدل، او د جهاد هنګامه او ولوله یې د هغه سیکانو سره چې پیښو ریې نیولي و او هم یې د بارکزایې سر دارانو سره (د امیردوست محمدخان ورونه) ګرمه کړه، او یو شرعي حکومت یې د ۱۲۲۴ ق کال د جمادي الاخیر په ۱۲ یا د ۱۸۲۷ م کال د جنوري په میاشت کې د پیښرر په چارسده کې اعلان کړ،

لاکن ددغه حرکت یا غورځنګ دواړه مخکښان یا مشران د ۱۲۴۶ ق کال د ذیقعدی په ۲۴ یا ۱۸۳۱ م کال د می په ۶ دسیکانو د لښکرو په مقابل کې د برجیلم په غاړه په بالا کوټ کې په شهادت ورسیدل. او ددوې نور ملګري په هم هغه غرونو کې سره خواره واره شول. تر څو چې ددغې کورنۍ د پاتي کسانو څخه یوتن سید نورالدین دهلوی د صوبه سرحد دکوهستان په درستانه کې د ازادو مجاهدینو لپاره یو مرکز په ۱۸۴۰ م کال کې جوړ کړ او دهغه دنیا یې خلکو څخه مولانا عبدالله چې په ۱۹۰۲ م کال کې و مړ د هغه څخه وروسته د هغه ورور عبدالکریم چې په ۱۹۱۵م کال کې مړ شو او دهغې څخه راوروسته دهغه لمسي رحمت الله او نعمت الله د چرکنډ د سمځي په ځای کې یو په بل پسي د هغه په ځای کېناستل. دي سلسلي دالمجاهد د جریدی په خپریدو سره چې مدیر یې محمد بشیر چې تر ۱۳۱۰ ش کال پوری هم ژوندی و دوام

درلوده، او همیشه یې دکابل ددربار او ددې ځای دروڼ اندو سره اړیکي درلودل چې ددې اړیکو د اسنادو یوه برخه د کابل په ملي ارشیف کې موجوده ده، چې افغاني حکومتونو به د هغوی سره مالي او اخلاقي مرستې هم کولي. د شلمي میلادي پېړي په پیل کې په هند کې دکانګرس د ازادی غوښتني غورځنګ اوله هغي وروسته په ۱۹۱۴ م کال د لومړي نړیوالي جګړي له پیل څخه په هغه ځای کې د خلافت غورځنګ او مهاجرت په ډیر شدت سره روان و. او په هندي ځوانانو کې (د هندوانو او مسلمانانو په ګډون) د هندوستان د ازادي غوښتني جذبي مخ په وړاندی خپلي ځغلولي، او ټول دغه راز خلک چې د پردیو دحکومت او د انګریز د نیواکګرو سره یې جوړښت نه درلوه او غوښتل یې چې د ازادي لپاره یو کاروکړي، نو دپښتنو د سرحد دازادو قبایلو او د مجاهدینو دي ټاټوبي یا ځالي ته یې مخ راګرځاوه، او د همدغه سرښندونکو او زیار کښو خلکو په واسطه به په کابل کې افغاني مرکزونو ته ور پژندل کېدل، او کابل ته به یې د هغوي درسولو وسایل د قبایلي سرحداتو د لیاري برابرول، او همدا خلک و چې د هند د ازادي او د ازاد هندوستان د موقت حکومت د جوړولو زمیني یې په کابل کې برابري کړی. چې ددهلي انګریزان او دپلټنو نیواک ګر مرکز ونه یې ډیر سر ګردانه کړي و.

دشیخ الهند غورځنګ د یاغیستان د قبایلو په منځ کې د ازادي غوښتونکو مرکزونه او کابل:

په ۱۸۵۷ م کال یا ۱۲۷۳ ق کال کې دهند د ازدادي غوښتني د پاخون وروسته چې انګلیسي نیورګ ګرو هغه د غدریعني MuTiny په نامه و ځپل دهند ځینو (مسلمانو مخ کښانو د شیخ

الهند مولانا محمود الحسن (د ۱۹۱۷ څخه تر ۱۹۲۰ م کال تر جون پوري په مالتا کې اسیر) په اشاره او تلقین د هند په د ننه او بهر کې د ازادي غوښتني حرکاتو ته ادامه ورکړه، چې د هغې جملې څخه ومولانا ابوالکلام ازاد، مولانا محمد علي جوهر، حکیم اجمل خان نواب وقار الملک، ډاکتر مختار احمد انصاري، مولانا تاج محمد امروټي او د کراچي سوداګر عبدالله هارون او داسي نورو چې د هند په دننه کې یې په پټه توګه فعالیت کاوه، او په ازادو سرحداتو کې فضل واحد د ترنګزو حاجی، دباړی ملاصاحب (چې د ۱۹۱۵ م کال په سپتمبر کې د شبقدر د حملې مشرو) او د اباسین دکوهستان ملااحمد جان صاحب سنډا کې چې (د ۲۰ پېړي په پیل کې د انګلیس د استعمار په مقابل کې سر سخته مجاهدین و) لدې وروسته د خداي خدمتګارانو دټولني بنسټ اېښودنکي خان عبدالغفار خان و.

شیخ الهند ده ۱۹۱۵ م کال دسپتمبر په ۱۸ یا په ۱۳۳۳ ق کال کې حجاز ته ولاړ او له هغه ځاي څخه یې د ازادي د مبارزي د لیاري د ملګرو څخه یوتن (نوي مسلمان شوي شاګرد) مولانا عبیدالله سندهي دکویټې، ښوراوک او کندهار د لیاري څخه کابل ته راو استاوه، چې د ۱۹۱۵ م کال په اکتوبر کې دي ځای ته راورسیده، او دسردار نور الله خان، سردار عنایت الله خان او دانړو د حاجی عبدالرزاق په مرسته یې د هند د ازادي غوښتونکو د فعالیت لپاره په کابل کې مرکز جوړکړ، او د (ازاد سرحد) د چمبرکند د سمڅي او ستهاني د مجاهدینو د مرکزونو سره یې خپلې اړیکې ټینګې کړې، او له همدي لاري څخه به د هند ازادي غوښتونکي ځوانان او عالمان د تحریک د ادامي لپاره کابل ته راتلل، او لدې ځاي څخه

به یې د هند د ازادي د حاصلولو لپاره د اسیا او اروپا په هېوادونو کې خپلو هلو ځلو ته دوام ورکاوه.

په همدي وختونو کې د لاهور د ګورنمنټ کالج د زده کونکو یوه ډله د هري پور او ازادو سرحداتو له لیاري د ۱۹۱۵ م کال په فبروری کې کابل ته هجرت وکړ، چې پدې ځاي کې د هند د ازادي غوښتونکو په ټولنه کې شامل شول، چې پدي ډله کې د ملتان افتخاري مجیسټریټ د (بابړو د قوم) خان بهادر رب نواز ځوي الله نور خان هم شامل و، چې وروسته یې د هند درښیتنو ازادي غوښتونکو اطلاعات دکابل څخه دانګریزي جاسوس سر چینوته ور کول.[51] په دي ډول کابل د هند د سیاسي فعالیتونو مرکز وګرځید، ار محمد میان بن عبیداله (مولوي منصور انصاري) چې د شیخ الهند د سر ښندونکو شاګردانو څخه و د مهمو سیاسي اسنادو سره د حجاز څخه هند ته ورسید، (۱۹۱۶ م کال اپریل) او له هغه ځاي څخه د ازادو سرحدونو له لیاري د ۱۹۱۶ م کال د جون په میاشت کې کابل ته راغي، دا شخص باعمله عالم و چې په ۱۳۰۱ ق کال د هند په سهانپور کې زیږیدلي او د ۱۳۲۴ ش کال ددلوی په میاشت کې د ۶۲ کالو په عمر وفات شو چې د لغمان د مهترالملک په هدیره کې ښخ شویدي.

[51] الله نواز جې په اماني دوره کې یو شکمن شخیضت و او له معارف څخه وویستل شو، د محمد هاشم خان په کابینه کې وزارت او سفارت ته ورسید. او د عمر تر پایه په کابل کې پاتي شو. چې په همدي ځاي کې د ۱۳۴۵ ش کال د وږی د میاشتي په ۱۲ نیټه مړ شو. هغه ددوهمي نړیوالي جګړي په وخت کې د افغانستان د سفیر په توګه د هتلر تر څنګ په برلین کې ناست و.

مولانا منصور سربيره د ازادي غوښتي دکردار، فکر مند مولف او دځانګړو، ياسي نظرياتو درلودونکي شخصيت و چې په اردو او فارسي ژبو کې اتلس ټوکه کتابونه د اسلام له نظره په سياست دين او حقوقو کې وليکل، چې ځنيې يې چا پ شوي دي، ددې کرښو ليکونکي هغه لېدلي او د هغه سره خبري اتري درلودي، هغه د عمر تر پايه د ازادي غوښتني او فقيري او درويشي پر مسلک د " دالهي حکومت" د ثابتو او نه تغيريدونکي افکارو سره پاتي و، ددې لپاره چې په ازادو سرحداتو کې د افغانانو سره ډېر وخت لپاره يوځاي و په پښتو او درى ژبو کې ښې خبرى کولي او د سيد محمدامين بنورى باجوړى دلور زهرانامى سره يې واده کړى و چې او لادونه يې تر اوسه په کابل، ننګرهار او هند کې پاتي دي.

دري مهمې پيښې

دلومړى نړيوالي جګړي د پراختيا او شدت سره، د انګليس د امپراطورى بډايې مستعمره هندوستان د المان او دهغه د ملګرو له نظره په جګړه کې لرى نه و، او غوښتل يې چې پدغه نيمه لويه وچه کې او په ځانګړي ډول د هغه ځاى د مسلمانانو په منځ کې نفوذ وکړى، او دغه کار د عثماني خلافت پواسطه چې په جګړه کې د هغوي ملګري و تر سره کيده، تر څو د افغانستان مسلمانان د انګريزانو په مقابل کې جهاد ته ولمسوي، او پدي وسيله په هند کې يو پاڅون منځ ته راوړي او د انګريز قواوي په خپله په هند کې بوختي وساتي او د جګړي له ډګر څخه يې لرى کړي: نو پدي خاطر کابل د ځينو اروپايي او اسيايې هېوادونو د سياسي فعاليتونو مرکز وګرځيده، لاکن امير په ډيره خونسر دي او هغي تجربى سره چې د خپل پلار له وخت څخه يې پدي برخه کې لرله، د

افغانستان او د سرحداتو دمشرانو او مخورو يوه کو چني جرګه په کابل کې جوړه کړه، (د ١٩١٥ م کال اپريل يا ١٣٣٤ م کال) او د افغانستان بيطرفي يې تائيد کړه. پداسي حال کې چې د افغانستان زياتره خلک د اسلامي يووالي او د عثماني خلافت سره د مرستي طرفدارو، د سراج الاخبار مدير محمود طرزي د عامو خلکو د ولولو په ـ ږګندولو د ١٣٣٤ق کال د ربيع الاول په ګڼه کې چې د ١٢٩٤ش کال د مرغومې د ١٦ سره سمون خورې په دغه جريده کې د لاحي "علي الفلاح" تر عنوان لاندې يوه مقاله خپره کړه او په هغې کې خلک د سياسي ازادى د تر لاسه کولو او ملي پاڅون ته ولمسول شول، چې دغه مقاله سانسور شوه او محمود طرزي ته وويل شول چې : هغه چرګ چې بې وخته اذان کوي سر يې د غوڅولو دى، او هغه يې ٢٦ زره روپۍ جريمه کړ، چې دغه پېښې د هغه زوم شهزاده امان الله خان خلاصي کړى، انګريزان وينې او د حالاتو څارېې کاوه او د هغو ملکي او عسکري جاسوسۍ د وسايلو پواسطه يې چې په اسيايې هېوادونو او هندوستان کې يې درلودل، د انتليجنت سرويس، سي، اى، ډي او د ټولو ښارونو او په ځانګړې توګه د کابل د سياسي ماينډګيو څخه د اطلاع اخيستله، چې د دغو پټو اطلاعاتو يوه ټولګه د ١٩١٦م څخه تر ١٩١٨م کلونو پوري اوس د محرميت څخه خلاصه شوى او د لندن په انډيا افيس کې موجوده ده، او د هغي اردو ژباړه د " تحريک الشيخ الهند" په کتاب کي چې په ١٩٧٥م کال کې په ډهلي کې چاپ شويدى خپره شويده، چې په دې فصل کې مې د هغي څخه استفاده کړى ده چې د هغي حواله د تحريک د لنډېز په علامې سره ورکړ شويده.

چې په دې وخت کې په کابل کې څو مهمې پېښې شویدې چې د افغانستان د کورنیو خلکو په فکري حالاتو یې اغېزه کړې وه چې د دوهم مشروطیت سره فکري اړیکي لري چې باید په دې ځای کې په لنډېز سره راوړل شي:

اول: د هندیانو تنظیم

لکه څنګه چې مو وویل د شیخ الهند ربښتني او ازادۍ غوښتونکي شاګرد مولانا عبیدالله سندهي د ۱۹۱۵م کال په اکتوبر کې کابل ته راغی او ټول هغه هندي طالبان چې مخکې ازادو سرحداتو او کابل ته راغلي و راټول او تنظیم یې کړل، او د سردارنصرالله خان او سردارعنایت الله خان چې د امیر له خوا په دې کار ګمارل شوی و او د حاجي عبدالرزاق اندړ سره یې خبري اتري وکړې او د ۱۹۱۶م کال د جون په میاشت کې مولانا منصور انصاري هم په دې ډله کې ور شامل شو، او د شیخ الهند مهمي لاربښووني یې هغوي ته ورسولي.

په دې وخت کې یو نوی مسلمان شوی شخص (د هند د نامتو لیدر د اچاریه کر پلانی مشر ورور) [52] د مولوي عبدالرحیم په نامه چې د هند د ازادۍ غوښتونکو د تکړه کارکوونکو له ډلې څخه و کابل ته راورسېده او د سرحد د مجاهدینو د ایلچي په توګه یې د نایب السلطنه سره کتنې وکړې، او د افغاني شخصیتونو سره د هندي مهاجرینو د اړیکو د ټینګولو وسیله وه، چې د نایب السلطنه له خوا یې ازادو قبایلو ته کمکي نقدې پېښې او وسلې رسولې، .

د هندیانو ډله د حکومت او په کابل کې د بریتاني د سیاسي نماینده له خوا د کلکې څارنې لاندې وه. او د دې لپاره چې نه یې

[52] د ۱۳۶۰ش کال د حوت د میاشتې په ۲۸ په دهلي کې ومړ یعني ۱۹۸۲م.

شو کولای د کابل د خلکو سره وګورې نو په دې خاطر د کابل د ملکي روغتون په دننه کې د ترکي سر طبیب ډاکتر منیربیګ چې د عثماني ترکانو له خوا د دې غورځنګ ملګری و د ده خونه یې د یو بل سره د لیدنو کتنو لپاره ټاکلې وه او همدلته به یې یو د بل سره کتل او سلامشوري به یې کولې.

کله چې د ۱۹۱۵م کال په اکتوبر کې مولوي برکت الله بهوپالی (هندي فراري انقلابي شخص) هم د الماني پلاوی سره کابل ته راورسېده، او د دې متشکلې او منظمې ډلې سره یو ځای شو او د هغوي په راس کې یې په انقلابي اقداماتو پیل وکړ. [53]

دوهم: د الماني پلاوی سره د راجه مهندره پرتاب راتګ:

په اروپا کې د المان او د هغې د طرفدارو سریزو، د عثماني دولت په ګډون چې د خلافت د مقام لمړنۍ مقدس ځای و په هندوستان کې د اړو دوړ او نا ارامۍ د پېداکېدو لپاره یې د افغانستان بې طرفه هېواد تشخیص کړې و نو په دې اساس یې یو بشپړ پلاوی چې په هغې کې الماني، استریایې، ترکي او د فراري ازادۍ غوښتني هندیانو منصبداران په کې شامل و، د استانبول، حلب، بغداد، اصفهان، قم او هرات د لارې کابل ته واستاوه، چې د ۱۹۱۵م کال د سپتمبر په ۲۶ نېټه د هزاره جاتو له لارې کابل ته راورسېده، او د ۱۹۱۵م کال د اکتوبر څخه د ۱۹۱۶م کال د می تر میاشتې پورې د کابل د بابر باغ په میلمستون کې پاتې شو، او د دولت له طرفه د دغه پلاوی میلمه پالی شجاع الدوله او اشباشي و. دا پلاوی د شجاع الدین چې د هندي مهاجرو طالبانو څخه په کابل کې و (په

[53] د شیخ الهندي په تحریک کې په تفصیل سره راغلی دی.

ایران کې نېول شوی) د هغه بیان په اساس چې د هندوستان پولیسو ته یې د پوښتني په وخت کې کړی و عبارت و له : [54]

۱ـ راجه مهندره پرتاپ:

د ګهنشام سنګر راجه مرستان ځوی او د علي ګره د مرستان د ځای د حکمرانانو د کورنۍ، د راجه دت پرشادسنګهـ ورور او په هغه ځای کې د ځمکو د پراخه جایداد درلودنکی و چې په علي ګرکي زده کړې کړې وې. په بندرابن کې د یوه موټې هندوستان په فکر د مسلمانانو هندوانو او مسحیانو د پیوستون یوه کمېټه جوړه کړه، د دې لپاره چې د سیل ګری سره یې مینه درلوده، په امریکا کې د هردیال او د هند د ازادۍ غوښتني د باغیانو د ټولنې له نورو غړو سره یې وکتل او د انقلابي افکارو سره یې مینه پېدا شوه، او د ۱۹۱۴م کال د ډیسمبر په ۲۰ نېټه هندوستان ته راتلو په لپاره مارسلیز ته راغی او له هغه ځایه برلین ته ولاړ او د هندیانو په هغه ټولنه کې شامل شو، چې د هند د ازادۍ د لاس ته راوړلو لپاره یې هڅې کولې چې هندي مولوي برکت الله بهوپالي او هردیال هم په کې ګډون درلوده.

راجه د المان د قیصر Wilhelm II او د جرمني د نورو اشخاصو سره د کتنو نه وروسته د خپل کار پلان داسې طرحه کړ، چې د هند د ازادۍ غوښتونکو او ترکي او الماني اشخاصو ګډ پلاوی دی د قیصر او سلطان محمد رشاد خامس او انور پاشا لیکونه او د استانبول د شیخ الاسلام فتواوي افغانستان ته ورسوی، تر څو د

[54] د شیخ الهند تحریک.

افغانستان اشخاص د هغې پر بنسټ د انګلیس پرضد پاڅون او جهاد اعلان کړي.

په هغه لیکونو کې چې راجه د المان څخه راوړی و، د جرمني د دولت د رئیس لیکونه یې د هند د ایالاتو د راجه ګانو په نامه په الماني او هندي او هم د کابل د امیر او د رانانیپال په نامه درلودل، تر څو مهندره پرتاپ سره مرسته وکړې او هندوستان د انګلیس د استعمار د مینګولو څخه خلاص کړی او الماني دولت د هندوستان د ازادۍ د ساتلو ژمنه کوي.

د دې لپاره چې هندي او الماني پلاوي او دغه راز د هند موقتي حکومت د کابل په بابر بڼ کې ناکام پاتي شول، راجه د ۱۹۱۷م کال د اکتوبر د پاڅون څخه وروسته د کابل څخه ولاړ او د شوروي دولت د لېاري اروپا ته ولاړ او د هند د ازادۍ د اعلان وروسته په ۱۹۴۷م کال کې د جواهر لعل نهرو حکومت هغه ته د هند د راتللو بلنه ورکړه، او تر یوه وخته یې د هند د مشرانو په جرګه کې غړیتوب درلوده تر څو چې په زاړه عمر کې د ۱۳۵۸ش کال د ثور په ۹ یا د ۱۹۷۹م کال د اپریل په ۲۹ په نوی دهلي کې ومړ، او دغه د ولولو ډکه لمبه یا شغله مړه شوه.

۲ـ فان هینتېنګ Von Henting :

هغه د المان د توپخانې مشر، پلار یې د عدلیې وزیر، تکړه پوځي ځوان و چې په نوموړی پلاوی کې یې دیندرمایر سره په ګډه مشری په غاړه درلوده.

د دې لپاره چې په خپلو موخو کې بريالی، نشول نو بېرته المان ته ولاړ او خپل راپور يې وليکه چې په ۱۹۶۳م کال کې د هغې متن په ګوتړ ګڼ کې چاپ شو.

ده د خپل راپور په ۹۳_ ۹۴ مخونو کې د خپل پلاوی غړی داسې معرفي کړی دی: Dr: Becrer او لفتننت Rdether الماني او ترکي کاظم بې او هندي مهندره اپرتاب او برکت الله او شېر تنه افريدی کوم چې ددوی انګليس سر تيري و او په جګړه کې د المانيانو په لاس ورغلی و، دوه تنو افغانانو د عبدالرحمن او سبحان په نومونو هم په خپل لګښت سره په دې پلاوی کې ګډون درلوده. [55]

۳_ ويګنر

ديوي الماني کورنۍ ځوی او د بې سيم د مخابري مشر و.

۴_ لواري:

دوان هينتنګ د سکرتر په توګه.

[55] لودويک ادميک افغانستان ۲۲۳ د ۱۹۶۷م چاپ. د الماني عسکرو مشر او فعال نظامي سړی و چې نوم يې په اردو ژباړه د شجاع الله په وينا کې سينديري مشر راغلی (تحريک ۲۶۵) لاکن اصلا د المان په ملي ارشيف کې (بون) او په نورو سرچينو کې Nieder myer دی. هغه د ۱۹۱۴م کال په سپتمبر کې په استانبول کې د روف بې ترک په مشری د ويلهلم واسموس تر رياست لاندې د المان د ۲۳ کسېز عسکري هيت غړی و چې د مهندره پرتاپ د پلاوی سره يو ځای شو او خپل ځان يې په منځنۍ اسيا کې د حربي منصبدارانو د نظامي چارو د روزني ژمن باله. په داسې حال کې چې د ده بل ملګری هنتنګ د افغانستان سره د سياسي اړيکو د ټينګولو لپاره هلې ځلې کولې.
نيدرماير په کابل کې يوه کوچنی افغاني نظامي مفرزه د نظامي روزني لاندې ونيوله چې د هغې جملې څخه يو هم قوماندان عبدالحميد و چې په اماني دوره کې رئيس ارکان و چې بيا وروسته په ۱۳۰۲ش کال د ګوډ ملا د سر غړوني په قضيه کې په لوګر کې ووژل شو

۵_ ووکات (هوخت):

دوان هينتنګ سکرتر.

۶_ نيدرماير:

۷_ يوزباش کاظم بې (ترکي):

هغه د ترکي عسکرو ډګروال او د منصبدارانو په هيت کې د انور پاشا کارمند و، چې د الماني تر وخته پورې په کابل کې پاتې شو او د ۱۹۱۹م اکال په جنوری کې بخارا او خيوا ته راغی.

کله چې د ۱۹۱۹م کال په اپريل کې د محمد ولي خان ځانګړی هيئت يا پلاوی مسکو ته ورسول شو. کاظم بې هم په دې ډله کې شامل و، او له هغې وروسته هغه په عشق اباد کې وينو چې د "غريبانو غږ" د ترکي ژبې جريدې Vioce of the foor سره همکاری کوې اوخپل ځان يې د هغه ځای يو تکړه حکمران جوړ کړی و، د ۱۹۱۹م کال په اکتوبر کې يې په کاګان کې د ځوانو بخارايانو د ټولني په جوړولو کې هلې ځلې وکړې او په سياسي غورځنګ کې يې ونډه درلوده او د افغانستان سره يې هم خپل اړيکې ساتل او د هرات حکمران ته به يې ليکل چې:

"په دې نږدې وختونو کې به د پان اسلامي قواوی ايران ته ورداخلې شي او د انګليس پوځونه به له هغه ځای څخه وباسي او تاسو ته د بلشويک دوستانو په برخه کې ځانګړی ډاډ درکوم چې هغوی د مسلمانانو ډېر نږدې دوستان دي او د غازي امير امان الله لپاره به دوی الوتکې، توپونه او نور ډېر جنګې سامان برابر کړي." [56]

۸_ مولوي برکت الله:

[56] ادميک افغانستان ۱۴۴، د هند د ملي ارشيف د محرمانه اسنادو څخه ۱۶۰ د ۱۹۲۰م کال د فبروری مياشت

د منشي قدرت الله بهوپالي ځوی و چې د هندوستان د جيدو عالمانو څخه و هغه په توکيو کې د اردو ژبې پروفيسور او په هند کې د بريتانيا د سرسختو مبارزو مخالفانو له جملې څخه و، چې په ۱۹۱۴م کال کې يې د بريتانې د سفارت په اشاره په جاپان کې له کار څخه ګوښه کړ، چې بيا له دغه ځای څخه سانفرانسيسکو ته ولاړ، او د هند د ازادۍ غوښتونکو په ټولنه (غدر) کې شامل شو، هغه د جهاد ديني او تبليغي دقيقې مقالې په فارسي ژبه د کابل سراج الاخبار ته د جاپان څخه رالېږلې، [57] او په کابل کې د هند د ازادۍ غوښتنې د يوه ټکړه او ملي عنصر په توګه پېژندل شوی و، نو په همدې اساس د الماني پلاوی سره کابل ته راواستول شو، او په دې ځای کې د راجه مهندرپرتاپ او ، مولانا عبدالله سندهي سره يو ځای يې د انګليس ضد ولولې راګرمې کړې، او په جنودربانيد (د هند دخلاصون سرتېرې) کې يې د جنرال د مرستيال رتبه درلوده، او د ازاد هند په موقتي حکومت کې چې په کابل کې جوړ شو صدر اعظم و، (۱۹۱۶م کال د جنوری ۲۴) د دې لپاره چې د ۱۹۱۷م کال په پای کې د شوروي ترکمنستان بهرنۍ کميسايت امير حبيب الله خان ته د دوستانه اړيکو د ټينګولو پيغام ورکړ، برکت الله د کاظم بې سره يو ځای چې پخوا يې يادونه وشوه د شوروي ترکمنستان جمهوريت ته د خبرو اترو لپاره واستول شو.

په ۱۹۱۹م کال کې د افغانستان د ازادۍ د اعلان څخه را وروسته هغه وخت چې ګرځنده او د امان الله خان ځانګړی سفېر محمد ولي خان د همدې کال د اپريل په ۷ نېټه د تاشکند له لپاره مسکو او

---

[57] وګورئ د سراج الاخبار ۴ مخ ۲ ګڼه ۳ کال د ذلقعدې لومړۍ نېټه، ۱۳۳۱ق کال يا د ۱۹۱۱م کال د اکتوبر ۱۲

نورو اروپايي هېوادو ته واستول شويه دې سياسي پلاوی کې برکت الله او کاظم بې دواړو ګډون درلوده چې د ۱۹۱۹م کال د اکتوبر په ۱۰ په مسکو کې ورته د درناوی ډک او تود هر کلی، ووېل شو.

برکت الله د مسکو څخه د منځني اسيا شوروي برخې ته بېرته راوګرځېد او د بريتاني پرضد لمسونوته يې دوام ورکړ، او ديلشويزم او اسلام په موضوع يې يوه رساله وليکله، او په هغې کې مارکسسي سوسيليزم يې په اسلام کې د بيت المال د تصور يو ډول بېرته راګرځېدنه وبلله، چې يو ډول داسې خزانه ده چې عمومي او په ټوله ټولنه پورې اړه لري.

د دې کرښو ليکونکی د ۱۹۲۰م کال را وروسته د برکت الله د عواقبو څخه خبر نلرم، ولي بايد ووايو: چې دغه پلټونکی، ويونکي او ټکړه شخصيت خپل عمر د بريتانيا د استعمار او امپرياليزم سره په مبارزه کې تېر کړی و.

* * *

په هر صورت د ۱۹۱۵م کال د اکتوبر په نيمايي کې دغه ګډ پلاوي دېغمان په تپه کې امير خپل حضور ته ومانه او خبري اتري پيل شوي. پلاوي هڅه کوله چې امير د انګليسانو پر خلاف د جهاد اعلان او د المان د متحدينو طرفداری ته وهڅوی او هغه ليک چې انور پاشا راوړی و لاندينې ځلور موخي په کې وې:

اول : د دې لپاره چې عثماني سلطان جهاد اعلان کړی بايد امير هم همداسې وکړي.

دوهم : ایا امیر د افغانستان د خاورې له لارې " عثماني ترکي عسکروته ښند ته د تېرېدلو اجازه ورکوې؟
دریم: باید افغانستان د انګلیس سره خپلې اړیکې وشلوي.
څلورم : امیر باید ټولي متنفذ او بارسوخه ملایان د جهاد اعلان ته راوګماري.
لاکن امیر د دې مسئلو په ځواب کې نوموړې پلاوی ته وویل : د افغانستان خلک د راسخي عقیدي مسلمانان دي لاکن د جګړې وسایل نه لري، نو په دې اساس همیشه یوازې د خپل هېواد څخه د دفاع لپاره چمتو دي.
پلاوی امیر ته د هر ډول نظامي مرستي او وسلو او دولس سوه زره پونده تقاوي وعده ورکړه، لاکن امیر قطعي ځواب ورنکړ او مسئله یې خپل د مشوري مجلس ته واچوله.
په دې وخت کې د امیر درباریان دوه ډلي و:
یوه ډله یې د جګړې طرفداره وه چې په هغې کې د امیر ورور سردار نصرالله او د امیر دوه زامن عنایت الله او امان الله شامل و، چې د محمود طرزي (د شهزاده ګانو خسر او د روڼ اندو مشر او مهم غړی) دیني کړیو د ترک د طرفدارانو او د زیاتره افغاني قبایلو له خوا یې ملاتړ کېده، دوهمه ډله یې د انګلیس طرفداران و چې د عبدالقدوس خان اعتماد الدوله په شاوخوا راغونډ شوي وو. چې په هغې کې د بي بي حلیمي ساتونکي (د امیر میره مور چې د خپل ځوي عمر خان د امارت خوب یې لیده) د هندوستان سره د معامله لرونکو سوداګرو ډلي ځیني نظامي کسان او بروکراتان په کې شامل وو، لاکن امیر غوښتل چې د دې ډلې سره سیاسي لوبه په ډېر احتیاط سره تر سره کړي، او د انګلیس طرفداران وساتي، په داسې

حال کې چې عمومي انتظار داسې و چې امیر دی د دغه بهرني پلاوی سره جوړ راشي او جهاد دی اعلان کړي.
په دې وخت کې د برتانوی هند د دولت سیاسي نماینده حافظ سیف الله خان ته د خلکو له خوا پټ اخطارونه ورکول کېدل چې د هغه د نمایندګۍ ځای د خلکو د تاخت و تاز لاندې راځي، تر څو د برتانې سره جنګي عملیات ترسره شي، (د نوموړي حافظ لیک د ۱۹۱۶م کال د جون میاشت) . پټه دی پاتي نه وي چې د ۱۹۱۵م کال د سپتمبر څخه دمخه هغه وخت چې دغه الماني پلاوی د هزاره جاتو په لاره د هرات او کابل تر منځ و د هند وایسر او برتاني د امپراطور په لاسلیک یو لیک د امیر حبیب الله خان په نامه راولېږه، او هغه یې د برتاني اطاعت او د بي طرفۍ ساتلو ته وهڅاوه، او د هغې میاشتي تقاوي یې د یونیم لک څخه دوه لکو ته د پټې خولې نېولو په خاطر زیاته کړه.
امیر د دربار د بېلا بېلو ډلو د جهاد د عمومي تمایل او د الماني پلاوی د هیلو تر منځ د یوه ماهر لوبغاړي په شان رول لوباوه، د یو پلوه یې الماني، ترکي او هندي میلمانه په مستقیمو او غیر مستقیمو خبرو اترو مصروف ساتل، او په دې ترتیب د افغانستان، المان او د هغه د انډیوالانو تر منځ یولس ماده ایز تړون [58]

[58] لکه څنګه چې د ساتلي مخفف لیکن Seiler په روزنامچه کې په انډیا افس (لزن) کې راغلی دی د تړون دی مسودې لس مادي درلودي، چې د هغې په سریزه کې د افغانستان او المان او د داوړو خواو حکم لرونکو او د المان د نورو متحدینو تر منځ د دوستۍ ټینګښت، او د افغانستان د ازادۍ په رسمیت پېژندلی و، او د افغانستان لوري باید عسکري قواو په مجهزولو او د هغې په اساس تنظیم لاس پوري کړې، او د فارس، هند او د روسي ترکستان د خلکو سره سیاسي اړیکي ټینګي کړي، او المان سل زره عصري توپکونه، درې سوه پوپونه

برابرولو ته ورنږدې کېدل، لاکن د بل پلوه په همدغه ورځ چې په سبا ته يې بايد تړون لاسليک شي د ۱۹۱۶م کال د جنوری په ۲۵ د برتانيا نماينده حافظ سيف الله يې راوغوښت او په يوه ځانګړې مرکه کې يې هغه ته د بيطرفۍ د سياست د ادامې ډاډ ورکړ او ويې ويل : چې سربيره پر دې، په عمومي دربار کې د دې سياست د دوام اعلان هم وکړې، لاکن د هغه خبرې به د عوامو خلکو د ولولو د تسکين لپاره وې او د برتاني دولت بايد د ده د خبرو څخه په ويره او تشويش کې نشو، او دغه وعده شوې دربار څلور ورځې وروسته د جنورۍ په ۲۹ نېټه جوړ شو، کله چې امير د بې طرفۍ دوام اعلان کړ، د قبايلو او کابل خلک چې د جهاد اعلان ته سترګې په لار وو ټول خفه شول، او د المان، ترک او هند ګډ پلاوي ناکام شو، او په دې اساس د پلاوي اروپايي غړو د ۱۹۱۶م کال د مۍ په مياشت کې تصميم ونېوه چې د کابل څخه ولاړ شي.

او نور عسکري تجهيزات د لس مليونه سترلنګ پونډو سره افغانستان ته ورکړې، دغه راز المان به خپله لاره د پارس د هېواد لپاره خلاصوې، تر څو د دې لارې څخه افغانستان ته مرسته ورسېږي.
د دوارو لورو تر منځ سياسي اړيکي ټينګې او هنتهنګ د المان د استازی په توګه په کابل کې پېژندل کېږي، د افغان استازي يا نماينده پارس ته استول کېږي تر څو هلته د المان د متحدو دولتونو (مرکزي قواوې) د سياسي نماينده ګانو سره خبرې وکړې، په کابل کې د الماني د سفارت او قونسلګری د پرانستلو په برخه کې به په نږدې وخت کې لازمه مفاهمه وشي. (اداميک: افغانستان ۹۴).

د هغو اسنادو له مخې چې په ملي ارشيف کې شته : سردارنصر الله هڅه کوله چې هغوی ولاړ نشي او وعده يې ورکوله چې د امير د خوښۍ بر خلاف به سرحدي قبايلو د بريتانيا سره د جګړې لپاره چمتو کړي، لاکن د پلاوی غړو دغې وعدې ته اعتبار ونه کړ او نيدرماير د روسي منځنۍ اسيا د لارې ځان تهران او کرمانشاهان ته ورساوه، او په دې لاره کې د يوې فرقې په اندازه مرسته ولېدله، لاکن هنتهنګ د چين او امريکا له لارې جرمني ته ورستون شو، په داسې حال کې چې د پلاوی نور غړي په هرات کې تر هغه وخته پاتې شول، تر څو چې د ۱۹۱۷م کال د اکتوبر شوروي پاڅون د برتانيا د مخالفو کارکونکو لپاره لاره هواره کړه [59]
امير په دغسې سياسي ماهرانو عملياتو سره ځان د المان او ترک د ګډو هيلو او خواهشاتو څخه خلاص کړ، او د ۱۹۱۶م کال د سپتمبر په ۱۶ نېټه کې د بريتانيا نماينده سيف الله خان يې بيا دستي راوغوښت او د هغې سره يوازې کبنيناست او د پلاوی موضې او اهداف يې غوره او په زړه پورې ونه بلل، او ويې ويل چې هغوی په ناهيلي سره له کابل څخه وتلې، او زموږ د هېواد له سرحد څخه به تېر شوی وې، او يوازې درې تنه يې کاظم بې، برکت الله او مهندره پرتاپ په کابل کې پاتې دي چې د هغه د اندېښنې وړ دې. د دې لپاره چې هغوی ميلمانه دي، دانه پوهېږې چې څه ډول خپل ځان له دوی څخه خلاص کړي؟ لاکن په خپله دوی هم تصميم لرې چې په نږدې وخت کې له دې ځای څخه ولاړ شي.
امير ډاډ ورکړ چې په بې طرفۍ، او د بريتانيا سره د تړليا او د دوستۍ په وعده ټينګ ولاړ دی، او د خيرالدين او احمد په نومونو

[59] ادميک: افغانستان ۲۲۵.

دوه تنه چې د تیراه قبایل د انګلیس په مقابل کې راپاڅوي، د ترکي نماینده ګان ندي، لومړنی کس د کابل په حربي ښوونځي کې ښوونکی و د دې لپاره چې شاګردان یې سیاست ته را بلل، برطرف شو او دوهم کس شاهي پخلنځي اشپز و، چې د نااهلي په اساس ووژل شو، دغه دواړه د امیر د اجازي او خبرتیا پرته تیراته تښتېدلي دي او د هېڅ کومي خوا نماینده ګې او واک نه لري، او باید دي چې د بریتانیا نماینده خپل دولت ته له دې خوا ځخه پوره ډاډ ورکړي [60] دریم : په کابل کې د یوه ازاد موقتي حکومت جوړول :

لکه څنګه چې وویل شو، راجه مهندره پرتاپ او مولوي عبیدالله سندهي مخکې د افغاني شخصیتونو سره د خبرو اترو مقدمات د حاجي عبدالرزاق پواسطه برابر کړی وو او سردار نصرالله نایب اسلطنه یې راضي کړی و چې د هند یو موقتي حکومت په کابل کې اعلان کړی. کله چې برکت الله د الماني پلاوی سره کابل ته راغی لکه څنګه چې د هندي مهاجرو طالبانو ځخه یوه تن د مولوي غلام جیلاني ځوی عبدالباري کله چې په ایران کې ونېول شو د هند پولیسو ته یې د یوه سلطاني شاهد په توګه داسې بیان ورکړ، د هندي ډلې مشران او کاظم بی د نایب اسلطنه په اجازه د حاجي عبدالرزاق په کور کې راغونډ شول تر څو د ازاد هند د حکومت د جوړولو لپاره لارې چارې برابرې کړي، په لومړي سرکې په نظر کې و چې دا حکومت دی د شاهي کورنۍ د شهزاده ګانو ځخه د یوه تن په صدارت په کابل کې جوړ شي لاکن وروسته په دې خبره سره یوه خوله شول چې د حکومت صدر دی مهندره پرتاپ، صدراعظم دی مولوي برکت الله او د کورنیو چارو وزیر دی مولوي عبیدالله

[60] تحریک ۱۱۸

سندهي وي [61] او دغه ازاد حکومت د ازادۍ غوښتونکو د مقر ځخه (د کابل بابر باغ) ځخه اعلان شو د (۱۹۱۶م کال سپتمبر) هغه اطلاع چې په دې برخه کې د هند د وایسراد بهرنیو چارو د دفتر له خوا د ۱۹۱۶م کال د سپتمبر په ۱۶ نېټه ثبت شویده او د سیاست

[61] لکه څنګه چې وویل شول هغه د شیخ الهند د ملګرو ځخه و، چې په کوچنیوالی کې یې په بوتاسنګه مشهور و کله چې مسلمان شو، عبیدالله ونومول شول، او په دیوبند کې یې اسلامي علوم ولوستل او د ۱۹۱۵م کال په اکتوبر کې کابل ته راورسېد، چې د ملي مبارزینو د مشرانو ځخه شمېرل کېده، دغه فعال او سر سخته انقلابي شخصیت د شاه ولي الله د هلوي د فلسفي د شرحه کوونکو ځخه و نوموړی د اسلامي علمومو تکړه عالم، پلټونکی، کوښښ فکرمند او ازاد مشربي شخص و سربېره پردې چې د ازادۍ غوښتني خوې، سیاسي کارنامې او د هند په موقتي حکومت کې غړیتوب او د جماعت خدام خلق (جنودالله) جوړول یې تر سره کړل، په اردو او عربي ژبو یې ډېر لوړ اشار ژباړلی دی چې د هغې جملې ځخه کتاب التمهید په عربي او تحریک سیاسي شاه ولي الله په اردو او اوه کاله په کابل کې په اردو ژبه لیکل شویدې هغه د اماني دورې تر اولو وختو پورې یعنې اوه کاله په کابل کې پاتې شو، او د شاه ځخه یې د هندي درس خانې اجازه واخیستله، چې د بریتانیا دسفارت د مداخلې په اساس ونه پرانیستله شوه، او په ۱۹۲۳م کال د تاشکند د لېارې مسکو او استانبول ته ولاړ او د شوروي د انقلابیونو اولنیم سره یې لېدنې وکړې، او انقلابي تجربې یې تر لاسه کړی او په ترکیه کې یې مصطفی کمال ولېده او له دغه ځای ځخه یې په مکه معظمه کې استوګنده غوره کړه او د خپلو دیني او انقلابي افکارو په لیکنه او تالیف بوخت شو، کله چې هند ازاد شو او په ۱۹۴۹م کال کې د ده د بیرته راستنېدو لاره هواره شوه، هندته بېرته راغی او د " هندستاګر اکادمی " په نامه یې علمي موسسه جوړه کړه، او د عمر وروستی وختونه یې د شاه ولي الله د فلسفي په تغیر، تبلیغ او خپرېدو کې تېر کړل، او د مولانا تاج محمود سندهي قبر ته نزدې د سند د سکارپور د امروت په کلی کې اوسېده ترڅو چې همدلته مړ او ښخ کړای شو.

په نړۍ کې د (دوربېنمينو ليکونو قضيه) په نامه ياديږي داسي دي: چې عبيداله تندهي به په وريښمينو دستمالونو ليکونه ليکل چې په ښکاره به نه ليدل کيدل، لاکن دليک اخستونکي کولای شول چې ديوه کمياوي عمل تر سره کېدو وروسته هغه ولولي، دغه ليکونه د عبدالحق پواسطه چې د ملتان د خان بهادر رب نواز خان ګمارل شوي جاسوس و د نوموړي خان دوه زامن اله نواز او شاه نواز د هندي مهاجرو طالبانو په ډله کې په کابل کې و ددغه جاسوس پواسطه چې پورته يې نوم ياد شو لاهور ته دغه ليکونه راوړل شول او د نوموړي خان بهادرخان پواسطه د هند دحکومت پلاس کې ولويدل او مسله رسوا شوه.

پدي وريښمينو ليکونو کې چې مولوي عبيداله سندهي د کابل څخه ليکل ويل کېږي چې الماني پلاوي په کابل کې په درناوی سره ومنل شو. لاکن په خبرواترو کې کوم ځای ته ونه رسيده، ځکه افغانستان وغوښتل چې ترکي سر تيري دي د افسرانو، وسيلواو نقدي مرستي سره د افغانستان مرستي ته راشي،او دهغه د جګړي متحدين دي ددې هېواد د سلامتيا اوساتني ژمنه وکړي . نو هغه وخت به افغانستان کې د انګليس پر ضد په جهاد کې پاڅون وکړي، لاکن ددې لپاره چې عثماني دولت دغه شر طونه ونه منل، نو پدي اساس الماني پلاوي ناکام پاتي شو.

د هند ازاد موقتي دولت چې د هغه غړي د کابل په باغ بابر کې ناست و په لاندي کړنو لاس پوري کړ:

لومړي: تزاري روسي ته دسفارت ديوه پلاوي استول او دهغه ځای څخه کابل ته د سفير درالېږلو هېله. [62]

دوهم : هندوستان ته دسفارت استول (چې بريالي ندي) .

دريم : د پارس د لياري استا نبول او برلين ته د استول. [63]

څلورم: چين او جاپان ته دسفيرانو استول. [64]

---

[62] د ۱۹۱۴ م کال دسپتبر ده انيتهي دهند د بهرنيو چارو ددفتر د اطلاعي په اخير کې وايې چې: ډاکتر مهتر اداس دشميرسنګه په نامه او هم خوش محمد او عبدالقادر چې طالبان و ددې هيت غړي هم و، چې د ۱۹۱۶ م کال د مارچ په مياشت کې تاشکند ته ولاړ او دهمدي کال د مى په مياشت کې بيرته کابل ته راغلل،(تحريک۱۱۷) .

[63] ددې هدف لپاره د لاهور دوه تنه مهاجر طالبان عبدالباري د غلام جيلاني ځوي او شجاع اله د لاهوری حبيب الله ځوي د مولانا عبيداله سندهي له خوا له کابل څخه واستول تر څو د ايران دلياري ترکي ته ولاړ شي. لاکن د ۱۹۱۴ م کال د اګست په مياشت کې د ايران په محمود اباد کې د ايران د سر تيرو پلاس ونيول شول او روسي ګارد ته تسلم کړي شول تر څو چې دواړه په ترتيب جام کې انګليسي مامورينو ته وسپارل شول، او له هغه ځاي هغوي هندته واستول، تر څو چې دسلطاني شاهد په توګه يې د ازاد هند د حکومت د فعاليتونو ټول معلومات انګليسي حکومت ته وسپارل، چې د هغي تفصيل د تحريک شيخ الهذ په کتاب کې راغلي دي.

[64] دې پلاوي چې متهر اسنګه او شيخ عبدالقادر په کې شامل و د مهندره پر تاپ او برکت الله دليکونو سره چې د چين د سون يات سسن او د جاپان د شهنشاه ميکادو په نومونو ليکل شوي و د ۱۹۱۴ م کال د جولای په مياشت کې دروسي ترکستان له لاري سفر وکړ، لاکن په هغه ځاي کې د تزاري حکامو پلاس ونيول شول او په مشهد کې د برتانيا جنرال قونسل ته وسپارل شول اوله هغه ځايه لاهور ته راوړل شول چې متهر اسنګه په يوه ځانګړي عکسری محکمه کې تورن او د ۱۹۱۷ م کال د مارچ په ۲۱ اعدام شو(تحريک ۳۴۲) .

پنځم : هند او برلین ته په تکرار سره د سفارت یو بل پلاوي استول کېږي[65]

شپږم: د هند موقتي حکومت د جنودربانیر په نوم (دمسلم د خلاصون لښکر، سالوشین ارمی) یو تشکل په مدینه، استا نبول ، تهران او کابل کې د کاغذ په مخ جوړ کړ چې ټول عالم اسلام د هند څخه تر مصر او استانبول پوري په کې شامل و: چې د هغې ښوونکي د مسلمانانو خلیفه د ایران احمدشاه قاجار او امیر حبیب الله خان و. چې د کار خلک اوسالاران یې د اسلام په ټولو خلکو چې د افغاني قبایلو د مبارزو خلکو په ګډون په کې شامل شوي وو. چې ددې غیر عملي پیښې ټول تفصیل د مولوي عبیداله سندهي په وریښمینو لیکونو کې (چې د انګلیس دجاسوسانو په لاس کې ولوید) لیکل شوي دي.[66] لاکن دا ټول ترتیبات کاغذ پر مخ پاتي شول اوعملي

---

[65] تحریک ۱۱۴.

[66] ددې وریښمینو لیکونو اردو ژباړه د تحریک په کتاب کې د انډیا افیس د اسنادو له مخي چاپ شوي دي. ددې لیکونو راوړونکي عبدالحق چې اصلا جیون داس دلورندارام ځوي د پنجاپ د شاهپور خلصي د جنجیال اوسیدونکي و چې په ۱۹۱۲ م کال کې مسلمان شو چې یو څه وخت دملتان خان بهادر رب نواز خان په کورکې دده ددوه زامنو هر یو الله نواز او شاه نواز په ملګر تیا کابل ته ولاړ او د ۱۹۱۴ م کال په جولای کې یې د عبیداله سندهي څخه دشیخ عبدالرحیم سندهي په نامه وریښمین لیکونه واخستل، چې هغه په عربستان کې مولانا محمود الحسن ته ورسوي، لاکن عبدالحق هغه په لاهور کې خان بهادر ته ورکړ تر څو چې د هند حکومت ته ورسیده،

یعني دا چې دغه شخص او د خان بهادر ځامنو د همدي کار لپاره کابل ته هجرت کړي و او عبدالحق د همدغه خدمت په بدل کې د پنجاب د اوسپني د لاري په پولیسو کې ، ـاکل شو،(تحریک ۳۰۲).

اړخ یې نه درلوده، نوپه همدي اساس په هند کې انګلیسي اشخاصو هغه له یوي ټوکې پرته بل څه نه بلل. لاکن د ختیځ له لوري:

هغه بل سیاسي جریان چې د پښتنو خلکو افکارو ته یې ټکان ورکاوه او سیاسي ویښتوب یې مخ ته راوړه، او د افغانستان پر خلکو یې هم اغیزه کوله، همدغه د هند د ازادي غوښتونکو حرکتونه او ددغه ځای سیاسي ګوندونه و چې د شلمي پیړي په لومړیو وختو کې په ټول هندکې په خوشحال سره په هغې لاس پوري کړي و او تل یې غوښتل چې د هند د شمال لویدیځ سرحد او دنیمه ازادو قبایلو د خلکوله قوي څخه هم کار واخلي، او لکه څنګه چې وویل شو، ددې خاوري ازادي غوښونکي خلک دشلمي پیړي داوایلو څخه د هند دسیاسي اودیني ګوندونو سره اشنا شول، د حیرانتیا ځای دی. چې د برتیانوي عصر په اواخرو کې هغه وخت چې د برتانوي دولت استونکي پلاوي د هند دسیاسي حالاتو د مطالعي او سروي لپاره راتلل وي موندله چې په شمال لویدیځه صوبه کې سیاسي و ېښتیا او د ازادي غوښتني منظم فعالیتونه د هند د نورو ټولو ولایاتو څخه ،(حتي په بمبي کې هم) ډیر زیات دي.(د ۱۹۴۵ م او ۱۹۴۶ م کلونو د کرپس راپورته دي مراجعه وشي.).

حزب الله :

دا د برتیانیا په محکومه خاوره کې د پښتنو خلکو دسیاسي ویښتیا په لړ کې لومړني سیاسي او اصلاحي حرکت وي، چې د ترنګزو په حاجی صاحب مشهور د فضل واحد او دده د ملګري مولوي عبدالعزیز اتمانزي(چې په ۱۹۳۴ م کال وړ) مولوي فضل الربي (په ۱۳۳۵ ش کال په کابل لوګر کې و مړ) او فضل محمود

مخفی (په ۱۹۴۷ م کال و مړ) د پښتو مشهور شاعر ددې ګوند له مخکښانو څخه و.

حزب الله ددې مهم مرامه درلودل:

اول ـ یو ټولنیز اصلاحي او د مغرو رسومو او عاداتو سره مبارزه.

دوهم ـ د ازادي د حاصلولولپاره کوښښ او دانګلیس د استعمار په ضد د جهاد اعلانول ، چې په هغه وخت کې د چارسدي د اتمانزو ځوان خانزاده محترم خان عبدالغفار خان د بهرام خان ځوي هم پدغه لاره کې کوښښ کاوه، ددې لپاره چې دلومړي نړیوالي جګړې په پیل کې (۱۹۱۴ م) د ترنګزو د حاجی صاحب دنیولو امر ورکړشو هغه د خپل ګوند مرکز د ازاد سرحد دباجوړ سورکمر ته رانقل کړ اودغازی اباد دکلی بنسټ یې کیښود چې د حاجی ارامګاه هم په همدغه ځاي کې ده.

لکه څنګه چې مووویل حاجي په خپل دغه ګوند سره د انګلیس په ضد په صوبه سر حد کې د ډیرو اوږدو مبارزو مصدرو او خون ګرمه مبارز ملګري یې درلودل.

چې ددغې جملي څخه میرسیدجان چې د بابړې په ملا مشهور و چې د پیښور په شمال په شبقدر کې په ۱۹۱۱ م کال کې د انګلیس دسرتیرو سره په جګړه اخته و

(۱۳۴۲ ق کال په چامنګ کې و مړ) او ملااحمدجان چې په سنډر کې په ملاصاحب مشهور و په چکدره او ملکنډ کې یې د انګلیسانو سره جهاد وکړ(۱۹۱۴ م) اویو کال وروسته په ۱۹۱۵ م کال کې دوزیرستان قبایل هم د استعماری قواو په ضد په جهاد لاس پوري کړ او مومندو قبایلو د تر نګزو د حاجی په مشري په شبقدر کې د انګلیسي عسکرو پر ځایونو شبخونو نه وکړل او د

قبایلو دغو هلوځلو په ۱۹۱۸ او ۱۹۱۹ م کلونو کې هم دوام درلوده لکه د مغول کوټ، تانک رېوزي،توچي، کسي غر، کاور،مانجی ګري، ژژی، درابن، ترکي او قلصه دوه او داسي نورې جګړې، چې دغو ټولو انقلابی حرکتونو زموږ د هېواد په خیتځ کې خلک راوېښول، او په عوامو کې یې د ازادي روحیي ته قوت ورکاوه، پداسي حال کې چې د افغانستان د ازادی جګړه هم په بریالیتوب سره تیره شوی وه او دافغانسان خلک یې راویښ کړي او دوهم مشروطیت ثمرته رسیدلي و.

دهېواد دشمال او لویدیځ حالات:

لومړني نړیواله جګړه چې د ۱۹۱۴ م کال په اګسټ کې پیل شوي وه د ۱۹۱۸ م کال د نوامبر تر ۱۱ یې څلور کاله دوام وکړ او دځینو هېوادونو سیاسي او ټولنیزو حالاتو ته یې بدلون ورکړ، پداسي حال کې چې د هېواد په خیتځ کې د هند دازادي غوښتونکو او سرحدي قبایلو خلکو یو ملی پاڅون لکه څنګه چې مخ کې ورته اشاره وشوه ټینګ و.

په شمال کې هم د تزاري روسي په پراخه هېواد کې، روسي کارګرانو ډیر لوي پاڅون وکړ او دلومړي ځل لپاره یې دسوشلزم ایدیا لوژي د عمل مرحلی ته ورسوله او کمونست ګوند(بلشو یک) د اکتوبر په سر انقلاب سره تزاری استبدادی دولت رانسکور کړ، او دشوروي روسي دنوی دولت واګی په خپل لاس کې ونیولي (۱۹۱۷ م کال دنوامبر۷) د شوروي ترکستان د بهرنیو چارو کمېسار په ۱۹۱۸ م کال کې امیر حبیب الله خان ته یو پیغام ور واستوه تر څو دواړه یو دبل سره دوستانه اړیکي ټینګي کړي:

پته دې پاتې نه وي چې د تزاري روسي ددولت او برتانيا تر منځ په ۱۹۰۷ م کال کې يو تړون لاسليک شوي و، چې دهغه په لمړي ماده کې افغانستان دروسي د نفوذ څخه بهر سيمه ګڼل شوي وه او په څلورمه ماده کې په افغانستان کې دروسي او برتيانې د سوداګرې په اړيکو کې د مساوات اصل منل شوي و. نوپد ي اساس د شلمې پيړې په لومړي او دوهمو لسيزو کې افغانستان او مخصوصا هرات، کندهار او کابل د هندوستان سره د روس او ايران دسوداګرې تيريدونکې لاره وه. او دسوداګرى د مالونو راکړه ورکړه او دخلکو تګ راتګ بخارا، تاشکند، مشهد پيښور، کراچى او بمبى ته زيات و. پداسي حال کې چې په قاجاري ايران کې دمشروطيت غورځنګ خپلو جګو پوړوته رسيدلي اودداسي فرمان دصادريدو سبب شو چې په ۱۹۰۷ م کال مظفر الدين شاه قاجار داساسي قانون اودملي شورا د جرګې د پرانستلو سبب شو.

دغه ټول حالات په افغانستان کې د مشروطه غوښتنې د کمبود نه مړ کيد د محرکه عواملو څخه وو او ددې خاورې په روڼ اندو کې سياسي درک او سنجش او عين پوهې نشوونما کوله.

اګرچې د ۱۳۲۷ ق کال په صفره کې په ډير بد او خراب شکل سره د لومړي مشروطيت غورځنګ په کابل کې وځپل شو لاکن بياهم سياسي حالات او ملي ويښتيا د افغانستان په دريو برخو کې، او هم د افغاني ټولني د کورنى محرکه عواملو باز تاب دي ته نه پريښودله چې دغه لمبه په بشپړه توګه مړه شي، نو پدي اساس ګورو چې د مشروطيت غوښتني دوهم غورځنګ د افغانستان د روڼ اندو ځوانانو په منځ کې په يوى پرمختيائي انقلابي روحيې سره نشوونما

وکړه او دافغانستان د ټولنيزو حالاتو د بدلون او داستقلال او ازادي د بيرته تر لاسه کولو سبب شو.

۳

محمود طرزي او سراج الاخبار

د ۱۳۲۷ ق کال د صفری دمیاشتي د وژني او تاراج ځخه راوروسته چې امیر او د هغه درباریانو د مشروطه غوښتونکو لپاره روا بللي په ظاهري توګه دظالمو حاکمانو او دکورنېو او انګلیسي جاسوسي د سرچینو له ویرې دا غږ غلي شو لاکن:

این قصه هفت گنبد افلاک پر صداست
کوته نظر نگر، که سخن مختصر گرفت

مظلومي او استبداد ځیلي ټولني دروانو اوبو خصلت لري که چیري مخي ته ئي خنډ ورپیدا شي په موقتي توګه بي حرکته پاتي کیږي او یو په بل باندي متراکمي کیږي او په ډیر زیات فشار او قوت سره دخپلي مخي ځخه خنډونه لري کوي.

په ۱۳۲۳ ق کال کې دلومړي سراج لاخبار مرۍ دښکیلاک منګولو ونیوله او پرته له یوي ګڼي نور هیڅ خپره نه شوه. لاکن شپږ کاله وروسته امیر دوخت غوښتني او دچاپریال جبر ته سر ټیټ کړ او په ۱۳۲۹ ق کال کې بیا دهم هغه جریدي د خپریدني اجازه محمود طرزي ته ورکړه چې د سیاسي ویښتیا او دمشروطه غوښتني د تخم د پالني بلکه د ازادي غوښتني زمینه او سرچینه شوه. دغه نیکمرغه حرکت چې په ۱۳۲۷ ق کال کې داختناق سره مخامخ شوي وو، دوه کاله وروسته د سراج الاخبار په بیا خپریدو او دیوه مخلص افغان پوهه او تکړه لیکوال محمود طرزي په مسیحایي نفس سره بیا ژوندي شو، دغه پوهه او مدبر شخص د هیاهوي له پیدا کیدو او

ددربار دویرولو پرته په حقه سره د مولوي محمد سرور واصف علیه الرحمه په ځاي کیناست او دمشروطه غوښتني نیالیګي ئي ثمر ته ورسوه.

محمود طرزي څوک وو؟

دنولسمي پیړي په لومړي لسیزه کې د ابدالي احمد شاه امپراطوري چې دپاتي کسانو تر منځ ئي شدید اختلاف پیدا شوي و. ټوټي ټوټي شوه او بارکزائي سردارانو(د سردار پاینده محمد خان محمد زائي ځامن) د ۱۲۴۲ ق کال د ربع الثاني یا ۱۸۲۶ م کال د عهد نامي له مخي چې د هغي اصل د کابل په ملي ارشیف کې موجود دي، ددراني امپراطوري پاتي مځکي او برخي لکه د خپل میراثي او شخصي مال پشان ترکه او وویشلي، چې پراخه کندهار د شاه جوي څخه تر فراه او شکارپوره پوري په هغو پنځو ورونو پوري تعلق پیدا کړ کوم چې (دغلجي ایدو خېل هوتک له موره څخه و). یعني: پردل خان چې په مشرقي متخلص و.

رحمدل خان چې په ۱۲۷۵ ق کال کې په ایران کې مړ شو او په نجف اشرف کې خاورو ته وسپارل شو دغلام محمد په نامه یو ځوي درلوده چې په هندی سبک کې ددیوان درلودونکي شاعر او هنرمند لیکونکي چې طرزي ئې تخلص کاوه(په ۱۲۴۵ ق کال کې په کندهار کې وزیږید او په ۱۳۱۸ ق کال دشعبان په ۱۵ دجمعي په ورځ په دمشق کې مړ شو) دا دښه ذوق درلودونکي، صوفي مشر به او هنر دوسته کندهاري سردار په هغه سیالي کې چې د افغانستان د امارت په سر ددوو ترونو دزامنو یعني دمیوند د فاتح سردار محمد ایوب خان او د(انګلیس دنماینده) دلیپل ګریفن غوښتل شوي او ګمارل شوي سردار عبدالرحمن خان تر منځ پیدا شوي وه، نوموړي د

سردار ایوب خان (دانګلیس دښکیلاک مخالف عنصر) خواته میلان درلوده کله چې سردار عبدالرحمن خان امارت ته راغی(۱۸۸۰ م کال جنوري) د امیر جاسوسانو خبر ورکړ د سردار غلام محمد خان طرزي سره یو تن هراتي په یوه محفل کې ناست و او داسې ویل:

سردار محمد ایوب خان چې د کندهار دپیر پایمال دجګړې او دانګریز دلښکرو په مقابل کې دماتې څخه وروسته ایران ته تللی و بریالي بیرته راګرځي.

دافغانستان دژورنالیزم پلار علامه محمود طرزي وایي چې: امیر ددې خبرد تر لاسه کولو څخه وروسته دطرزي د مالونو دمصادره کولو او هند ته دده د تبعید امر ورکړ او هغه بل هراتي ئې زنځیر او زولانه یوړ او دهرات د غوریانو په سرحداتو کې دناجویه یوه ډېره جګه ونه کې یوه ډېره کلکه پنجره ورته جوړه کړه او دغه مظلوم ئې پکې واچوه، تر څو چې په همهغه کې هډوکي وراسته شول او دامیر په قول(تر څو وګوري چې دسردار ایوب خان موکب څنګه له ایران څخه راګرځي) [67]

وایي چې سردار طرزي ئې په ډېر بد حال دخپل کورنۍ ۳۶ تنو غړو سره کوټې او کراچې ته فراري کړ، (۱۸۸۱ م کال جنوري یا ۱۲۹۹ ق کال). دهېواد څخه ددغه اجباري فراریانو په کاروان کې دسردار غلام محمد خا د ن ۱۶ کلن ځوي محمود نامی هم و ، چې د ۱۲۸۲ ق کال د ربیع الثاني په لومړي نیټه یا د ۱۲۴۴ ش کال د سنبلې په لومړي نیټه او یا د ۱۸۶۵ م کال د اګست په ۲۳ نیټه په غزنې کې د سلطان محمود د قبر تر څنګه پیدا شوي و ، چې په همدی مناسبت ئې هغه ته "محمود" نوم کیښود.

---

[67] مهدی فرخ: تاریخ سیاسی ۱۳۵۱.

محمود ۱۷ کلن ځوان با سواده د ادبي ذوق درلودونکي دخپل پلار او کورنۍ سره د ۱۸۸۲ م کال څخه تر ۱۸۸۵ م کال پورې او دخپل عمر تر ۲۰ کلنۍ پورې په کراچۍ کې ژوند وکړ او اردو ژبه ئې زده کړه. لاکن پلار ئې سره لدې چې بریتانوي هند معاش ورکاوه نه ئې غوښتل چې په دار حرب کې ژوند وکړي نو په همدې اساس د همدغه کال په دوبي کې دبحري کشتۍ پواسطه د خپل ځوی او کورنۍ سره بغداد ته ولاړ اوپه دې ځای کې ځوان محمود ترکي ژبه هم زده کړه او کله چې په ۱۳۰۴ ق کال یا ۱۸۸۶ م کال دمشق ته ولاړ، نو په هغه ځای کې ئې عربي ژبه هم په بشپړه توګه زده کړه ، او تر ۱۹۰۰ م کال یا ۱۳۱۸ ق کال پورې چې عمر ئې ۳۵ کلو ته رسیده او لږ څه فرانسوي ئې هم زده کړې وه.

حقوقو ، ادبیاتو، سیاست او اجتماعیاتو او دطبیعي علومو د مبادیو په برخه کې خپلو پراخو مطالعاتو ته دوام ورکړ او لیکوال ، ژباړونکي، تکړه سیاستوال او دهېواد غوښتنې شاعر تري جوړ شو او ډېر کتابونه ئې په دري ژبه تالیف او ترجمه کړل. او دعربي او عثماني پراخه هېواد ښارونو ته ئې سفرونه وکړل او دعربو او ترکي باسقافته رجالو سره اشنا شو.

سردار غلام محمد خان طرزي د ۱۹۰۰ م کال ددسمبر په ۷ یا په ۱۳۱۸ ق کال د شام په دمشق کې د هېواد په غریبۍ کې ددې نړۍ څخه سترګې پټې کړې او هم هلته خاورو ته وسپارل شو ۳۵ کلن محمود طرزي د همدغه وخت څخه هېواد ته دراتللو په فکر کې شو او د ۱۹۰۲ م کال د فبروري په میاشت یا په ۱۲۸۰ ش کال کې پداسې کال کې چې امیر عبدالرحمن خان دنړۍ څخه سترګې پټې کړې وې کابل ته راغي او نهه میاشتې ئې دلته تیري کړې چې په

(بیګ صاحب) ئې شهرت درلوده. څرنګه چې امیر حبیب الله خان هغه بیرته خپل هېواد راتللو ته راوباله ، دمشق ته ولاړ، له ۲۳ کاله تبعد څخه وروسته په ۱۹۰۵ م کال کې دټولي پلرنۍ کورنۍ سره یو ځای کابل ته راغی او په ده افغانانو کې (اوسني ښاروالي ته مخامخ) د ملا عموي توخي په کور کې ئې استوګنه غوره کړه. او همدغه وخت دی چې پوهه، پرکاره او مدبر ځوان دهیواد خدمت یا چوپړ ته ملا وتړله د سراج الاخبار افغانیه د اته کالو خپرولو سربیره ۳۱ کتابونه او رسالي په نثر او نظم په دري ژبه تالیف او ترجمه کړي چې یوازي د روس او جاپان دجګړي تاریخ ئې په څلورو ټوکو کې ۱۲۷۰ مخونو حجم لري.(د۱۹۱۶-۱۷ م کال د کابل چاپ). د محمود ژوند په عین چوپتیا او خونسردي کې دهلو ځلو ، شور او تدبیر څخه ډک و، هغه کار کاوه پوښتونکي او لټونکي و، او دافغاني غرور او لوړتیا په بشپړه عقیده او کامل ایمان سره ئې د خپل هېواد لپاره مهم او دقدر وړ خدمتونه سر ته رسولي دي.لکه:

۱_ په افغانستان کې دنوي فکر او ژورنالیزم دبنسټ اېښودونکي، چې هغه د افغانستان د (صحافت او تجدد) پلار ګڼو او دا کار د ۱۳۲۹ ق کال د شوال په ۱۵ (د ۱۲۹۰ ش کال د میزان ۱۶ یا ۱۹۱۱ م کال) چې د سراج الاخبار افغانیه لومړي ګڼه خپره شوه ، شروع شو. او داتم کال تر شپږمي ګڼي د ۱۳۳۷ ق کال د ربیع تر ۱۵ یا د ۱۲۹۷ ش کال د لبندي یا دقوس تر ۲۷ یا د ۱۹۱۸ م کال ددسمبر تر ۱۹ پوري دوام وکړ.

د(سراج الاخبار افغانیه) لومړي ګڼه چې په ۱۲۹۰ هـ ش کال کې دعلامه محمود طرزي په مدیریت خپره شویده

۲_ ددري د نثر لیکلو د سبک ټنګښت او دتالیف او ترجمي رواجول، او دنوي عصر (۱۳۲۹_۱۳۳۷ ق) د اوصولو سره سم د مطبعي ترتیبول.

۳_ ددوهم مشروطه غوښتونکو ځوانانو اغیزمنه لاربښوونه د ازادي او تجدد غوښتني د فکر پراخول، یعني دلومړي مشروطیت دټکول شوي غورځنګ بیا ژوندي کول او لکه د امان الله خان ، عبدالرحمن لودین او عبدالهادي او داسي نورو پشان د سرښندونکو ځوانانو روزل.

۴_ دافغانستان د ۱۹۱۹ م کال داستقلال د اعلان څخه راوروسته د امان الله خان په کابینه کې دلومړنۍ بهرنیو چارو د وزیر په توګه دده انتصاب، دکابل د ستوري په ماڼي کې دبهرنیو چارو د وزارت تشکیل، داستقلال د لاس ته راوړلو دمذاکراتو ریاست (په ۱۹۲۰ م کال په اپریل کې دهند د میسوري په غره او په ۱۹۲۱ م کال په کابل کې) لدي وروسته په لندن، پاریس او دنړي په نورو مرکزونو کې د افغانستان د سفارتونو جوړول او خپلو جانشینانو او شاګردانو ته د بهرنیو چارو په وزارت کې دبهرنۍ سیاست لاربښوونه.

۵_ دمیرمنو غورځنګ ته دهغه پاملرنه دهغي د لورملکي ثریا پواسطه دښځو د ښوونځیو پرانستل دستر رفع کول یعني دچادري لري کول، په (۱۳۰۰ ش کال دحمل په لومړي نیټه) دده دمیرمن اسما او دده د وریري روح افزا پواسطه د کابل دارشاد نسوان د جریدي خپرول، ددغو ټولو با ارزښته کارنامو سره محمود په ۱۹۲۲ م کال کې په پاریس کې د افغانستان مختار وزیر او په ۱۹۲۴ م کال کې ددوهم ځل لپاره د بهرنیو چارو وزیر وو، په

۱۹۲۷ م کال کې په اروپا کې د مزاج د علالت تداوي وکړه په ۱۹۲۸ م کال بیرته کابل ته راغي ددي لپاره چې داماني حکومت د عمالو سره ئې په ځینو برخو کې اختلاف درلوده او عمر ئې هم (۶۰) ته رسیدلي وو، رسمي کارو څخه ئې ځان ګوښه کړ.

محمود طرزي داماني دوري تر پاي پوري ، محترم پاک لمن او لاربښونکي شخصیت پاتي شو او ددي لپاره چې ملکه ثریا د امان الله خان میرمن ئې لور وه او اماني دربار په انګلیس ضد محور څرخیده او برتانوي پروپاګندي یا تبلیغاتي سر چینو دشاه، ملکي او ددربار په ضد په زهر جنو تبلیغاتو لاس پوري کړي وو چې دهغي اصلي علت دامان الله خان ضد انګلیس سیاست او مسکو ته دهغه تګ و. نو پدي اساس د ۱۳۰۷ ش کال په مني او یا په ۱۹۲۸ م کال کې اړو دوړ یعني اغتشاش ئې رامنځ ته کړ چې شورشیانو په خپل اوه فقره ایزو وړاندیز کې دمحمود طرزي د کورنۍ داخراج غوښتنه هم کړي وه. ددي لپاره چې امان الله خان هم کابل د اړو دوړ کوونکو مشر کله کاني حبیب الله (په بچه سقاو مشهور) ته پریښود او د۱۳۰۷ ش کال په جدي کې کندهار ته ولاړ، محمود طرزي هم په الوتکه کې دکندهار څخه هیرات ته او دهیرات څخه ایران ته ولاړ. چې اته میاشتي په ایران کې و. او له هغه ځایه څخه په ۱۹۲۹ م کال د اکتوبر په ۲۶ دشوروي دباطوم له لیاري بیا د ترکي په هیواد کې پناه هنده شو او په استانبول کې ژوند پیل کړ، تر څو چې په ۱۹۲۳ م کال د نوامبر په ۲۲ نیټه د ۶۸ کالو په عمر د ځیګر دسرطان د ناروغي له امله لدي نړي څخه سترګي پټې کړي، او دابو ایوب انصاري مزار ته نزدي خاورو ته وسپارل شو.(رحمه الله علیه)

واني چې هغه په خپل ژوند کې هغه ملهم و، چې دهغه مړینه دخپل ګران هېواد څخه په لري والي کې واقع کیږي او ویلي ئې وو:

در غربت اگر مرگ بیگرد بدن من
ایا کی کند قبر کی دوزد کفن من؟
تابوت مرا بر سرکوهی بگذارید!
تا باد وزد بر سر ان از وطن من

لري نده چې هېواد ته دهغه د قدر وړ خدمتونو څخه ددرناوي لپاره د افغان نوي نسل د هغه پاتي شوي هډوکي د هغه د استاد سید جمال الدین افغاني پشان بیا هیواد ته راوړي، او هغه د کابل پوهنتون په زړه کې، دنوموړي سید تر څنګ د تل لپاره خاورو ته وسپاري:

(تا باد وزد بر سر او از وطن او)

د هغه افغاني پیلوټ چې محمود ئې د هېواد څخه د وروستي ځل د وتلو لپاره هیرات ته وړه ، داسي روایت دي چې محمود پدغه الوتنه کې ډېر ناراحته وو او اوښکي ئې تویولي او له ځانه سره ئې دا پښتو بیت زمزمه کاوه :

دا ستا په مینه په شپو شپو زه کریدلي یم
اوس دي پریږدمه چې انګریز درته غندلي یم

هغه ویل چې په دویمه مصرع کې اصلاً (چې رویبار درته غندلي یم) وو او دغه بیت د محمود وفاداره استاد ملامحمد اکرم هوتک چې د خپلي کورنۍ سره په دمشق کې فراري و دهیواد نه دوتلو په وخت کې ویلي وو.

د محمود طرزي فکري جوړښت

ددي لپاره چې دمحمود طرزي فکر او اندیشي ددویم مشروطیت پر ټولو افغاني ځوانانو ډېره ژوره اغیزه درلودله او دټولو لارښونکي او مخکښ و نو بې ځایه به نه وي که پدي ځای کې د هغه فکري بنسټونه لږ څه توضیح کړو:

۱_ د هغه د کورنۍ د انګلیس پرضدوالی:

د محمود پلار سردار غلام محمدخان طرزی د کندهار د بارکزایي (محمدزي) حکمرانانو څخه د یوه تن سردار محمدي خان ځوی و چې په ایران کې مړ شو ځوی یې د کورنۍ د ځینو غړو او د ترونو لکه د سردار مهردل خان مشرقي ځوی سردار شیرعلي خان د هېلو بر خلاف د انګلیس د نفوذ د سلطې څخه بې زاره او متنفر و او په همدې اساس د ۱۲۹۷ق کال یا ۱۸۷۹م کال په جګړه کې د میوند دفاتح د سردارمحمدایوب خان طرفدار و او په همدې سبب امیر عبدالرحمن خان هغه د کندهار څخه کراچی ته تبعید کړ.

طرزی په کراچی کې د انګلیس د ببرغ لاندې ژوند ونشو کولای او لکه څنګه چې وویل شول، بغداد او دمشق کې یې عثماني اسلامي دولت ته پناه یوړه او د عمر تر پای هلته پاتې شو.

محمود چې د کوچنیتوب څخه په دې روحیه روزل شوی و، د عمر تر پای په دې مفکوره ټینګ پاتې شو او په هر ځای کې چې کردار وینا او فکر کار کاوه د برتانوی ښکیلاک د نفوذ پرضد یې مقاومت او مبارزه وکړه.

پلار یې طرزی هغه وخت چې د امیر شیر علي خان په عصر کې په کندهار کې د استوګنې په وخت د شعر، ادب، پوهې او فرهنګ په

طرفدار شهرت موندلی او د خپل وخت د عالمانو سره ملګری وه په ملي ارشیف کې په ډېره روانه عربي یو لیک د نسخ په ډېر ښکلي خط په دوو مخونو کې د قاضي طلامحمد پښوری په خط موجود دی چې د مولوي عبدالرحیم بن مولوي حبیب الله د کندهار د څېړونکې په نامه لیکلي دي چې د هغې لیکونکی طلامحمد د پېښور د قاضي خیل د کورنۍ یو عړی او تایف کوونکی عالم، شاعر او هنرمند دی، چې په هغې کې هم سردار طرزی ته سلام او احترام ډالۍ شویدي او معلومه ده چې طرزی ته یې ارادت او علمي او ادبي اړیکې درلودلې، لاکن هغه وخت چې سردار د انګلیس سره د مخالفت په جرم د هېواد څخه تبعید شو او په هند کې یې پیدا کړه چې نوموړی قاضي د ده د کاکا د ځوی قاضي قادرو په شان (د امیرشیر علي خان د دربار جاسوس) د ښکیلاک د دستګاه د کارکونکو څخه دی. هغه یې وغنده، چې دغه غندنه د طرزی په چاپ شوي دیوان کې شته دی (۱۸۹۲م کراچی چاپ).

سره له دې چې سردار طرزی زاهد، خدای پالونکی او بې غرضه زوړ سړی و لاکن د انګلیس د سفارت د مامورینو د هلو ځلو په اثر په شام کې د عثماني دولت د ګمارل شوو کسانو نظر د پلار او د هغه د ځوی په نسبت بدلون موندلی و. او د محمود د ژوند په چارو کې یې ستونزې پېداکولی: لاکن پلار او ځوی دواړه د انګلیس پرضد عقیده باندې په دې خاطر ټینګ پاتې شول چې د اسلامي هېوادو سره د بریتانیانو امپراطوری رویه او د ښکیلاک سیاست او په ځانګړې توګه د افغانستان سره په دوو جګړو کې د نفرت او دښمنۍ وړ وباله.

د افغانستان د صحافت په تاريخ کې د اوريدو پېښه ده چې درې کرښو ليکونکی هغه په خپله لېدلی او لوستلی ده او په ۱۳۰۱ش کال پورې اړه لري، چې په دغه وخت کې د ۱۹۲۲م کال د سپتمبر په ۱۵ د بلوچستان ګزټې جريدې د افغان د وېښتيا په اړه يوه د پېغوره ډکه مقاله وليکله چې ګڼې د افغانستان استقلال د هغه ترون پايله ده کومه چې د ۱۲۹۸ش کال د اسد يا زمری په ۲۸ د برتانوی هند د حکومت سره لاسليک شوه او د همدغه دولت سره رابطه وه چې لومړی توب خوښونکی (قدامت پسنده) افغانستان يې اصلاحاتو او نوی مدنيت ته تمايل کړ.

د کندهار د طلوع افغانې جريدې د دې مقالې ځواب د ۱۳۰۱ش کال د قوس په ۱۰ يا د ۱۹۲۲م کال د دسمبر په لومړی نېټه يعنې د دې جرېدې په دويم کال د ۱۴ ګڼې څخه تر ۱۷ ګڼې پورې په څلورو برخو کې يو اوږد مطلب وليکه. او په ډېره تنده او بده لهجه يې د بلوچستان ګزټې ته ځواب ورکړ د مثال په ډول :

" د افغانستان استقلال د انګلستان يو اعطا کړی شي نه دې ... کنه نو، که چېرې د استقلال پيداکېدل د برطانې د سياستوالو پر وعدو او د کاغذې تړونونو په لاسليک کولو پورې اړه درلودلی، نو ايرليند سل کاله او هندوستان يونيم کاله مخکې بايد د استقلال درلودونکې وای مګر:

ازاده ګی به شمشير بسته اند
مردان هميشه تکيه خودرا بر اوکند....

هو، غواړم چې په پاکو او واضحه الفاظو سره ووايم، چې موږ د انګليس سياستوالو د افکارو څخه په بشپړه توګه خبر يو، چې په منځنۍ ختيځ کې د خپل نفوذ او د برطانې د حکومت د اقتدار د

ټينګښت لپاره، د کابل تسخير د هغوی د خيال وروستۍ او مهمه نقطه ده. لاکن د برطانې سياستوال بايد پوهه شې چې هغه پياله ماته شوه او هغه ساقې پاتې نشو... د انګليس سياستوالو او پروپاګند کوونکو لپاره د عمل غوره لاره يوازې همداده. چې نور د وړاندې تګ د پاليسی (فارورډپاليسی) خيالات له منځه يوسې او د شاتګ په قهقراي پاليسی عمل وکړې.

فکر کوم چې انګليس پروپاګند کونکی د عامو خلکو دغولولو لپاره د وړاندې تګ د پاليسی په ترڅ کې به د دغه راز لغوياتو د رواجولو لپاره نور اقدام وکړې، د رېښې د زغلولو او د بهرنۍ دسيسو څخه دی لاس واخلې او د خپلو کورنيو اغتشاشونو په له منځه وړلو کې دی کوښښ وکړې.

بد ريادر، منافع بيشمار است
اګر خواهی سلامت برکنار است

د طلوع افغان په جوابيه اوږده مقاله کې په اسلامې او ختيځو هېوادونو کې د انګليس د سياستوالو دسيسو او خراب او بد نيت ته ډېرې زړه بګنونکی اشارې شوې وې چې لهجه يې هم تنده او قهر اميزه وه.

لکه څنګه چې د محمود سره د بهرنيو چارو په وزارت کې يو مامور حبيب الله طرزی ليکې چې : څرنګه چې د هغې دندې ايجابوله يو ليک يې کندهار ته وليکه چې د داسې مقالو ليکلی په سياسي اړيکو کې جنجالونه رامنځته کوې. د دې جريدې مدير (خدای بخښلی عبدالعزيز خان چې بيا وروسته په باباجان مشهور شو) د دې ليک په ځواب کې يو ډېر شديد مکتوب د بهرنيو چارو وزارت ته را واستوه، او ښاغلی طرزی هم د هغې په ځواب کې يو شديد

سره لیک تسوید کړ او ویې غوښتل چې د بهرنیو چارو د وزیر (محمود طرزی) لاسلیک پر هغه واخلي.
حبیب الله طرزی لیکي چې: کله چې وزیر دغه لیک تر پایه ولوست ماته یې وکتل او ویې ویل: غواړې چې دغه لیک زه لاسلیک کړم ؟ هو! ځکه چې د بهرنیو چارو په وزارت یې سخته بلوسه کړیده ! وزیر وویل:
" ماته دغه ځوکۍ او مقام ارزښت نه لري او ځما د مسلک په مقابل کې چې ژو ـنالیزم دي په دوه توته هم نه ارزي، زه هم د هغه په شان یو جریده لیکونکی یم او هیڅکله ځان ته اجازه نه ورکوم چې د خپل "کولیګ" په مقابل کې داسې یو شی ولیکم." [68]
د حبیب الله طرزی دغه لیکنه ټیک ده او د دې کرښو لیکونکی چې یو څه وخت د طلوع افغان مدیر وم، په هغه اداره کې مې داسې لیک لېدلی و چې محمود طرزی په خپل قلم لیکلی او لاسلیک کړی او د طلوع افغان د مدیر څخه یې د ځوان د ختیځ د ازادۍ غوښتونکو د مشر سره یو ځای خو میاشتې په استانبول کې بلد شو، او د هغه د قدر وړ انسان له برکته د هغه شور او وینښتوب نور هم زیات شو، هغه لیکي چې:
علامه سیدجمال الدین د پوهې یو کان و، دغه ځما او د ده اوه میاشتې مګرتوب د اویا کالو شباحت (سیلګری) په اندازه و ... هغه علمي، فلسفي، سیاسي، ټولنېز او نور هغه بحثونه چې هره

[68] محمد کاظم او هنګ تیر ژورنالیزم در افغانستان ۷۹ د کابل چاپ ۱۳۴۹ ش

ورځ به د نړۍ د دغه علامه په مخکې روان و. د هغې د هرې جملې او عبارت د لیکلو لپاره کتابونه او رسالې په کار وې .. " [69]
د افغان سیدجمال الدین مبارزه چې په نړیواله سطحه پیل شوې وه او د هغه فکري پیروانو په ترکیه، مصر، ایران، هند او د اروپا په ځینو سیمو کې هغه تعقیبوله په دوو مهمو اصلونو یې بنسټ ایښودل شوی وه:
لومړی: په اسلامي هېوادونو کې د شاهانو او حکمرانانو د کورنۍ استبداد سره مبارزه.
دوهم: د اپریالیسم سره سرسخته مبارزه، په ځانګړې توګه د انګلیس د شاهنشاهي د کړو وړو او په ختیځو هېوادونو کې د هغوی د زورزیاتی سره محمود چې د کوچنیتوب څخه د انګیس سره شدید نفرت په میراث اخیستی و. د سیدجمال الدین افغاني سره په خپلو اوه میاشتینو بحثونو کې پدې نفرت او بد ویلو او غندلو کې نور هم ټینګ شو او په دې ترڅ کې دی ته هم پاملرنه وکړه چې د ختیځ د دغو حکمرانانو او شاهانو خودسرې او کورنۍ استبداد هم د دغه بهرنۍ زور زیاتی څخه کم نه دې، هغه ولېدل چې احرار او ترکي ځوانان د ابو الاحرار مدحت پاشا او انور یې په مشرۍ د قهار او جاسوسۍ مشربه خلیفه سلطان عبدالحمید د بې امانه استبداد په مقابل کې په سرښندنه او سر تېرېنه ولاړ دی او عثماني پاڅون چې جرمني زیدان د هغې صحنې تصویر کړی دې په بریالیتوب سره مخ په وړاندې ځي. او مشروطیت د خلافت په سیمه او هم د ایران او مصر او نورو هېوادونو کې ځیلۍ ځغلولۍ، د وینښتوب دغه ټولو منظرو د سیدجمال الدین د سحرامیزه تلقیناتو

[69] محمود طرزی مقالات ۴۴۳ د کابل چاپ ۱۳۵۵ ش.

سره یو ځای د محمود طرزي په مفکوره کې نښې پرېښودې او د
دغه انقلابي افکارو سره یو ځای یې د هېواد، امیر عبدالرحمن خان
او د هغه د ځوی حبیب الله خان د ظلم او استبداد په هکله فکر
کاوه، چې موږ له دې وورسته د ده ډېره پوهه او د تدبیر ډکه چو په
لاکن د زوره ډکه کار نامه او مبارزه په راتلونکې کې روښانه کوو.

دریم: د نفس په بشپړېدو کې د ده شخصي هلې ځلې:

محمود د ځوانۍ پر وخت کې په پښتو، دري، اردو، عربي، ترکي او لږ په فرانسوي ژبه پوهېده، او له هغو پراخو روغني ادبیاتو څخه چې په دې ژبو کې موجود و ګټه اخیستله، هغه د ملا محمداکرم هوتک یا له هغه استاده څخه چې د کندهار څخه د طرزي د کورنۍ سره یو ځای و، دیني او عربي درسونه ولوستل، او د خپل پلار څخه یې د دري ژبې ادبیات د شاعرۍ او لیکوالۍ تر حده پورې په دې ژبه کې زده کړې وه، او کله چې اردو، عربي او ترکي ژبه یې هم زده کړه، د ترکي او عربي ژبو د نوو علومو د اثارو او علمي ژباړو ادبي پرمختګ، په مصر او شام کې د عربي ژبې صحافت او د عربو او ترکو د فکري غورځنګونو سره اشنا شو. او په خپله یې د ادبیاتو او علومو په نوو مطالعو لاس پورې کړ، او د نفس د بشپړتیا لپاره یې کوښښ وکړ.

د دغه ځانګړې علاقې او هلو ځلو پر هغه څه ورزیاتې شوې کوم چې د پلار او استاد څخه یې زده کړې وې. د دې لپاره چې همیشه هېواد ته بیرته ورتګ په لټه کې و. کوښښ یې کاوه چې له هغه ځایه څخه خپل هېواد او خلکو ته ښه زیرې راوړي، چې د هغوی په درد ولګېږي، او داسې شیان ورته برابر کړي چې له هغه مخکې چا راوړي نه وي،

د هېواد په مینه کې هغه مسنوی چې په **۱۳۲۵**ق کال یا **۱۹۰۷**م کال کې ویلی ده داسې وایې:

پس عشق تو چستان ز سر زمین من به درشود؟
"با شیر اندرون شد وبا جان بدر شود"
شدت لهاکه داغ جدای و فرقست
میسوخت همچو شمع، دل و جان عاشقت
شبها به یاد وصل تو بیخواب مانده ام
در روزها به فکر تو در تاب مانده ام
هر علم وفن که خوانده و تحصیل کرده ام
نیت برای خدمت و نفع تو بوده ام
ای خاک پاک و ای وطن خوش زمین من!
معشوق من، حبیب من و دلنشین من!
مسعود باش و شاد بزی، تار بد بمان!
در حفظ و در ترقی و معموری و امان
اشک او برد تمدن نشان شوی!
در شرق همچو شمس درخشان عیان شوی!

(د کابل په دار السلطنه کې **۱۳۲۵**ق کال، سراج الاخبار دوهم کال اومه ګڼه ۱۳ مخ) په واقیعت کې د هېواد مینه او د هغې متمدن کول د محمود د اساسي افکارو څخه و چې د همدغه نیکې موخې لپاره یې شخصاً په خپله هلې ځلې وکړې او تر ټولو لومړی یې د خپلو معلوماتو او مطالعاتو د بشپړولو لپاره کوښښ وکړ او د نوو او تازه راتلونکو سره یې ځان سمبال او چمتو کړ، کله چې هېواد ته راستون شو، د ټولو د خیر غوښتنې، اصلاح غوښتنې او هېواد

دوستی د تلقینولو لومړنۍ منادي شو یعنې لومړنی غږ کوونکی شو.
د دې کرښو لیکونکی اعتراف کوم چې د ۱۳۰۰ش کال څخه را وروسته کله چې پوهنې پراختیا وموندله او په کندهار کې اولنی لومړنی ښوونځی جوړ شو، او د سواد، لیکلو او ویلو خاوند شوم د لومړي ځل لپاره مې " د هېواد دیني" مفهوم د محمد طرزي په اشعارو کې پیدا کړ او دغه شریف احساس مې تر اوسه چې ۷۵ کلن یم د همغه وخت څخه مې په یاد کې پاتې دی چې محمود ویلي و " شبها بیاد وصل تو بیخواب مانده" او داسې نور چې په زرګونو افغان ځوانان یې د هېواد د ابادولو په مفکوره روزلي و.
ما په خپل عمر محمود طرزي یو ځل لیدلی دی او هغه هم په هغه وخت کې و چې د کابل د خالي کېدو څخه وروسته یې د ۱۳۰۷ کال په ژمي کې په کندهار کې د شکست حال کې توقف درلوده، چې له څو ورځو وروسته یې هېواد د تل لپاره پرېښوده، په هغه وخت کې زه ځوان او د طلوع افغان د جریدې مرستیال وم.
هغه د خپل هېواد د راتلونکي څخه ډېر په تشویش او غمګین و او وویل یې:
زه اوس د ناچارۍ قسم او بیا د هېواد په په بېلتون اخته کېږم، لاکن د خدای څخه غواړم چې دا زما د هېواد اخیرنۍ لیدنه نه وي او بېرته راشم پداسې حال کې چې د هېواد ازادي په خپل ځای پاتې وي او د امنیت د نعمت څخه برخمن وي.
"ای د هېواد ځوانانو! ویښ اوسئ چې د هېواد ازادي له لاسه ورنکړئ! ځکه چې هغه د ډېرو کانونو او مالونو په ځربالۍ کولو او د پرله پسې او ډېرو کوښښونو په کولو سره لاس ته راغلې ده." د خبرو

په پای کې په پښتو ژبه وویل " ما له خپل کندهاري استاد ملا محمد اکرم څخه دغه زده کړې وه، چې وطن مه هېروه!"

د سراج الاخبار فکری اغیز

سراج الاخبار یوازې دهېواد په دننه کې مشروطه غوښتونکو او ځوانانو ته دنوی فکر ورکولو دغورځنګ یوازنۍ سر چینه نه وه ، بلکه دمنځنۍ اسیا دځوانانو، دایران د مشروطه غوښوتونکو او دهند د ازادي غوښوتونکو په محافلو کې چې د ښکیلاک د اور په لمبو او دخود خواه او په خپل سر شاهانو په استبداد کې سوځول د پاره هم غورځنګ راوړنکي او روح ورکونکي وو.

به چشم کم منګر عاشقان صادق را
که این شکسته بهایان متاع قافله اند

هو! دختیحو هېوادو چور شوي کاروان له حرکته څخه پاتي شوې وو، مرګونې سکون (دریدني) د خلکو ژوند تهدیداوه، دانګلیس استعمار د هند دنیمي وچي مرۍ ټینګوله. چې له هغه ځایه خوش اوازه نغمه ویونکو د ملي ویښتیا لپاره د زمزمه په کولو پیل وکړ، ځینو جریدو لکه الهلال د (ابوالکلام ازاد) له خوا، حبل المتین په کلکته کې د (سید جلال الدین) له خوا او زمیندار د(مولانا ظفر علي خان) له خوا په لاهور کې په خپرونو او تبلیغ پیل کړي وو، کاوه، اقدام، صور اسرافیل او داسي نور د ویښو او حق غوښتونکو ایرانیانو له خوا خپرونې کولي، د افغان سید جمال الدین پیروانو په ترکي او عربي هېوادونو کې نور ، مترقي صحافت ملي ویښتیا ته

وقف کړي وو، پدغه انقلابي هنګامه کې د افغانانو هېواد هم له غورځنګ او هلو ځلو څخه خالي نه وو، محمود طرزي زموږ دملي کاروان نغمه ویونکي و، چې د خلکو په راویښولو کې ئې د اخلاصه ډکي هلي ځلي کولي او دنوي فکر حرکت ئې منځ ته راوړي و.

بلکه چې لیکل ئي:

حي علي الفلاح

نوا را تلخ تر میزن، چون ذوق نغمه کم یابي!

حدی را تیز تر میکن ، چو محمل را ګران بیني!

هو! هو! هر څومره چې کولي شي شپیلي (نوا) په ترخه لهجه ووهه! څومره چې .ی په حنجره کې ځائیږي هومره نغمه تیزه کړه.

ځکه چې مزل ډیر اوږد دی او بار پدي اندازه درنديږي ، چې د نغمي اوازونه ددرو د اوازونو سره برابر راغلي، ختیځ او لویدیځ ئې په یوه اوریدونکي اهتزاز کې سره راټول کړل، لاکن زر ځله افسوس! چې د دراندہ بار وړونکي اوښان، غمګساره اندیوال له سترتیا او تنبلۍ څخه نه خلاصوي او پل له پل څخه نه پورته کوي...

صبح شد برخیز! ستاز راستی استا نواز!

شام جریان در عقب باشد چو وقت از د ست شد...

علي الفلاح! ای د افغان نجیب ملته! خپل ملتي شرافت او قومي لوړتیا وساتئ! د خپل استقلال او دولتي حاکمیت څخه ساتنه وکړئ! هغه افغان چې په دیانت او دینداری، په زړه ورتوب او بهادرۍ، په غیرت او ناموس داری په ټوله نړۍ کې مشهور شوی دی، آیا دا څه ډول پر خپل وجدان، ایمان او شرف او ناموس باندې ټنیګ ګڼلی شي، چې د پردي دولت، بې دینه او د بل ملت د حمایت او تابیعت نوم دې پر دې پروت وي؟... د حمایت او تابیعت پاکه او

مریمه معنی دا ده چې یو دولت بل دولت ته ووایي چې له ما څخه پرته بل ځوک مه پیژنه! له ما پرته بل دولت ته سفیر مه استوه او نه د چا سفیر قبولوه، د بشپړې ازادۍ او عام و تام استقلال پاکه او مریمه معنی هم دا ده چې هر دولت په ټولو برخو کې چې پورته یې یادونه وشوه، مستقل او ازاد وي... تر اوسه چې هر څه وه وه، هر څه چې وشول وشول، ولې لدې وروسته افغانان نوره هغه افغانان ندی چې له خپلو حقوقو څخه سترګې پټې کړي..."

(د سراج الاخبار د پنځم کال د لسمې ګڼې د خپرې شوې سرمقالې لنډیز، د ۱۳۳۴ق کال، ربیع الاول یا د ۱۹۱۶م کال د جنوري ۱۷)

پر دغه تبنمیني خپرونو او د لهجې مراحت د سراج الاخبار اغېز د هېواد په دننه کې د دوهم مشروطیت د غورځنګ او د ازادۍ د نهضت د بیا ژوندي کولو او د افغان دولت د نوي بنسټ د اېښودلو سبب شو. ولې د هېواد څخه په بهر کې هم د محمود طرزي لوړې لیکنې د خلکو په غوږونو کې اورېدنکي وي او په خوب ویده سترګې یې خلاصوي.

د بېلګې په توګه: د ۱۹۱۷م کال په فبروري کې په ترکستان کې د تزاري روسي حمکران جنرال کوراپاتکین په هند کې د روسي نماینده تومیسکي ته تلګرام واستاوه چې: د سراج الاخبار جریدې ګڼې په بخارا او د ترکستان په نورو ښارونو کې خپرېږي او د هغې د مقالو څخه په خلکو کې بریتانوي او روسي ضد وبولي راپارېدلي دي، نو پدې خاطر باید د برتانوي هند دولت د افغانستان په امیر زور واچوي چې د دغې جریدې تبلیغاتي تګلاره بدله کړي.[۷۰]

---

۷۰ دغه تلګرام د ابي کتاب په (۱۱۵مخ) کې خپور شوی (د افغانستان تاریخ، دوهم ټوک، ۳۵۱ مخ، د مسکو چاپ ۱۹۶۵، تالیف ماسون وروماډین.

د دې خبرې تصديق د دې کرښو ليکونکی د ماورالنهر په خلکو کې د نوي فکري غورځنګ مخکښ او د تاجکستان د علومو د اکاډمۍ د لومړني رئيس خدای بخښلي صدرالدين عيني څخه په ۱۳۲۵ش کال د زاړه سمرقند په ښار کې واورېد چې په تاشکند کې مې د هغه ځای د پوهنتون د ۲۵ کلنۍ د نمانځنې په مراسمو کې ګډون کړی و.

خدای بخښلی عيني چې محترم سړی و او په خوږه تاجيکي لهجه يې خبرې کولې ويل يې " د بخارا د وروستي حکمران په وخت کې تاجيک ځوانان راويښ شول او هغه يې نوو اصلاحاتو د ښوونځيو جوړولو او د مطبوعاتو ازادۍ ته هڅولي وو. د دې لپاره چې د کابل سراج الاخبار او د محمود طرزي ليکنې هم موږ ته رارسېدلې او هغه مو په پټه لوستلې، د بخارا د امير ګمار شوو کسانو نه پرېښودلو او د سراج الاخبار لوستونکي به يې تعقيبول او ځورول.

ښه مې په ياد دي چې يوه ورځ فطرت بخارايي د سراج الاخبار يوه ګڼه د بخارا د مدرسې په حجره کې ماته راورسوله، او په همدغه وخت کې د بخارا د امير جاسوس يې ورپسې په تعقيب راغی لاکن ما دغه ګڼه په برستنه کې وپېچله او د نظر څخه مې پټه کړې وه، زياتره تاجيکي ځوانو شاعرانو د سراج الاخبار د تنبه کوونکو شعرونو په پيروي شعرونه ويل او ځوانو تاجکانو به هغه يادول، د سراج الاخبار پيام د ماروالنهر په ځوانانو ډېرې ښې او نېکې اغېزې کړې وې."

ولي په هندوستان کې

لکه څنګه چې د هند په ملي ارشيف کې (د کورنۍ سياسي څانګې) ساتل شوې د ۱۹۱۶م کال د جولای د ۲۱ نېټې پټو اسنادو څخه معلومېږي چې: د سراج الاخبار ګڼې سربېره پر دې چې د افغانستان او د سرحدي پښتو ژبو قبايلو د ښارونو په بازارونو کې لاس پلاس کېدلې، د هند او پارس او عثماني هېواد په جريدو کې هم د هغې مطالب اقتباس کېدل، نو پدې اساس د ۱۹۱۴م کال په سپتمبر کې W.M Haily د ډهلي چيف کميشنر د جنايي اطلاعاتو سرمامور Sir Charles Clive Land ته وليکل: د دې لپاره چې د سراج الاخبار لهجه په بشپړه توګه زموږ د ګټو سره په ټکر کې ده، نو هند ته د هغې راوړل او وېشل بايد منع شي نو له همدې کبله و چې د هند نايب السلطنه د ۱۹۱۴م کال د سمبر په مياشت کې د دغه ډول مقالو نه خپرول د افغانستان د امير څخه وغوښتل او امير هم وعده ورکړې وه چې همداسې به وکړي، لاکن د جريدې پاتې اسلامي لهجې تغير ونکړ او د ۱۹۱۶م کال د اپرېل په ۱۶ ګڼه کې د مولوي صالح محمد کندهاري پښتو شعر خپور کړ، چې ټول د اسلام د اتحاد په پيغام بنا و او ويې ويل: چې کفار به يو د بل سره په جګړو کې ټول پو پناه شي.

اګر چې د هند حکومت پدې خبره کې څو ځلې امير ته باخبري ورکړې وه، لاکن سراج الاخبار لدې کار څخه راونه ګرځېده، نو پدې اساس مستر A.H Grant، نايب السلطنه د بهرنيو او سياسي چاروکتونکي يادونه وکړه:" موږ بايد انتظار ونلرو چې دا جريده دې دستی د انګليس طرفداره شي، ولي ددې خبرداريو په تکرارولو سره به امير د خپل رعيت سره لاس په ګريوان کړو، يوه جريده چې په

کابل کې خپرېږي د اسلامي يو والي او د بهرنيو سره د مخالفت تمايلات بايدولري که چيري د هغي نوري گټي هم د غسي تندي وي موږ بايد امر په همدغه دوستانه وضع کې چې په خپله يې پدي برخه کې غوره کړيده پريږدو..." دا يادداشت د ۱۹۱۰ م کال د جولای په ۲۱ نيټه گرانټ ليکلي چې د هند په ملي ارشيف کې خوندي دي. لاکن ددې لپاره چې سراج الاخبار په وروستيو گڼو خپلي دغي تگلاري ته ادامه ورکړه، نوپدي خاطر گرانټ د هغي په مقابل کې د نرمښت سياست غوره کړ او وي ليکل:

" که چېري موږ دسراج الاخبار په مقابل کې تند سياست غوره کړو دا به په کابل کې د جگړي د پلويانو د ډلي دعمل د تيزوالي سبب شي. نولدې کبله که چېري امير خپل د بيطرفي په سياست کې مستقيم وي. نو پدي ډول مسايلو کې بايدلدي زيات نور څه کوښښ ونه شي.

نو په پای کې د برتانوی هند سياست دا غوښتنه وکړه، چې په هند کې دې د سراج الاخبار د ټولو گڼو د وسيلو خنډ کېږي نه، تر هغه وخته چې په خپله امير او يا د افغانستان چارواکي پدي برخه کې څه ونه وايي، د هند حکومت هم پټه خوله پاتي شو او دا پاليسي د ۱۹۱۴ م کال د اکتوبر د ۳۱ نيټي په ليکنو کې ثبت شوي ده.(د هند ملي ارشيف،دهلي)

(۴)

ددوهم مشروطيت د کوښښ پايلي

دوهم مشروطيت د کمي اوتشکيلاتي پلوه، يو متشکل گوند چې د هېواد زياتره خلک په کې شامل وي نه و، لاکن د پايلي، اغيزښيندني او د اداری په طرز اوسياست د ښيري په بدلون کې د ډير ارزښت، درلودونکي و، ځکه ددې مسلي پر بنسټ :" دوه سوه جگړه ايز سړي د سلو زرو تنو څخه بهتردي" ددې ملي غورځنگ مبارزو ځوانانو د هېواد د چارو سرچينه پاکه کړه، او د امير حبيب الله د وژلو وروسته يې د اداري واکې د شهزاده امان الله خان د امارت او د افغانستان د ازادي په اعلانولو سره تر لاسه کړي.

دا داراي او دسياسي واک دا پړدونه ديوی ډلي ناپوهه، زړوپالو، مرتجع او فرسوده مغزو سردارانو له لاسه ځوانانو دهغي مجلي څخه پوهه، بينا روجو يا کسانو ته يونيک، گټور او ښه کارو چې داماني دوري لومړي دري څلور کلونه دهېواد د خلکو په گټه روان وو. لاکن دغه کوچني مخلصه ډله د مغرضو او فرصت طلبو عناصرو څخه خالي پاتي نشوه، او دخرابکارانو لاسونو په هغي کې فعاليت کاوه، دکورنی پالني، د مالونو د راټولولو، اوحتی د فحشا او منکر ډگر گرم شو، د پادشاه نيکو مرامونو او د چارو د اصلاح پلويانو او نوي حرکت ته يې مکروهه او ناوړه ښيره ورکړه، چې په پای کې د ۱۳۰۷ ش کال په ژمي کې د ارتجاعی اړو دوړ او دغه رژيم دله منځه تللو سبب شو، چې دا هېواد د ځوانانو لپاره د عبرت يو ځاي وي، چې هميشه بايد په خلاصو سترگو، تفکر او احتياط سره قدم واخلي. او غرض لرونکو او ورانکارو خلکو ته په خپل منځ کې ځاي ورنکړي او پدي بايد پوهه شي چې د هېواد د پرمختگ او د نيکو او خير

غوښتونکۍ موخو د تطبيق لپاره يوازي ولولي، اخلاص او نيک سپت کافي ندي، بلکه ټولنه پژندنه، تدبير، سياست مداري، دعقلي او ټولنيزو موازينو سره سمه کړنه او چلند ته هم ډيره اړتيا ده.

په هر صورت موږ نشو کولاي د هغو ښو او نيکو کارونو څخه چې ددغي مخلصي ا و خير غوښتونکي ډلي پواسطه تر سره شوي دي د راتلونکي بد اعتبار او د هغي نه د وروسته رژيم د ناکامي په خاطر سترګي پټي کړو. څکه دا د افغانستان د ټولينز تاريخ مهم فصل دي چې د ازاد افغانستان په مدني تشکيلاتو کې يې دارنګه ونډه واخستله:

لومړي: د افغانستان د استقلال په بيرته لاس ته راوړلو کې مخ کې او د ازادي په جګړه کې لاربښوونه او د استعمار په ضد دريدل،

دوهم: د استقلال د تر لاسه کولو څخه وروسته، افغانستان نړي ته د يوه ازاد او مستقل هېواد په توګه ور پژندل، او د نړي د نورو هېوادونو سره د هغي د سياسي اړيکو ټينګول.

دريم: په هېواد کې د اسارت درواج له منځه وړل او د هغي د پاتي شونو بخي پو پنا کول.

څلورم: په ټول افغانستان کې د خلکو د اولادونو د عامي روزني لپاره د پوهني رواجول د ښوونځيو او مدرسو جوړول او د جريدو خپرول او د ژبي د پالني پيل کول.

پنځم: په دولتي دوايرو او د فترونو کې ددندو د ويش، د مالي غوښتني د سيتم د بدلون په بنسټ د نوو تشکيلاتو رامنځته کول، دګمرکونو جوړول، او دنوو محاسباتو په بنسټ د نورو مالي او حسابي څانګو جوړول او د هېواد د بودجي برابرول.

شپږم: د ملي او دوديزو لويو جرګو منځ ته راوړل او د ملي او دولتي شوراګانو د ټاکنو لپاره د قوانينو خپرول.

اووم: د شتوولي کابيني جوړول او د دري ګونو قواو مقننه، قضائيه او اجرائي جلا والي او د چارو د کنترول او څارني د مرکزونو ټاکل (وزارتونه).

اتم: د نوي مدنيت د اړتيا وړ د ځينو بنسټونو لکه پست، تلګراف، تلفون، موټر، الوتکي، د موټرو لياري، ښار جوړوني او د هېوادني مصنوعاتو رواجول.

نهم: د لوړو زده کړو لپاره د هېواد څخه بهرته د زده کوونکو استول،

لسم: د خلکو او دولت د حقوقو پر بنسټ د اساسي قانون او نورو قوانينو جوړول او خپرول د هېواد د قضائي او اداري چارو د اجرا لپاره، او په هېواد کې د قانونيت د روحي منځ ته راوړل.

تلک عشره کامله، دغه نيک کارونه د اماني دوري د نيک مرغه حرکت پيل و چې تاريخ او انساني بيطرفانه قضاوت هغه هيرولي نشي،لاکن د هغي د افسوسه ډکه پاي بايد دراتلونکو د عبرت لپاره هم په پام ونيسو چې د مولانا بلخي په وينا:

هر هلاک امت پيشين که بود
زانکه بر جندل ګمان بردند عود

که څه هم ددغه غورځنګ پاي د ۱۳۰۷ ش کال دوير ډک اړو دوړ په پيدا کيدو سره نيک مرغه نشو، لاکن د ليدونکي وجدان غږ کوي چې:

گرنبودی کوشش احمدتوهم
می پرستیدی چو اجدادت صنم
(مولانا بلخی)

ددوهم مشروطیت موخي (مرامونه):

په دوهم مشروطیت کې هم افغاني روڼ اندو کټ مټ هماغه د لومړي مشروطیت لس موخي چې مخ کې تري یادونه وشوه تعقیبولي، یوازي تاکتیک ته یو څه پراخوالي ورکړ شو، چې په ځینو رادیکالو او تندروو کړیو کې د ترور اقدام او دګرمي وسلي څخه کار اخستل هم جایز وبلل شول. لکه څنګه چې ددغي ډلي د ګرم سرو ځوانانو څخه یوه تن د (۱۲۹۷ ش کال د سرطان په ۱۲ شپه) د امیر حبیب الله خان پر موکب د تفنګچې ډزي وکړي.

د همدې عصر د ادبیاتو څخه چې د هغه وخت د روڼ اندو د انقلابي روحي اوتندروي نماینده ګي کوي د هغه وخت دیوه ځوان شاعر (جلوه) د یوه غزل دا بیتونه دي چې وایې:

تاکی از جو روستم فریا کنید
سعی برهم زدن منشا بیداد کنید!
ننگ دار بشریت ز چنین رژیم
طرح ویرانی این بنگه بیداد کنید!
ایشان همه مرغان زستم اتش زد
قصد اتش زدن خانه صیاد کنید!
غازه سازید زخون شاهد ازادی را
تاز خود روح شهیدان وطن شاد کنید!

خانمان کرد تبه، تا شود اباد خودش
خانه ظلم وستم یکسره برباد کنید!

بل ځوان تندرو شاعر کریت امیر ته په خطاب کې داسې وویل:

ای غافل از زمانه و ساغل به لهو گلف
با دشمن خبیث کسی کرده است حلف
خود فکر کنی عدو نه کند چون زعهد خلف
باید گریست بر سر این احمقی و جلف
تا چند بهر دیدن حق کور و کر شوید!

همدې راز اغېزمنو افکارو او تبلیغاتو پایله وه چې بالاخره د همدغه کال په ژمي کې نوموړی امیر د دغي ډلې ځوانانو څخه د یوه تن پلاس ووژل شو، په داسې حال کې چې د لومړی مشروطیت په مرام کې وېره اچول د وسلې او زور استعمال نه و.

د دې ډلې د ډله اېزې تګ لارې د ځانګړتیاو څخه یو هم د پښتو ژبې لیکلو او لوستلو ته پاملرنه کول دې. چې خپلې ځانګړي لیکونه یې هم په دغه ژبه لیکلي، چې د دې کرښو لیکونکي پښتو ځانګړی لیکونه د محمدابراهیم خان چنداولي په قلم هم لېدلی دی. چې د کوم ژبني او مذهبي توپېر ببرته یې خپلو پښتو ژبو ملګرو لکه مولوي غلام محی الدین او عبدالهادي داوی او داسې نورو ته لیکلي و (علیرالر محمد).

دریمه نقطه چې د افغان ځوانانو په انقلابي تګ لارې کې لېدل کېږي هغه دا ده چې د لومړی مشروطیت د مرام په دوهمه عماده کې ملي حاکمیت او د قانون حکم مطرح و، د دې لپاره چې دی کار ازاد

وټاکنو او د قوانینو په ترتیبولو پورې اړه درلوده او وخت او زماني د
دې غوښتنه کوله، نو په دې خاطر ټولني اجازه ورکوله، چې يو
انقلابي پادشاه چې د امير حبيب الله خان څخه وروسته دی د چارو
واګي په لاس کې واخلي کولی شي چې د يوه څه وخت لپاره د هېواد
د ګټیو سره سم کار په مخ بوزي. تر څو چې د ملي حاکمیت او قانون
د حکم لپاره لاره هواره شي او د همدې کبله و چې امان الله خان
غازي د خپلې پاچاهی په لومړنيو کلونو کې په ډېر جدیت او
اخلاص سره کار وکړ، تر څو چې ډېر ضروري قوانين يې په څو کالو
کې ترتیب او د هغي د نافذیدو حکم يې ورکړ، او د دې کار لپاره د
بدري بیګ او مولوي عبدالواسع کندهاري تر نظر لاندې د دولت په
شورا کې د قوانینو د ترتیبولو يو مرکز جوړ کړی و.

د دې ډلې انقلابي حرکات او د نظر پر اخوالي چې په خپله امان الله
خان د دغه کار عامل او لوړو پوړوته رسونکی و په دې درجه کې د
نړۍ پاملرنه ځانته راړولی وه، چې لنين چې د سوسياستي حکومت
لومړنی منځ ته راوړونکی او جوړونکی و د هغي په برخه کې داسې
ويلي و: د ختيځې سيمې يو مطلق زمامدار شهزاده نن د انګلستان
د کارګرد د کابينې په نسبت ډېر مترقي دی.

د دوهم مشروطيت روڼ اندو ځوانانو په خپله تګ لاره کې يو ډول
پراخوالي، راښکون او هلو ځلو ته ځای ورکړي و. چې د عصر د
غوښتونو سره برابر و. او خپل ځان يې د پخوانی مشروطيت د
ملګرو د مرامونو په محدود قالب کې نه محدود اوه.

اګر چې دغه د نظر پراخوالی او د محافظه کاری نشتوالی له يو پلوه
د چارو د پرمختګ لپاره ګټور و لاکن د غبار په وينا:

" د هېواد پالونکو روڼ اندو په منځ کې يوه ډله مرموزو عناصرو د "
ضرب نقابدار" په شکل او مصنوعی شوری پېداکړ. دی نقاب
لرونکو شارلټانو د هېواد په مرکز او ختيځ کې، د خلکو د غولولو
لپاره د درغو " انقلابي" شعارونه ورکول او په ظاهره يې د
جمهوريت څخه خبرې کولې، مګر د دوي په اصلي معني کې د
ديموکراسۍ، جمهوريت او لوړتيا جدي دښمنان و دوي د نورو
دپاره خدمت کاوه ... او د جمهوريت غوښتنې تر عنوان لاندې يې د
اماني رژيم د راپرزولو لپاره کوښښ کاوه.

(افغانستان در مسير تاريخ ۸۱۴).

په هر شکل په لومړی مرام کې بشپړ ټاکلی بدلون رانغي، او هر هغه
څه چې د اماني دورې په لومړيو کلونو کې په هېواد غوښتنې او
اخلاص سره تر سره شول، د هېواد او د هغي د نوی غورځنګ لپاره
ګټور و.

لاکن د محمودطرزی، عبدالرحمن لودين، ميرقاسم خان او داسې
نورو بافکره ټولنه پېژندونکو او هېواد غوښتونکو عناصرو او
شخصيتونو سياسي انزوا يا جلاتوب، او د مشکوکو، مغرضو او
پيښه د ويشو لاسونو لپاره د عمل د مېدان خالي کول د اماني رژيم
بنسټ ته سخت ټکان ورکړی و. ځکه د چارو واګی د ناپوهه او ګټه
خوښونکو په لاس چې د کورنۍ پالني او شخصي ميني په بنسټ
منځ ته راغلي و لويدلي وی، او همدغه کسان د اماني رژيم د
سقوط او د له منځه وړلو مسوول دي. چې فساد، بدي اخستل، د
پېسو راټولول او د خلکو ځورول يې رواج کړی و.

د دربار پټ (ستری) ګوند:

د دې کرښو لیکونکی د دې مطلب په برخه کې د هغو اشخاصو څخه چې په هغه وخت کې ځوان او د روڼ اندو په کړیو کې شامل و په دې تفصیل څه شي اوریدلی نه دي، لاکن غبار د مسیر تاریخ (۷۲۵ مخ) داسې شرحه لیکلې چې په دې ځای (العهده علی الراوی) د هغه وینا اقتباس کوم.

د دې لپاره چې د انګلیس اطلاع رسولو د سرچینو د اطلاعاتو سره سم چې د تحریک شیخ الهند په کتاب کې ژباړه او چاپ شویدې نایب اسلطنت سردار نصرالله خان او د ده سره کارکونکی مولوی عبدالرزاق اندړ (په ظاهرې توګه) د انګلیس ضد ډېرو حرکاتو مبدا شمېرل کېدله، که چېرې دغه داستان واقعې وبولو او یقین پرې وکړو نو لېرې نه ده، غبار لیکي:

" پردی پټ او ښکاره فکرې غورځنګونو سر بېره، د بدلون هستې (زړه) د دربار په منځ کې نشوونما کوله، د دربار چپ اوه اصلاح غوښتونکې د امیر حبیب الله د رویې څخه بېزاره و، د دې لپاره چې په خپله یې د حرکت قدرت نه درلوده، باید چې د شاهې کورنۍ د غړو څخه د یوه تن پر شاوخوا راټول شي، دا سړی سردارنصرالله د شاه د کورنۍ لوی شخص نه و، ځکه هغه سره د دې چې د استعمار په هند او د هېواد ازادۍ غوښتونکی سړی و (؟) د دولت په اداره کې د منځنیو پېړیو او مطلق العنان د نظام خوښونکی سړی و... نو یوازنی سړی چې په دغه کورنۍ کې د دربار د چپ اوو د پاملرنې وړوګرځېد. هغه عین الدوله امان الله خان و چې ځوان د نظر خاوند، ترقۍ غوښتونکی، زیار ایستونکی او متواضع سړی و. چې ډېر ژر یې د دربار د متجددي یوې کړی په سترګو کې یې ځای ونیوه. او

هغه وکړای شول چې نایب السلطنه کېښنوې. وایې چې د دې عمل د اجرا لپاره د دغې پټې ټولنې لس دولس تنو غړو په قران شریف کې لیکنه او لاسلیک وکړ او سردار ته یې وسپاره (؟) لاکن په ټاکلې ورځ سردار د کوره او نوت او د ورور د وژنې سره یې مخالفت وکړ او د قران شریف هغه نسخه د هغه سره پاتې شوه، لاکن تړون کوونکو خپل ځانونه هلاکت خولې ته ور نه کړل... ترڅو چې امان الله خان د تخت د کېښناستلو او د خپل تره د بندې کولو څخه وروسته شجاع الدوله د همغه عهدنامې لپاره هغه ته د ارګ محبس ته ورواستاوه، لاکن سردار ځواب ورکړ: نه پوهېږم چې هغه قران شریف چېرې دی؟... دغه قران شریف د هغه ټولو تالاشیو سره چې په کابل او جلال اباد کې د امیر په کورونو کې و، پېدانشو." [۷۱]

دا داستان خدای بخښلی غبار په ۱۹۲۱م یا ۱۳۰۰ش کال کې په هرات کې د شجاع الدوله څخه اورېدلی و، او د دربار دغه پټ ګوند په پوره ګمان چې د دربار اشخاص او د شهزاده امان الله خان اړونده غلام بچه ګان په دې ډله کې شامل و لا غېر، چې په دې کتاب کې مو څو ځلې د هغې یادونه کړیده.

[71] غبار ؛ مسیر ۷۴۶

(پنځم)

د دوهم مشروطیت په غورځنګ کې مهم اشخاص

۱_ عبدالهادي داوی "پریشان":

د عبدلاحد اخندزاده ځوی چې د کندهار د داوی قوم طبیب و دا د ۱۳۱۳ق کال د جمادی الاول په ۱۴ یا په ۱۲۷۴ش کال کې د کابل په باغ علیمردان کې زیږېدلی دی چې د ۱۲۲۹ څخه تر ۱۲۹۰ش کال پورې د حبیبې په مدرسه کې د رشدیې تر درجې پورې زده کړه وکړې او د پښتو او دري دواړو ژبو شاعر او لیکوال شو، ترکي او اردو ژبې هم زده کړې. په عربي او انګیسي ژبو تر دی حده چې ژباړې یې پرې کولی شوی پوهېده، په ۱۲۹۰ش کال د عبدالرحمن لودین په مګرتوب د سراج الاخبار په اداره کې د محمودطرزی تر لاس لاندې د شاګردی ویاړ تر لاسه کړ تر هغو پورې چې د هېواد هغه نومیالی شخصیت، دغو دواړو نوی پوهه ځوانانوته خپل "دوه شهباله" ویل، او هغه به کله په خپل واضح لاسلیک او کله هم د پریشان په تخلص انتباهي او سیاسي مضامین په سراج الاخبار کې خپرول. او د دوهم مشروطیت د ټولنې تکړه او با فکره غړی او د هېواد دستو نوو ځوانانو مشر و. او د افغان ځوانانو د فکرې روزنې دوه مرکزونو ته یې تګ او راتګ درلوده چې یو یې د شوربازار د پېښوریانو په سرای کې د مولوي غلام محی الدین افغان کوټه او بله هم په شاهي مدرسه کې د مولوي عبدالرب حجره وه، او دغه دواړه دلومړی مشروطیت زندان لېدونکي لاربنوونکي و،

پریشان هغه څوک دې چې په نوی ادبي او فکري غورځنګ کې په خپله له محمود طرزی څخه را وروسته په لومړی قطار کې راځي، او

د هند د مسلمان شاعر او فیلسوف علامه اقبال د اثارو او اشعارو سره یې مینه درلوده. او په لومړی نړیواله جګړه کې هغه وخت چې افغان ځوانانو، چې د مشروطه غوښتني د مرام سره په یوه وخت د ښه فرصت څخه د ګټې اخستلو لپاره د افغانستان د ازادی غوښتني غږ هم پورته کړ، او الماني او ترکي پلاوي کابل ته را ورسید.

محمود طرزی د چې علی الفلاح سیاسي مقاله د ۱۳۳۴ ق کال د ربیع الاول: میاشتي په فوق العاده ګڼه یا د ۱۲۹۴ ش کال د جدي یا مرغومی په ۱۶ نیټه ولیکله (چې سانسور شوه). عبدالهادی د پریشان په لاسلیک د"بلبل ګرفتار" په نامه یوه را پارونکي مسدس منظومه د سراج الاخبار دشپږم. کال په ۱۲ ګڼه کې د ۱۲۹۰ ش کال ددلوی په ۵ یا د ۱۹۱۷ م کال د جنوری په ۲۵ خپره کړه. کله چې د هغې پښتو ژباړه د مولوي صالح محمد کندهاری له خوا د ۶ کال په ۲۰ ګڼه کې د ۱۲۹۶ ش کال د جوزا په ۲ یا د ۱۹۱۷ م کال د مي ۲۳ هم خپره شوه،

دا کار په کابل کې د برتاني د سیاسي نماینده د تشویش او نا ارامي سبب شو، او په خپله د پریشان او صالح محمد د لېدلو لپاره شاهي مدرسي او ددې ځوانانو د ټولېدو ځای ته سر و ښکاره کړ، چې ددې ق نې سرګذشت ددهلي په ملي ارشیف کې موجود دي.

ددې کرښو لیکونکي ښه په یاد لرم، هغه وخت چې د سراج الاخبار دغه ګڼه کندهار ته را ورسیده، هغه یې د ځوانانو او زړو په مخصلونواو حتي د ښځو په غونډه کې په ډېر شوق او علاقمندی سره لوستله، او کله کله به یې د هغې د لوستلو سره او ښکې هم تویولی.

پریشان سره لدي چې منور،شاعر او مشروطه غوښتونکي ځوان و
په خبرو او وینا کې لکه محمود طرزی ورو،سنجیده او ولاړ سړی و،
په شور او روږ او ګرمی سره یې خبری نه کولي،لاکن کولي یې شول
چې په سړه سینه او تحمل سره اوریدونکي د ژوری اغیزي لاندې
راولي،او د همدي کبله یې د هغه وخت په ځوان نسل کې پوخ او
استادانه نفوذ درلوده، کله چې د ډیرو کلونو لپاره د محمد هاشم
خان د کابیني په حکمراني کې په زندان کې وساتل شو، او څه وخت
چې د صدارت مشاور سیداحمد خان کندهاری محمد هاشم خان ته
یاداوری وکړه:

که چیري یوه منظمه فرقه د توپ او توپکو سره ددغه بې ازاده سړي
(مطلب یې همدغه داوی دي) پلاس ورکړي هغه ددې قوي د
استعمال څخه عاجز دي، نو بیا ولي دا په زندان کې ساتلي دي؟
محمد هاشم خان ورته په ځواب کې ویلي و:" تاسو هغه نه پېژني،
پدغي ارامی او صالحه قیافي سره د هغه یوه خبره د توپ دیوی
ګولۍ څخه ډیره اغیزمنه ده !"[72]

پریشان د ښو خویونو د لاربښوونو او لاری تلني سره یو ځای د سراج
الاخبار په اداره کې د محمودطرزی سره پاتې شو، او دمشروطه
غوښتني د ټولو ځوانانو او په خپله د امان الله خان سره اشنا او
بلدو.کله چې د ۱۲۹۷ ش کال د سرطان په ۱۲ شپه د امیر د زیږېد
په جشن کې څه وخت چې د امیر موکب د موټر په سپرلي د کابل
شوربازار ته را ورسیده د داوی د دوستانو او سرګرمو ځوانانو څخه
یوه تن، عبدالرحمن لودین په امیر د تفنګچې په ډزو سره حمله
وکړه، چې ګولي په هدف ونه لګیده، او په خپله لودین په ارګ کې

[72] ددې کرښې دلیکونکي اوریدني په خپله د نوموړی مشاور څخه.

ډیر سخت زنځیر او زولانه شو،په سبا ته یې پریشان هم د هغه سره
په زندان کې واچوه چې د بند دغه ډیره د کړاو څخه ډکه اوه میاشتي
دوره یې په زنځیر او زولانو کې تیره کړه، او دهغه د بندي انډیوالانو
څخه یوه تن میریار بیګ خان بدخشي په هغه ځای کې داسي ویل:

بنـدی را لـبس بـود زولانـه یـی
این همه زنجیر در زنجیر چیست؟

پر یشان ویل چې د زندان څخه بیرون دده د ملګرو څخه یوه تن
داسي لیکلي و:

بـه شـب نشـینی زنـدانیان بـرم حسـرت!
که نقل مجلس شان دانه های زنجیر است.

د امیر درباریانو دغه دواړه ځوانان په اعدام محکوم ګڼل، لاکن
امیر په خپله د وژلو حکم ورنکړ، او کله چې د۱۲۹۷ ش کال د منی
په پای کې جلال اباد ته ولاړ. دا کار یې خپل بیرته راستنېدو ته
راتلونکي پسرلي ته و ځنډاوه او په خپله د ۱۲۹۷ ش کال د لوی په
۱۹ شپه یاد ۱۹۱۹ م کال د د فبروری په ۲۰ د لغمان په کله ګوش
کې و وژل شو او د اجل ښکار شو ټول ځوان بندیان د امان الله خان
دتخت کښیناستني څخه وروسته د ۱۲۹۷ ش کال د حوت په ۹
خوشي شول، ددې لپاره چې د مشروطیت په غورځنګ کې په خپله
د نوی پادشاه سره اشنا او همکار و نو د نوی افغانستان په جوړولو
او د ازادی په لاس ته راوړلو کې هم د هغه سره هم غړه اویو لاس
شول. او عبدالهادی پریشان د نوی رامنځ ته شوي جریدي یعني
امان افغان د جریدي لومړني مدیر وټاکل شو،چې د هغي لومړني
ګڼه د ۱۲۹۸ ش کال د حمل په ۲۲ یا ۱۹۱۹ م د اپریل په میاشت

کې چاپ او خپره شوه او د یوه څه وخت لپاره په همدغه دنده پاتي شو او له هغې وروسته یې دغه لاندې دندې سرته ورسولې:

اعلحضرت شاه امان الله (۱۲۹۷ _ ۱۳۰۷ ش) د افغان ګران پادشاه د سربازۍ د لباس او د پوښ نه پرته توری سره یو ځای د انګلیس د ښکیلاک پرضد د جهاد د اعلان او د افغانستان د بشپړ استقلال د اعلام په ورځ.

۱ _ د ۱۲۹۹ ش کال یا د ۱۹۲۰ م کال د اپریل د ۱۶ څخه د جولای تر ۱۸ پورې د محمود طرزی تر ریاست لاندې د هند د مسوری په غره کې د افغانستان دسیاسي پلاوی غړی،

۲ _ د ۱۲۹۹ ش کال د دلوی په ۲۱ یا ۱۹۲۰ م کال په بخارا کې د افغانستان سفیر.

۳ _ د برتانوي هند نماینده د البس سره په کابل کې د افغاني مذاکراتو د پلاوي غړي، د ۱۹۲۱ م کال د جنوری د۵ څخه د نومبر ۲۲ پورې یا د ۱۲۹۹! ش کال د جدی د ۱۵ څخه د ۱۳۰۰ ش کال تر عقرب پورې.

۴ _ د بهرنیو چارو وزارت کې د هند او اروپا د څانګې مدیر ۱۳۰۰ ش یا ۱۹۲۱ م کال .

۵ _ د بهرنیو چارو وزارت مستفار ۱۳۰۱ ش یا ۱۹۲۲ م کال.

۶ _ په بخارا کې د ځانګړی سفارت د هیئت رئیس ۱۳۰۲ ش یا ۱۹۲۳ م کال.

۷ _ په لندن کې د افغانستان لومړني مختار وزیر او په هغه ځای کې د افغاني سفارت پرانستل ۱۳۰۲ ش یا ۱۹۲۳ م کال.

۸ _ د لندن د سفارت څخه استعفا او په کابل کې د سوداګرۍ وزیر د ۱۳۰۵ ش کال څخه د ۱۳۰۷ ش کال تر ژمي پورې (۱۹۲۶ _ ۱۹۲۸ م).

۹ _ په برلین کې د افغانستان مختار وزیر د ۱۳۰۸ څخه تر ۱۳۱۱ ش کال پورې یا د (۱۹۲۹ _ ۱۹۲۳ م کال پورې).

۱۰ _ د برلین د سفارت څخه استعفا او هېواد ته راستنیدل ۱۳۱۱ ش کال یا ۱۹۲۳ م کال.

۱۱ _ د کابل د ادبي ټولني افتخاري غړی ۱۳۱۱ ش یا ۱۹۲۳ م کال.

۱۲ _ د کابل په ارګ کې د زندان ۱۳ کلنه دوره ۱۳۱۲ ش څخه د ۱۳۲۵ ش کال د قوس تر ۲۵ پوري یا ۱۹۳۳ _ ۱۹۴۶ م کال پوري.

۱۳ _ د شاهي دربار سر منشي ۱۳۲۷ ش یا ۱۹۴۸ م کال.

۱۴ _ د شورا په اومه دوره کې د کابل دده سبز وکیل او ګمارل شوی رئیس د ۱۳۲۸ ش کال څخه ۱۳۳۲ ش کال پوري یا (۱۹۴۹ _ ۱۹۵۳ م).

۱۵ _ په مصر کې د افغانستان سفیر ۱۳۳۲ ش کال یا ۱۹۵۳ م کال.

۱۶ _ په اندونیزیا کې د افغانستان سفیر ۱۳۳۴ _ ۱۳۳۸ ش کال پوري یا ۱۹۵۵ _ ۱۹۰۹ م کال پوري.

۱۷ _ د ۱۳۳۸ ش کال څخه را وروسته د مشرانو جرګې (مجلس اعیان) ګمارل شوي رئیس د مړني نیته په کابل کې د ۱۳۶۱ ش کال د اسد په ۲۷ یا ۱۹۸۲ م کال د ۸۸ کلني په عمر .

تالیفات يې:

۱ _ ز ا رسول پاک: د اسلام پیغمبر دا دو کتاب پښتو ژباړه د عبدالمجید قریشي تالیف د لاهور چاپ ۱۳۳۸ ق د افغانستان جریدي له لوري.

۲ _ د س ، س،ر. سره زموږ سوداګري: په دري ژبه رساله د دواړو هېوادو دسوداګر په برخه کې چې دده د سوداګرۍ وزارت په دوره کې لیکل شوي او په ۱۹۳۷ م کال د انیس په مطبعه کې چاپ شوه.

۳ _ غیاصه، پښتو نظم په ۱۳۶۵ ق کال کې.

۴ _ لالی ریخته: په دري ژبه دډاکتر اقبال د اردو اشعارو منظومه ژباړه چې د هغې لومړي او دوهم ټوک په کابل کې په ۱۳۵۵ ش کال چاپ شویدي.

۵ _ نغمات: د هغه د خپلو شعرونو ټولګه.

۶ _ ګلخانه: د نورو شاعرانو د غوره اشعارو سره یو ځای د پریشان د اشعارو ټولګه.

۷ _ د هېواد رجال: د افغانستان د ځینو نومیالیو د احوالو او اثارو شرحه.

۸ _ زینت نامه: دده خپل ژوند د شرحی حال لیکنه.

۲ _ عبدالرحمن لودین په (کبریت) متخلص:

دسیداحمد لودین کندهاری د کاکا ځوی د لومړی مشروطیت د رجالو او بندیانو په (۷) نمره کې یادونه تیره شوه،کبریت د ۱۲۷۲ ش کال په شاوخوا کې د کابل په ښار کې نړی ته راغي،په کوچنیوالی کې يې د سواد زده کړه د خپل پلار څخه د هغه د برابر

شوی اصولو سره سم "طرز کاکا" زده کړه، او په حبیبه مدرسه کې يې د مخي لوړي درجي (اثریه) پوري درس ولوست. پداسي حال کې چې برسیره په پښتو او دری ترکي او اردو او لږ څه عربي او انګریزي ژبي هم زده کړی وي او لدغو ژبو څخه يې د هېواد په دواړو ژبو ژباړی کولي شوي او د پښتو او دری ژبو تکړه لیکوال و د افغاني تند لاری ځوانانو د مخکښانو څخه و.

کبریت د حبیبي په ښوونځي کې د رشدي تر درجي پوري د خپلو زده کړو تر بشپړیدو وروسته په ۱۲۹۰ ش کال د سراج الاخبار په اداره کې د لیکونکي په توګه ومنل شو، او څوکاله يې د محمود طرزی د فکري او ادبي روزني لاندي کار وکړ، او په همدې وخت کې و چې څو ژبي يې زده کړی او په حقوقو، ټولنیزو او ادبیاتو کې يې مطالعه وکړه اوله هغه استاد څخه يې ډیر څه زده کړل او لیکنې يې په سراج الاخبار کې خپریدلي.

کبریت ازاد، نازک خیال،تندرو، زیارکښ او زیاتِ زړه ور او د واضح او روښانه لهجي درلودونکي ځوان په توګه میدان ته راووت او همیشه يې کیڼ لاس تمایلات درلوده، او په دوهم مشروطیت کې يې کیڼ لاسي د تندروه ډله رهنمايي کوله، اولکه څنګه چې مووویل د ۱۲۹۷ ش کال د سرطان په ۱۲ شپه د امیر حبیب الله خان پرموکب يې د تفنګچی ډزی وکړي څه وخت چې ګولي يې په هدف ټیک ونه لګیده هغه يې ونیوه او زنځیر او زولانه يې کړه لاکن ددې زندان اته میاشتي د هغه محکومیت او اعدام ته نږدې وي، ځکه چې لږ وخت وروسته په خپله امیر د کله ګوش په ښکاره ځای کې و وژل شو.

د غبار په وینا عبدالرحمن، قوی، تورو سترګو، ګنځی ګنځی ویښتانو، او یو څه اندازه چاغ ځوان او په دری ژبه کې لیکوال مستقل او نوښتګر شاعرو، د اماني دوري دپیل سره سم دشمسی د ۱۲۹۷ ش کال د حوت په اواخرو کې زندان څخه را ووت او په همغه جدی او زړ وره روحیه د نوو او پرمختیا غوښتونکو ځوانانو په سرکې و درید یو څه وخت یې د امان افغان په نوی جریده کې کار کاوه اوله هغې وروسته یې لاندیني رسمي دندي سرته ورسولي:

۱ ـ په ۱۳۰۰ ش کال کې د قانون جوړولو د مرکز غړیتوب .

۲ ـ په ۱۳۰۲ ش کال کې په بخارا کې د افغانستان د فوق العاده سیاسي پلاوي غړیتوب.

۳ ـ په ۱۳۰۲ ش کال کې د پښتو مرکی دوهم رئیس.

۴ ـ په ۱۳۰۲ ش کال کې د پښتو مرکی لومړي رئیس.

۵ ـ په ۱۳۰۳ ش کال کې دشاه د سرمنشي کفیل او بیا له هغې څخه استعفا او په کندهار کې ګوښه والي ۱۳۰۴ ش .

۶ ـ په ۱۳۰۵ ش کال د کندهار د بلدیې رئیس.

۷ ـ د ۱۳۰۶ ش څخه تر ۱۳۰۷ ش کال پوري د کابل د ګمرکونو رئیس.

(په سقوی دوره کې د هغې بندیتوب).

۸ ـ په ۱۳۰۸ ش کال کې د کابل د بلدیې رئیس، نادر شاه سره د هغه بد کېدل او د پادشاه په حکم د ۳۷ کالو په عمر د دلکشاد ماڼي څخه د باندې د هغه وژل. ۱۳۰۹ ش یا ۱۹۳۰ م کال.

کبریت چې ګوت نیونکي او د لهجې د صراحت درلودونکي سړی و،همیشه د اماني دولت د ګمارلوکسانو د ناپاکو اعمالو په کېڼې اړخ کې و دریده: او ان تر دې پوري چې د شاه د سر منشی ګری

څخه دده استعفا په ۱۳۰۴ ش کال دده دهمدغې لهجې په سبب وه، هغه په خپله په همدغه کال کې ددې کرښولیکونکې ته وویل: ددولت سازمان دهغه چټل ډنډ پشان وو،چې هر څوک به په کې داخلیده کالي به یې چټل کیدل ، نو پدې اساس خان د " فتاد ددغه ډګر" څخه ځنډی ته کړ.

د بیکاری په وخت چې کبریت د بردراني په بازار او دلودینانو په کوڅه کې په خپل پلرني کور کې په ګوښی توګه اوسیده، ددې کرښو لیکونکې ې کله کله خدمت ته ورتللم، او هغه به په مقاله لیکلو او ادبي مطالعاتو کې ما ته لارښووني کولي، دغه ځما د ځواني وخت و چې د هغه سره د خبرو اترو څخه مي ګټه تر لاسه کوله او خوندی تري اخیسته.

کله چې شاه امان الله خان په ۱۳۰۵ ش کال کې کندهار ته د حالت د لېدلو لپاره راغی د هغه د څو څو واری غوښتني له مخې یې د کندهار دبلدیې (ښاروالی) ریاست جوړ کړ، لاکن یو کال وروسته په کابل کې د ګمرګ په ریاست وټاکل شو، چې په پاک لمنۍ او اداری تقوا سره یې هغه دنده تر سره کړه، کله چې د کندهار څخه یې د کابل په لوری حرکت کاوه، خپلو انډیوالانو ته یې ویل: دولتي مرکزونه یا اداری (خاصتا ګمرکونه) د فساد او د بډو غوښتلو مرکزونه دي، خدای دې راسره مرسته وکړي، چې د کابل ګمرک ددغه راز ناپاکیو څخه پاک کړم.

کبریت دېغمان د ۱۹۲۴ م او ۱۹۲۸ م کلونو په لویو جرګو کې د خلکو دځینو غوښتنو نماینده ګي وکړه، او د ۱۳۰۷ ش کال یا ۱۹۲۸ م کال د میزان په ۱۵ هغه وخت چې شاه امان الله خان خپل ځینې افراطي ریفورمونه یا اطلاحات اعلان کړل. او ځان یې یو

انقلابي پادشاه وباله. کبریټ وویل: اعلحضرت ځان انقلابي پادشاه معرفي کړ، نو هبله کبرې چې ددولت په دستګاه کې به انقلاب ومني.لسر کاله کبرې چې اعلحضرت د عظمی صدرات دنده په خپله غاړه اخستي ده، پداسي حال کې چې انقلاب ددې کار غوښتونکي دې چې يوبل مسوول شخص بايد د صدراعظم په توګه وټاکل شي.تر څو خلک هغه د خپلو کړو وړو په سبب مسوول وپژني.[73] په همدي غونډه کې کله چې شاه د ښځو د نقاب له منځه وړل اعلان کړل او ملکي ثريا په خلاص مخ پدغه غونډه کې ګډون وکړ اوددې غورځنګ يا حرکت په هکله راي وغوښتل شوه، پرته له دوو تنو نورو ټولو تائيد کړه، هغه دوه تنه يو د ګمرک کابل رئيس عبدالرحمن و او بل دسوداګرې وزير عبدالهادي و، دغو دوو تنو ويل چې موږ د هغه لومړنيو کسانو څخه يو چې د ښځو د نقاب د لرې کولو طرفداريو، لاکن پدې وخت کې نه چې د انګليس ددسيسو لاسونه په افغانستان کې را اوږده شوي دي. او لدي مصلحانه حرکت څخه هم يوه فتنه جوړ وي، (او همداسي هم وشول) همدا خبره وه چې په سبا ته يې مير قاسم خان د شاه سرمنشي وګمارل شو تر څو د دواړو څخه استعفا واخلي، نوموړي مير هم ددواړو استغفا ليکونو سره خپله استعفا هم يو ځاى کړه او د شاه حضور ته يې وړاندي کړه، او د ۱۳۰۷ ش کال د ژمي پيل و چې په دي ناسنجول شوي حرکت سره ارتجاعی او بدمرغه اړو دوړ هم پيل شوي وو....

عبدالرحمن د ځوانی له وخته په سياست کې انګليس ضد چال چلند درلوده او هميشه يې پدي لاره کې قدم او چت کړي دي او د وژنی

[73] غبار:مسـ ۸۱۳ .

حکم يې هم په زياتره ګمان چې دهمدی کبله ورکول شو. د نادرشاهي په لومړيو وختونو کې چې هغه د کابل د بلديې په رياست ګمارل شوی وو، يوه ورځ يې په شاهي د سترخوان ډوډی وخوړه، او شاه د هغه سره په نرمی سره خبری کولي کله چې د ډوډی خوړلو څخه خلاص شول، شاه خپلو حاضر باشانو سپاهيانو ته پرته له مقدمی امر وکړ، چې هغه واخلی او د دلکشاد ماڼي د باندې دي و وژني. دغه امر په څو شيبو کې ددلکشا ديوال په بيخ کې عملي شو، او هغه ځوان چې د لوړو خويونو، زړه ورتوب او څه اندازه پوهي، لېد نې، د طبعي ادراک او ربشني هېواد غوښتني څښتن وو دسم او جفا کاری په ګولي وويشت او ويې واژه، او دوياره ډک ژوند طوماريې ورته را ټول کړ،

د عبدالرحمن څخه ځيني سياسي او ټولنيزي تندی او زړه وهونکي منظومی دغوره افغاني اشخاصو د بيوګرافی يوه رساله او په پښتو او دری ژبو د لغاتو لوی قاموس پاتي شوي وو چې په خواشني سره دهغي نسخه د هغه د وژلو سره له منځه ولاړه.

دهغه ديوه انتقادي مخس څخه دهغه د خبر لوڅخه قوه او دلهجي صراحت پوره ښکاره دي. چې دخپل وخت د قدرت خاوندانو او مغرورو کسانو ته يې داسي ويل:

هر يک نشسته است بزين انچنان تلک
کس نيست غم زملت وپرورش ازملک
با صد غرورو کبر همی تازد اسپ دک
کس نيست تا به سينه ايشان کند شک
خوب ای خران چريدکه تا چا غترشويد!

کبریټ لودین په هغه فکری نوی حرکت کې چې د لومړی نړیوالي جګړی او د ازادی د غورځنګ څخه وروسته په افغانستان کې منځ ته راغلي و مخ کې او ګوت نیونکي او ظریف شخصیت درلوده، او د خپل وخب په ځوانانو کې ګران او کله هم مخ کې وو. چې زړو پالو او محافظ کارو هغه نه خوښاوه.

۳ _ میر غلام محمد غبار:

میرغلام محمد غبار د میر محبوب خان کابلی (چې اصلا فرملی وو) ځوی و چې په ۱۲۷۶ ش کال د کابل په لاهوری دروازه کې دنیا ته سترګي وغړولی،او لمړني درسونه یې په خپله کورنۍ کې چې د سواد او پوهی څښتان وو او په حکومتي دفترونو کې کارکوونکي وو زده کړل، او د امیر حبیب الله خان د پاچاهی په اخیرو وختونو کې ددوهم مشروطیت د افغان ځوانانو سره بلد او یو ځای شو. او خپلو مطالعاتو ته یې په تاریخ او ټولنېزو علومو کې دوام ورکړ تر څو چې د دري ژبي د ښه ذوق او تکړه لیکوال تری رامنځ ته شو او د سیاسي او ادبي لیکنو په لیکلو کې پیل وکړ.

هغه د ۱۲۹۶ش کال په شاوخوا کې په خان اباد کې د ګمرک ماموریت درلوده او په ۱۲۹۸ش کال کې د کابل د کوتوالی کارمند و. د هغي وروسته یې په ۱۲۹۹ش کال کې د جبل السراج څخه د ستاره افغان جریده خپره کړه، په ۱۳۰۰ش کال د شجاع الدوله د تنظیمه ریاست د غړی په توګه هرات ته ولاړله له هغي وروسته په ۱۳۰۳ش کال کې په مسکو کې د سوداګری نماینده و، کله چې په ۳۰۳ش کال د سرطان په ۱۹ محمدنادرخان په پاریس کې د افغاني سفیر په توګه وټاکل شو، غبار د هغه سره د سفارت سکرتر و او د

هغي وروسته کابل ته راغی او د پغمان د ۱۳۰۳ او ۱۳۰۷ش کلنو په لویو جرګو کې د کابل د خلکو استازی و او د یوګیڼ اړخې غړی په توګه یې د افغان د ځوانانو د افکارو نماینده ګې کوله او د دیموکراسی او قانوني حکومت منبع و. ترڅو چې په ۱۳۰۹ش کال کې په برلین کې د افغاني سفارت سرلیکونکی وټاکل شو، بیا کله چې په کابل کې په ۱۳۱۰ش کال کې ادبي ټولنه جوړه شوه، غبار د دغې ټولنې یو تکړه غړی و او د "افغانستان و نګاهی به تاریخ" د مقالو سلسله یې لیکله، ترڅو چې په ۱۳۱۱ش کال کې د کابل د سرای موتي په زندان کې سیاسي بندي شو او د دغه درودونکی بند موده تر ۱۳۱۵ش کال پورې اوږده شوه او د دغه ځای څخه د فراه ولایت یوه لېري کلي ته تبعید شو، او تر ۱۳۱۷ش کال پورې هلته پاتې شو او په ۱۳۱۸ش کال کې کندهار ته راوستل شو او په هغه ځای کې د احمدشاه بابا کتاب ولیکه او د ۱۳۲۲ش کال څخه راوروسته یې بېرته د کابل د اوسېدنې اجازه تر لاسه کړه، او په دې ځای کې د تاریخ د ټولنې غړی و او د یو څه وخت لپاره یې د انیس جریده خپروله، په ۱۳۲۸ش کال د شورا د اوومې دورې په انتخاباتو کې د کابل د ښار د خلکو د اتسازی په توګه وټاکل شو او د مبارزو او روڼ اندو وکیلانو د قانوني مبارزو په کوچني ډله کې ګډون درلوده، او د وطن د ګوند په جوړولو او د وطن د اوو نیزې جریدې په خپرولو یې لاس پورې کړ، او د حق غوښتنی، دیموکراسی، قانونیت او د مشروطه حکومت ولوله او هنګامه یې راګرمه کړه، او د ۱۳۳۱ش کال د شورا دایمي دورې په انتخاباتو کې بیا د کابل د خلکو د وکالت داوطلب شو، لاکن د کابل د خلکو د هغه مظاهرې په ترڅ کې چې د ده په طرفداری یې کوله ونېول شو

او زندان ته واچول شو چې د ده د بندي توب دی دورې په ولایت کابل کې اته کاله دوام وکړ، کله چې د ولایت کابل له دې بند څخه په ۱۳۳۹ش کال کې ازاد شو د مطبوعاتو په ریاست کې مشاور و او د " افغانستان در مسیر تاریخ" کتاب یې لیکه.

غبار د عمر په پای کې د معدې په ناروغۍ اخته او په ۱۳۵۶ش کال د برلین په یوه روغتون کې بستر و ترڅو چې د بطني عملیاتو څخه وروسته د همدغه کال د دلوی په ۱۶ د دې نړۍ څخه سترګې پټې کړې او د دلوی په ۲۲ ورځ د ده د کورنۍ په هډیره کې په شهدای صالحینو کې خاورو ته وسپارل شو هغه نیمه پېړۍ د هېواد په سیاسي، ټولنیزو او ادبي حرکتونو او غورځنګونو کې برخه اخیستې وه.

غبار چې د زوروالی په وخت د اتیا کالو څخه زیات عمر په درلودلو شره مړ شو، هغه د ښې قیافې، جګې ونې او د نرمو خبرو کولو او پلټونکی سړی و. چې د خبرو په نفوذ او د قومي استدلال په درلودلو سره یې کولای شول چې ځوانان په خپل شاوخوا راټول کړي، کله چې د روان او تکړه قلم څښتن و کولی یې شول چې په سیاست، تاریخ، ادبیاتو او ټولنیزو برخو کې دلچسپه بحثونه ولیکي، چې د هغې جملې څخه ده د کار، افکارو او د پېښو څېړنه او نظر اچونې بېلګه د مسیر تاریخ د کتاب څخه ښه روښانه ده. چې نوموړی دغه کتاب سره له دې چې ځیني تاریخي او عددي تېروتنې او حتی ځینې یې ارادي هم دی د بیان په قوت او ادبي ظرفیت سره یې دلچسپه او دمطالعې وړګرځولی دی.

هغه په تاریخ لیکنه کې خاص تګ یا لاره درلوده چې تاریخي پېښې یې د تل لپاره د عندی خاص تصور او خپل فکري قالب په کته

استعمالولی، نو په دې اساس په خپله تاریخ لیکنه کې بیطرفه لېدونکی یا ناظر نه شمېرل کېږي حتې تردی چې د افغانستان د خلکو د بېلا بېلو استعدادونو چې د تاریخ په اوږدو کې یې ښودلی دی هم پوره ایمان درلوده، او دی ملت ته یې د قدر په سترګه کتل، او همیشه یې غوښتل چې د دغه هدف د تر سره کولو په لاره کې ګام اوچت کړي، او تردی چې ځیني وخت تظاهر هم وکړي.

د دې ټولو سره، سره غبار د معاصری دوری په سیاسي او ادبي رجالو کې ګوت نېونکی څېره، رادیکال شخصیت او پوهه دیموکراسی غوښتونکی سړی و. چې د پرمختیا غوښتنې او تجدد په مرحلو، او ادبي او سیاسي حرکتونو کې پوره ونډه درلوده، او په دې لاره کې یې د یوه مخکښ او ترقۍ غوښتونکی غړی په توګه یې ډېر کړاوونه او ربړونه لېدلی او ګاللي دی. او دوه خلې د ۱۴ کالو څخه زیات د کړاوه ډک زندانونه زغملی دی هغه به کله دغه بیت زمزمه کاوه:

شما برده ام از صدق به خاک شهدا
تا دل و دیده خونا به فشانم دادند

(روح دی خوښ وي)

د غبار اثار:

۱_ افغانستان و نگاهی به تاریخ ان، د ادبي ټولنې د کابل مجلې په لومړۍ او دوهم ټوک کې پرله پسې مقالي، ۱۱_ ۱۳۱۰ش کلونه.

۲_ احمدشاه بابا افغان د کابل چاپ ۱۳۲۲ش کال.

۳ـ افغانستان در مسیر تاریخ چې د تېرې شوې دورې څخه تر ۱۳۰۷ش کال پورې د افغانستان د تاریخ او سیاسي پېښو درلودونکی دی د کابل چاپ ۱۳۴۶ش کال یا ۱۹۶۷م کال.

۴ـ خراسان (رساله) د کابل چاپ ۱۳۲۶ش کال.

۵ـ افغانستان بیګ نظر د کابل چاپ ۱۳۲۶ش کال.

۶ـ د افغانستان د تاریخ دریم ټوک د اسلام د پېدا ایښت څخه د طاهریانو تر له منځه تللو پورې د کابل چاپ ۱۳۲۶ش کال.

۷ـ تاریخ ادبیات دری افغانستان در قرون اخیر (د پوهنې د وزارت درسي کتاب) د کابل چاپ ۱۳۳۱ش کال.

۴ـ محمد ولي خان دروازی:

د بدخشان د اشرف زاده ګانو او د خاصو غلام بچه ګانو د ډلې مشر، دراک او په کار پوهه او هوښیار ځوان و. چې د امیر حبیب الله خان د دربار سره یې ځانګړې نژدیوالی درلوده، او د هغه ډلګی سره یې اړیکې درلودل کوم چې شهزاده عین الدوله او د بارکزایي شاغاسي [74] کورنۍ او د هغې مور علیا خوتي سرور سلطان سراج الخوانین هم په هغې پورې اړه درلوده، او د تپه سالار غلام حیدرخان چرخي د کورنۍ غړو لکه: غلام نبي خان، غلام جیلاني خان او غلام صدیق خان د څرخي زامنو او ځینو نورو د دې ډلې سره اړیکې درلودلې.

[74] شاغاسي د ترکي ایشیک اقاس کلمي مففن شکل دی چې د دربار د وزیر سره برابره دولتي رتبه وه، چې شاه غاسي شیردل خان په لوي ناب ملقب د امیر شیرعلي خان په وخت کې دا مقام درلوده، چې د افغاني ترکستان نایب الحکومه هم و او ځوی یې خوشدل خان لوی ناب د سراج الخوانین دوهم پلند پلار چې یو څه وخت د کندهار د نایب الحکومه هم و چې د علي احمدخان والي پلار اوسي.

څرنګه چې د سراج الخوانین تروزی د فقیر محمدخان شاغاسي لور د محمد ولي خان میرمن وه [75] نو د اماني جلوس په پېښو کې د یادوني وړ فعالیت ترسره کړی و چې د ۱۲۹۸ش کال د حوت په ۱۰ د جنرالی رتبه او د ښه خدمت نشان ورته ووهل شو او هغه وروسته د افغانستان د ګرځنده سفیر په توګه د یوه پلاوی په سر کې د تاشکند او مسکو له لېارې شوروي دولت او نورو اروپایي هېوادونو ته واستول شو، چې د شوروي د دولت د بنسټ اېښودونکی لنین او د ۱۹۱۷م کال د اکتوبر د انقلاب د نورو مشرانو سره یې لېدنې کتنې وکړې، او د ازاد افغانستان سیاسي اړیکې یې د دغه دولت سره ټینګې کړې، او د دولړو دولتونو لومړنی تړون یې د چیچرین او قره خان سره په ۱۲ مادو کې د ۱۹۲۱م کال د فبروری په ۲۸ او د ۱۲۹۹ش کال د حوت په ۱۰ لاسلیک کړ.

د دغه ګرځنده سفارت پلاوی د محمدولي خان په مشری د اروپا او امریکا د سفر وروسته چې ازاد افغانستان یې نړۍ ته وروپېژانده او د اروپا د هېوادونو د بهرنیو چارو وزارتونو سره د سیاسي خبرو اترو څخه وروسته د ۱۳۰۱ش کال د جوزا په ۱۱ یا د ۱۹۲۲م کال د مې په ۱۲ کابل ته راستون شو.

په داسې حال کې چې په خپله امان الله خان د محمدولي خان د خدمتونو څخه منه او قدرداني وکړه، او هغه یې د محمود طرزی په ځای د بهرنیو چارو د وزیر په توګه وټاکه، (د ۱۳۰۱ش کال د جوزا ۲۵ نېټه پنجشنبه) یوه میاشت وروسته یې د ۱۳۰۱ش کال د اسد د ۷ نېټې، یکشنبې د ورځې د فرمان له مخې د هېواد لومړی نښان (اعلی لمر) د کرنې او ښوالی ځمکې او د مرادکلا ودانۍ هغه ته

[75] مهدي فرخ: تاریخ سیاسی افغانستان ۳۶۰.

وبخښل شوی. او له دې وروسته یې په ۱۳۰۲ش کال د پکتیا د شورش او د قومونو د بغاوت یعنې سر کې په غلې کولو کې د هغه محاذ قوماندان و، او کله چې په ۱۳۰۶ش کال د افغانستان شاه د اروپا د سفر نیت وکړ، هغه د بهرنیو چارو د وزارت کفیل او د سلطنت د مقام وکیل پاتې شو، چې د رژیم سره په مخالفت او د یوه جمهوریت د مقدماتو د برابرولو په کار تورن و (!)

محمدولي خان د ځوانی. د وخت څخه د کابل د انګیس ضد کړیو سره بلد او اشنا و او د عمر تر پایه څه د اروپا او امریکا په سفر په ۱۹۲۱م کال کې او څه د بهرنیو چارو وزارت او بادشاهي مقام په کفالت کې په همدې صفتونو تینګ پاتې شو، او کله چې په ۱۳۰۸ش کال د میزان په میاشت کې کابل فتح شو هغه د اماني عصر د کابل د قواو د قوماندان محمود شامي سره یو ځای چې دواړه د اماني دربار نږدې خلک و محاکمه او د ۱۳۰۸ په پای کې په کابل کې اعدام شول.

۵_ شجاع الدوله:

اصلا د غوربند د خانزاده ګانو او د دربار د غلام بچه ګانو د جملې څخه و، چې د فراشباشي په عنوان، د شاهي ارګ د فرشونو متعدي او په سفر کې د سلطاني موکب د خیمو متنظیم شمېرل کېده، او د لومړی مشروطیت د رجالو سره یې هم اړیکې درلوده او په دوهم حرکت کې د هغه ځوانانو په کړی پوري تړلي و چې شهزاده امان الله د هغې سر پرستي کوله.

لکه څنګه چې مخ کې د جوهر شاه غوربندي د ژوند په شرحه کولو کې (د لومړی مشروطیت دشهیدانو څخه یو تن) ولیکل، وایې چې د امیر حبیب الله خان قاتل د امان الله خان د ډلې څخه همدغه

مشروطیت غوښتونکي ځوان و. چې د همدغې ډلې په اشاره به یې امیر وژلي وي، یعنې د وژنې پېښې، سیاسي علت او ګوندي او ډله ایز عوامل درلوده.

مګر ځینې دا وژنه د شخصي غچ اخستنې پرینسپ ګڼي (او د امان الله خان د مورسراج الخواتین) یعنې ملکي سرور سلطان لا س په هغې کې ویني. د بیلګې په توګه امیر یوه شپه د چهلستون په ماڼۍ کې د عیش او نوش محفل برابر کړي و او دخپلې خور اخت السراج پواسطه یې ډیرې ښکلې نجلۍ پدغه محفل کې سره راټولې کړي وې چې نا څاپه سراج الخواتین پدغه محفل د عیاش کې را د ننه شوه، امیر او دغه ټولې ښکلې نڅاکوونکې یې په بدویلو او د ضرب وشتم لاندې ونیولې، څرنګه چې امیر ددې حرکت څخه ډیر په قهر شوی وو،، لکی ته یې طلاق ورکړل، هغه او د هغې ځوی عین الدوله د لوی ناپ (بارکزی) د کورنۍ دغلام حیدر خان چرخی د کورنۍ، او د دربار د چپی ډلې (خاص غلام بچه ګان) او د نورو رونړ اندو سره یې په لاس یو کولو سره یوه کمیټه جوړه کړه تر څو امیر ووژني چې پدې ډله کې فراشباشي شجاع الدوله هم ګډون درلوده، څه وخت چې امیر د ۱۳۳۷ ق کال په صفره کې د هرکال د عادت سره سم د هوسیو ښکار ځای د لغمان کله ګوش ته ولاړ، فراشباشي شجاع الدوله یې د شاهي خیمې د کړۍ تړلو په سبب ډیر زیات وواهه، او غابښونه یې مات شول، او دا عمل ددې سبب شو چې شجاع الدوله هغه د غچ اخستنې لپاره ووژني [76]. ایراني لیکوال مهدي فرخ چې د افغانستان ټول تاریخ یې سرسري لیکلی دي،او اراده یې درلوده چې هر مهم شي کوچنی او بې ارزښته او پرته له

[76] مهدی فرخ: تاریخ سیاسي ۳۶۰ .

تاريخي ژورتيا د قبيلوي او كورنيو سياليو پر بنسټ وښي،او په خپله تاريخ ليكنه كې يې هيڅ ډول زماني روحي او ټولينزو اغيزو او عواملو او د طبقاتي تګ لورى پرله پسې مرحلوته قايل او ليدونكي ندي.لكه څرنګه چې پورته اقتباس وشو، د امير وژنه يې هم ديوه سړي يا لوى ښځي غچ اخيسته ګڼلي او ډيره لويه اشتباه او خطايې كړيده.

كه چيري د ړږ ديوه ملت فكرى او ټولينز تاريخ پداسي لنډه ليدنه او سرسرى ښوونو سره قبول كړو، نو بياپوښتنه بايد وكړو چې، ايا هغه دلومړى مشروطيت حركت او د افغان ځوانانو په وينو ليست پيت كيدل چې لس كاله مخ كې واقع شوي هم دغى شخصى او سرسري علت درلوده؟ ايا د افغان او انګليس په لومړي او دوهمه جګړه كې د افغان ملت په عمومي قيامونو كې او د انګريزى چپاول ګرو په وژلو او ويستلو كې هم يوازي د كومى ملكى او يا د دربار د كوم فراشباشي د غچ اخستني لاس كاركاوه؟ ايا ددې پيښي څخه شو مياشتي مخ كي د عبدالرحمن لودين قاتلانه حمله هم د كوم نارينه اويا ښځينه شخصي غچ اخستني عمل وو؟ تر هغه ځاى چې ددې كرښو ليكونكي د ربښتيا ويونكو او ددې پيښي ليدونكو اويا شاملو كسانو څخه مى اوريدلي دي د وژني ترتيبات مخ كې ددوهم مشروطيت په پټ مركز كې نيول شوي وو حتي ترديي چې د امير ورور نايب السلطنه ړږ هم د ځان سره ملګرى او هم قسمي كړى و چې دصيحفو په منځ كې يې لاسليك كړي و چې د هغي شرحه خداى بخښلي غبار د شجاع الدوله له قوله وركړى ده[77]

[77] وګورئ: افغانستان درمسير تاريخ ۷۴۷.

خداى بخښلي ميرقاسم خان چې په دوهم مشروطيت كې هم ونډه درلوده او هم د پيښو ليدونكي حاضر وو ويل: د امير د عياشي او سياسي تګ لوري څخه د كركي موجبه عوامل پخوا چمتو كړي شوي وو، چې د علياحضرتي بدكيدل. د امير سره يا د خميى د ديرك كړيدل او د شجاع الدوله وهل او ټكول هغه جزيات وو چې وروسته يې هغه عوامل تيز او چټک كړل، او شجاع الدوله (د پخواني طرحه شوي پلان سره سم) د امير خيمى ته ورننوت او هغه يې د تفنګچي په ګولي سره د حساب ځاى ته واستاوه.

څرنګه چې شجاع الدوله دشهزاده امان الله خان د ډلي تكړه غړي وو، د امير د وژلو وروسته يې په فعاليت پيل وكړ، او په ظاهري توګه يې د نورالله خان د امارت دتبليغ لپاره چې په جلال اباد كې د خلكو څخه بيعت واخيست او په پټه توګه د خپل كار د نقشي د اجرا كولو لپاره كابل ته راغى او د امان الله خان دتخت كښناستني په پيښو او د هغه د مخالفينو په له منځه وړلو او نورو چارو كې يې لاس درلوده. څه وخت چې د ۱۹۱۹ م كال د مى په مياشت كې اماني لومړنى كابينه جوړه شوه همدغه شجاع الدوله امنيه وزير و. ددې وروسته هغه د د هرات دتنظيميه پلاوي په سر كې وټاكل شو،(د ۱۳۰۰ ش كال د جدى ۲۰) او د ۱۳۰۳ ش كال دحوت څخه د ۱۳۰۷ ش كال كې له هغه ځايه لري او په برلين كې يې اوسيدنه غوره كړه او په همدغه ځاى كې په ۱۳۲۴ ش كال كې مړ شو (د لومړى مشروطيت په كسانو كې د جوهر شاه د احوالو شرحي ته مراجعه وكړى.)

د امريكا چاپ دافغانستان درجالو د پيژندني په كتاب كې ئې د هغه زيږيدنه په ۱۸۹۶ م كال په غوربند كې او غلام بچه ګانو په ډله

کې دده شمولیت ئې په ۱۹۱۶ م کال ښودلي دي او هغه ئې د الماني پلاوي میلمه پال هم لیکلي دي.

په ۱۹۲۹ کال داماني دولت د سقوط په وخت کې د هرات تنظیمه رئیس وټاکل شو چې د نایب سالار عبدالرحیم کوهستاني د حملي څخه مشهد او بیا تاشکند ته وتښتید او په برلین کې ئې هستوګنه غوره کړه.

۶_ محمد ابراهیم خان جمشیدي:

د هرات د جمشیدي او لیماق د خانزاده ګانو ددربار غلام بچه او صالح مردم داره شخص و چې په دوهم مشروطیت کې ئې په دوهمه لیکه کې ځاي درلوده ، او د اماني تخت کښیناستني څخه وروسته د کندهار د ګمرک مدیر شو،(د۱۳۰۴ ش کال په شاوخوا کې).

۷_ ادم خان :

هغه د لوګر د پښتو ژبو او دیوي مقتدري کورنۍ سره اړیکي لري او ددربار غلام بچه و چې ددوهم مشروطیت په دوهمه لیکه کې ولاړ و ، د هغې وروسته په اماني عصر کې نږدې په ۱۳۰۳ ش کال کې دګرشک او پشت رود دحکمران په توګه وټاکل شو او په نادري دوره کې د ۱۳۰۹ ش کال راوروسته د وزارت دربار غړي او محاسب و.

۸_ میر یار بیګ خان دروازي:

دکابل او هرات د والي مهتر میرزمان الدین ورور او دمحمد ولي خان د خور زامنو څخه وو، ادیب او روڼ شاعر شخص و، چې ددوهم مشروطیت په ټولنه کې شامل او دعبدالرحمن لودین او عبدالهادي داوي سره یو ځاي بندي شو او داماني دوري د پیل سره ازاد شو او د ګرځنده فوق العاده سفارت په پلاوي کې چې د محمد ولي خان په مشري و ، غړیتوب درلوده، لاکن په هم هغه ورځ چې پلاوي د کابل

څخه حرکت کاوه د زړه د دریدني له امله له اسپه راولوید او له دي نړۍ ئې سترګي پټي کړي.

هغه په خپله هم شعر وایه او هم شاعر پیژندونکي وو ، او د "اتش فشان" په نامه ئې یوه تذکره لیکلي وه چې په خواشیني سره دده د مړیني وروسته له منځه ولاړه او بیا تر لاسه نشوه.

عبدالهادي داوي چې دده سره د یوه زندان اندیوال و، دده د مړیني وروسته دده د سیرت او صورت په هکله په امان افغان کې یوه مقاله ولیکله او دهغه ادبي ذوق ئې وستایه، دزندان په وخت کې ئې د زندان دنه زغملو وړ تکلیفونه ئې په ډیره نرمه لهجه او شاعرانه مزاج سره یادول او ویل ئې:

ما تنګ ظرفان حریف اینقدر سخن نه ایم
دانه اشکیم ومارا ګردش چشم اسیاست.

(وګوري: ددوهم مشروطیت رجال پنځم فصل، دداوي شرح حال لمړي عدد).

۹_ میر زمان الدین خان دروازي:

دبدخشان ددرواز دمیرازده ګانو څخه دي هغه پوهه کارګر اوددربار دغلام بچه ګانو دنفوذ څښتن او دشهزاده امان الله سره یې فکري او سیاسي تړاو درلوده، له همدي کبله د اماني دوري په پیل کې په ۱۳۰۰ ش کال د کابل والي شو او په ۱۳۰۲ ش کال د هرات نایب الحکومه وټاکل شو تر څو چې د ۱۳۰۳ ش کال د قوس په ۱۹ د سګي په ناروغۍ هلته مړشو.

وایې چې هغه خیلق شخصیت او په خلکو مهربان او تکړه کارپوه و. او دحکمراني په وخت یې هیڅوک ازاد کړي ندي.

۱۰ _ غلام احمد اعتمادی:
دا د عبدالقدوس خان اعتماد الدوله د زامنو څخه دي چې د حبيبي په مدرسه کې يې د رشيدي تر درجې پوري زده کړې کړې او روڼ اندی پوهه ځوان وو چې د يو څه وخت لپاره د بهرنيو چارو په وزارت کې په انقره کې د افغانستان سفارت د منشي په توګه کار کاوه، نږدي په ۱۲۰۶ ش کال کې په بمبی کې افغاني جنرال قونسل وو او دري، پښتو، اردو او لږ څه په انګليسي ژبه هم پوهيده او ليکل يې پري کول، او ددغو ژبو د ادبياتو سره يې بلدتيا درلوده، هغه د پيښور مرد'ن د پښتو ژبي شاعر فضل احمد غر ټولنيز او تنبيهی اشعارو ټولګه د غره ګل په نامه په بمبی کې چاپ او په هغي باندي يې په دری ژبه د همدردی يوه سريزه وليکله (۱۹۳۰ م) له خدای بخښلي د اوی څخه مې واوريدل چې غلام احمد د بديعني ذوق څښتن و، او دری نشر يې په روانه لهجه ليکه او د دوهم مشروطيت په ټولنه کې د ارزښت وړ مقام درلوده.

۱۱ _ جمعه خان:
د سردار عبدالقدوس اعتماد الدوله ځوی د روڼ اندو ځوانانو سره ملګري او د اماني دوري د کارپوهه خلکو له ډلي څخه و چې د ۱۳۰۱ ش کال په پای کې په افغاني سفارت کې د بخارا دربار ته واستول شو او له هغي وروسته د ميمني اعلی حاکم و چې د ۱۳۰۲ ش کال د ثور په ۱۰ وفات شو.

۱۲ _ سيد غلام حيدر پاچا:
دا د محمد سرور ځوی په ۱۲۶۶ ش کال کې زېږلي د لغمان د چارباغ اوسيدونکي او د کنړ د ساداتو د مشهوری کورنۍ څخه و هغه روڼ اندی، پوهه او خوله ور ځوان و چې د دوهم مشروطيت د

ځوانانو په کړيو کې يې د ميرقاسم خان او داوی سره همکاری او همفکری درلودله او په اماني دوره کې د ازادي غوښتونکو ځوانانو د ډلي څخه شميرل کيده. او په ۱۳۰۰ ش کال ترکي ته واستول شو او له هغي ورروسته د کرني او کانونو په اداره کې مامور و تر څو چې په ۱۳۰۷ ش کال کې د بهرنيو چارو وزارت ته ولاړ.
هغه د ۱۳۰۸ ش کال په اړو دوړ کې د جلال اباد د بابر يو په کلا کې د خرخه مشرسيد حسن خان شيون او محمد ګل خان مومند په ملګرتيا د جمهوريت په نامه ټولنه جوړه کړه،او د(کورغم) په نامه جريده يې خپره کړه، او د هندوستان په جرايدو کې يې لکه د لاهور د زميندار او افغانستان په نامه جرايدو کې يې د حبيب الله د سقاو د ځوی د رژيم په ضد يې تبلغات کول، کله چې د ۱۳۰۸ ش کال په پای کې کابل ته بيرته راغي او دامان الله خان په طرفداری يې پيل وکړ نو د ۱۴ کلو لپاره د موتی په سرای کې بندی شو چې په همدغه زندان کې د۵۵ کالو په عمر وفات شو.(۱۳۲۱ ش کال).

۱۳ _ غلام محی الدين ارتی:
دا د شيرارتي ځوی او د کابل د تندرو و ځوانانو څخه وو هغه خوله وراوګوت نيونکي سړي و او د افغاني ځوانانو سره ملګري و،چې د پغمان د ۱۹۲۸ م کال په لويه جرګه کې د کابل د خلکو ټاکل شوي استازي و،او شاه ته يې خطاب کولو په وخت کې فرياد وکړ او ويې ويل:
اعليحضرتا! ترڅو پوري چې ستا دغه په فساد مشهور وزيران محاکمه او په دارونه ځړول شي په هېواد کې هيڅ ډول اصلاح ممکنه نده [78] دغه پوهه اوتکړه ځوان په ښکاره ددولت د فاسدو

[78] غبار: مسير۸۱۳ .

وزیرانو او کارمندانو سره شخړی کولي، او د بدې خوړونکو او انګلیس مشربانو مخالف عنصرو،
تر څو چې د اماني رژیم دسقوط وروسته نزدي په ۱۳۰۹ ش کال په پیښور کې د نامعلوم قاتل په ګولي ولګید او وفات شو.

۱۴ _ احمد رحماني:

د بهرنیو چارو وزارت د متشار عبدالرحمن ځوی و چې د هغې یادونه په لومړی مشروطیت کې وشوه، او د اماني عصر د تندر وه ځوانانو څخه و چې د زده کړو لپاره شوروی اتحاد ته واستول شو او هلته یې روسي ژبه زده کړه، او روسي میرمن یې درلوده،اوله همدی کبله یې هغه ته په کابل کې (احمدروس) ویل،د هغه لور ماګه رحماني د نوو او لیکوالو ښځو د مخکښانو څخه وه، چې د (پرده نینان سخنګوی) په نامه کتاب یې ولیکه د کابل چاپ ۱۳۳۱ ش کال احمد په ۱۳۰۸ ش کال کې د انګلیس دسیاست د مخالفت او د اماني تیری دوري دله مخته تللي رژیم سره د ډیر تمایل په تور د ډیر وخت لپاره د کابل په زندانونو کې پاتي شو اوکله چې په ۱۳۲۵ ش کال له زندان څخه را خلاص شو په کابل کې وفات شو .

۱۵ _ کریم نزیهي (جلوه):

هغه د کابل د قاضي ملابابا مراد ځوی و چې د ازبک د بارسوخه خلکو څخه و او د میمني په اند خوی کې یې نوم او مقام درلوده.
کریم نزیهي نزدي په ۱۲۸۵ ش کال په کابل کې پیدا شو او د حبیبي په مدرسه کې یې درسدی تر درجي پوري زده کړی وکړي او عربي علوم او ادب یې په خپله علمی کورنۍ کې زده کړل د عربي، دری، ترکي، او لږ لږ د انګلیسي ژبي سره اشناوو.

نزیهي د ځواني په دوران کې د میرقاسم خان، داوی او عبدالرحمن لودین پشان خلکو سره اشناي او ملګرتیا درلوده، او د تجدد، مشروطه غوښتني او لیکوالی په لاره کې قدم واهه، او په تاریخ، ټولنیزو علومو او د خراسان او اسلام د رجالو په پژندنه کې یې مطالعه درلوده،او دکابل د ادبي ټولني غړی وو،او دده اثارو څخه د هغو پرله پسي مقالو لړۍ ده کوم چې پدې برخه کې د ادبي ټولني د کابل په مجله کې خپریدلي، هغه په دری ژبه ښه شعرونه ویل، چې تخلص یې (جلوه) دي،نزیهي په ۱۳۱۰ ش کال او اتمه دوره ۱۳۳۲ ش کال کې د اندخوی د خلکو وکیل وو چې د روڼ اندو ترقي خوښونکو په فرکسیون کې یې د کیڼ اړخو پلوی کوله، له هغې وروسته دیوه څه وخت لپاره د عظمي صدارت کارمند او په مشهد کې افغاني وکیل التجار وو، چې وروسته تقاعد شو او اوس د زوړوالي او اوکمزورتیا په حالت کې شپې او ورځې تیروي، موږ یې د افکارو او شعرونه هغه بلګې چې د ځواني په وخت کې یې ویلي د مشروطیت په مرامونو کې په تیرو پاڼو کې لیکلي دي.
نزیهي او ادبي فضلیتونو سره ښاغلي روڼ اندي شخصیت او ټولنه پژندونکي پخته کار پخواني سړی و.چې د خپلي ژوند وختونه کې په نیک نوم سره تیر کړي دي، چې د افغانستان په ترقي خوښونکي طبقه او ادبي حرکتونو کې یې نفوذ او ونډه درلوده، هغه د ۱۳۶۲ ش کال په ژمي کې په د هلی کې وفات شو.

۱۶ _ سید قاسم خان:

هغه د حبیبي د ښوونځي زده کونکي او دوهم مشروطیت د مهمو غړو څخه و، چې د ۱۲۹۸ ش کال راهسي یې د بهرنیو چارو په وزات کې د محمود طرزی د لاس لاندي کار کاوه ددې لپاره چې د

محمود دطرزی زوم و، د اماني عصر دروڼ اندو او چارواکو په زیاترو غونډو کې ګډون درلوده زیات وخت په مسکو کې په افغاني سفارت کې مشاور او له هغې وروسته په بمبې کې د افغانستان جنرال قونسل او اروپا په سفر کې د شاه امان الله د ملګرو څخه و.

د ۱۳۰۸ ش کال داړو دوړ وروسته په اروپا کې پاتي شو، ددې لپاره چې د امیر حبیب الله خان په وژنه او د امان الله خان په تخت کښناستنه او د اماني عصر د لومړنیو کلونو په پیښو کې ګډون درلوده پدغه باره کې يې کتاب لیکلي و چې دسیاسي پیښو جزیات او د افغاني اشخاصو خبري اتري هم توضیح کړي وي، دا کتاب چا پ شوي ندي او په ډیري خواشیني باید ووایو چې عامو خلکو ته ونه رسیده.

۱۷ _ سید عبداله خان: دا د نوموړي سید قاسم ورور او د بهرنیو چارو په وزارت کې د محمود طرزي د لاس لاندي مامورينو څخه و چې په اماني عصر کې په مسکو کې د افغاني سفارت د سکرتر په توګه دنده درلوده، او د اماني دولت د سقوط څخه وروسته هغه د بهرنیو چارو په وزارت کې سیاسي لوی مدیر و تر څو چې د ۱۳۱۵ ش کال د قوس په ۱۹ د جمعې په ورځ یعنې د ۱۹۳۶ م کال د دسمبر په ۱۵ ددندی د اجرا کولو په وخت کې د امو په سیند کې غرق شو.

۱۸ _ بشیر احمد خان:

دا دابوی کورنۍ څخه د بهرنیو چارو په وزارت کې د محمود طرزی د همکارو شاګردانو څخه و چې په کراچی کې یې د افغاني قونسل په توګه دنده درلوده ۱۳۰۰ ش هغه ددوهم مشروطیت د تکړه او فعاله ځوانانو څخه و.

۱۹ _ میر زا محمد مهدی چنداولي:

هغه د میرزاعلی جان ځوی او د روڼ اندو ځوانانو څخه و چې په دري او عربي ژبو سربیره ترکي ژبه يې هم زده کړی وه، او د امیر حبیب الله خان په عصر کې يې دسجنش په دفتر کې کار کاوه. له هغې وروسته د غنډ مشر په درجه، د حربيې وزارت د لوازم مدیر او د اماني دوري ددربار وزارت غړی و. او د افغاني ټولنو سره یې اړیکي درلودي.

کله چې اماني حکومت سقوط وکړ، هغه د سقاو د ځوی او د نادرشاه دسلطي د مخالفینو په ډله کې ودریده، څه وخت چې محمد عظیم د برتانیا په سفارت کې په کابل کې د قتل مرتکب شو، هغه د څلورو نورو کسانو سره یو ځای د ۱۳۱۲ ش کال د سنبلي په ۲۲ په داروځړول شو.[۷۹]

۲۰ _ فرقه مشر سید حسن (شیون):

هغه د حسین پاچا ځوي نزدي په ۱۲۷۵ ش کال د لغمان په چارباغ د کنړ د ساداتو په کورنۍ کې زیږیدلی دی. او دکابل د حربيې په ښوونځی کې یې زده کړی وکړی کله چې د هغه ځای څخه فارغ التحصیل شو د حضوری راګ د پروانی په قطعه کې و ټاکل شو او په عسکری رتبو کې د فرقه مشری(جنرالی) رتبه ورسیده، او د اماني دوری د نوم او نښان درلودنکو صاحب منصبانو څخه و چې د هېواد روڼ اندو ډلو سره ملګری او اشنا و.او همیشه په سیاسي مبارزه کې مخکښ او د پښتو ژبي روڼ اندی شاعر ګڼل کیده، او د هېواد په سیاست کې ځانګړی عقیدی درلودي چې له هغې څخه د نظامی حاکمیت د طرفداری بوي راتله مثلا ځنيې وخت به يې ویل:

---

[79] غبار له وینا څخه یادداشت.

" په افغانستان کې د مصطفی کمال د رژیم پشان یونظامي رژیم باید منځ ته راشي، تر څو خلک د قوی په استعمال سره د نوی مدنیت خوا ته رهنمای کړي لاکن دا دیکتاتوری باید د ځانګړو غرضونو او د کورنۍ او مادی ګټو لپاره نه وی او هم دي د روڼ اندی طبقی پر ضد ونه کارول شي. بلکي ددغي ډلي د کار او فعالیت لپاره دي مرستندوی وي. د افغانستان ټولو پخوانیو پاچا هانو د شخصي او خانداني موخو لپاره پر خلکو مطلق العنانه حکمراني کړي او دیکتاتورو. لاکن وي نکړای شول چې هېواد او خلکو ته خدمت وکړي، دیکتاتور که چېري مخلصانه خدمت کوونکي وي او هر څه چې غواړی د خلکو لپاره یې غواړی پدي صورت کې کولي شي،

چې یوه وروسته پاتي ټولنه مخ په وړاندی بوزی، او په پایله کې یې خلک ددیموکراسي او په خپله اراده والي لوری ته رهنمای کړي.

او تاریکو ذهنونو ته روښنایي ور کړي، ولي دیوه بت د ماتولو په ځای بل بت د پرستش لپاره جوړ نکړی...."[80]

سید حسین د ۱۳۰۸ش کال د اړو دوړ په وخت کې په جلال اباد کې فعالیت درلوده او د کور غم د جریدي په خپرولو او ډېر ابتدایي جمهوریت په بنسټ اېښودلو کې یې د سید حیدر پاچا سره ونډه واخیسته او په ظاهر شاهي دوره کې د حربي وزارت د مرکز فرقه

[80] ددې لپاره چې ما ددې کرښو لیکونکي د خدای بخښلي حسن سره اشنایي او خبري اتري درلودي څو ځلي مي دهغه سره پدي برخوکې خبری اتري کړي دي اومطلب می دهغي وینا څخه چې دازاد افغانستان په جریده کې په ۱۳۳۳ ش کال د اسد په میاشت کې په پېښور کې چاپیده لیکلي دي (۶۷) ګڼه (۱۷) مخ.

مشر و لاکن په ۱۳۱۹ش کال کې د سیاسي مخالفو فعالیتونو په بهانه بندي شو او په زندان کې ووژل شو.

چې پلار یې ددربار د سپین ږیرو او د تهران په دربار کې د افغانستان لومړني سفیر وو، او دا په خپله د میرسیدقاسم، داوي او دلومړی او دوهم مشروطیت دنورو غړو د ملګرو څخه شمیرل کیده، ددې لپاره چې پلار یې دسیاسي فراریانو د ډلي څخه وو، هغه د پلار په فراري حالت کې په ۱۲۶۶ ش کال په تهران کې نړی ته راغی او هلته یې زده کړي وکړي او یو باسواده او با فکره سړی تری جوړ شو کله چې هېواد ته راغی د مشروطیت غوښونکو ځوانانو د ډلي مشر و.

په ۱۹۲۰ م کال کې د خپل پلارسره بیا تهران ته ولاړ او په ۱۹۲۴ م کال کې د بهرنیو چارو د وزارت د ترونونو او قونسلګر یو د څانګي سرلیکونکي و. کله چې ددغه ځای څخه لری کړای شوپه ۱۹۲۶ م کال کې یې د کابل او پېښور ترمنځ د حمل ونقل د شرکت په جوړولو اخته شو اوپه ۱۹۲۷ م کال کې په دهلې کې افغاني جنرال قونسل اوله هغي وروسته په ۱۹۲۹ م کال کې په کراچی کې افغاني قونسل شو، چې د اماني دوري له پای ته رسیدو وروسته په ۱۹۳۰ م کال کې په روم کې افغاني سفیر وټاکل شو او په دا وروسته کلونو کې د سفارت او وزارت په لوړو رتبوکې پاتي شو، او دده دغه حالت هېواد غوښتونکي پرده باندې اشتباهي کړل او پرده یې بدنظر درلوده:

په ۱۹۳۳م کال کې د جینوا د خلع سلاح په کنفرانس کې افغاني استازي.

د ۱۹۳۳م کال څخه تر ۱۹۳۷م کال پورې په مسکو کې افغاني لوی سفیر.

په ۱۹۳۸م کال کې د محمدهاشم خان په کابینه کې د فوایدعامې وزیر.
په ۱۹۴۳م کال کې د امریکا په واشگتن کې افغاني لوی سفیر.
په ۱۹۴۶م کال کې په ملگرو ملتو کې د افغانستان استازي.
په ۱۹۵۰م کال کې د پوهنې وزیر.
په ۱۹۵۴م کال په دهلي کې افغاني لوی سفیر.
په ۱۹۶۰م کال کې د مزاج په عدالت اخته او په کابل کې وفات شو.

دوه ځانګړې ډلې

افغان ځوانان:

کله چې د هیواد روڼ اندو عیاش او مستبد امیر له منځ څخه یوړ او پر ځای يې ترقی غوښتونکی روڼ اندي ځوان لکه امان الله خان په شاهي تخت کښیناوه او په هیواد کې یې یوه ازاده سیاسي فضا رامنځ ته کړه او د مشروطه غوښتونکو روڼ اندو سیاسي ډلو چې پخوا یې پټ فعالیت کاوه په ښکاره ډول رامنځ ته شول او په ازاده توګه یې خپل سیاسي فعالیتونه پیل کړل او یو له دغو ډلو څخه ځانته "افغان ځوانان" ویل چې کین اړخوته ورته تندرو مرام یې درلوده چې د امیر حبیب الله په وروستیو کلونو کې د مشروطیت ځینو غړو هم په هغې کې ګډون درلوده، لکه عبدالرحمن لودین، تاج محمد بلوچ، محمدانور بسمل او باروت جوړونکی فیض محمد کابلي (چې په ۱۳۰۸ش کال کې اعدام شوی) غلام محي الدین ارتي (چې یادونه یې تېره شوه) میرزاعبدالرحمن، میرزا نورمحمدخان او په بمبي کې افغاني جنرال قونسل غلام جیلاني (د ۱۳۱۲ش کال د سنبلي په ۲۴ اعدام شوی) د حربي د ښوونځي لیکونکی میرزامحمداسماعیل، عبدالطیف خان او د تلګراف

متخصص محمد سعیدخان او فقیراحمدخان چې لومړی په مسکو کې په افغاني سفارت کې لومړی نایب او وروسته د ځنګلونو رئیس شو (د ۱۳۱۲ش کال د سنبلي په ۲۴ اعدام شو) او غلام رضاخان (۱۳ کلن سیاسي بندي) فیض محمدخان ناصري او عبدالحسین عزیز (چې بیا وروسته سفارت او وزارت ته ورسید) د دې لاندې کسانو نوموړنه په دې ډله کې یوازې خدای بخښلی غبار یاد کړیدی:

۱ـ د کابل ساعت جوړونکی عبدالمجید.
۲ـ محمدرسول اجیدن محمدزی (نظامي منعبدار).
۳ـ نظامي کمیدان عبدالحمید.
۴ـ محمداسحق قزلباش.
۵ـ د حربي د ښوونځي محصل شمس الدین.
۶ـ شیرمحمد افغان بیګ.

د غلام محي الدین افغان ډله:

دا ډله چې ځینو غړو او مخکښانو یې په لومړي مشروطیت کې هم لاس درلوده، بنسټ د افغان ځوانانو ډلي ته معتدل سره وه، چې همدغ ټول افغانان د لومړي مشروطیت په ۴ عدد کې راټولېدل او د هغوی فعال او تکړه غړی همغه میرقاسم خان و، چې د لومړي مشروطیت د رجالو په لومړي عدد کې یادونه تېره شوه.

د دې د قدر وړ ډلي عکسونه په لاس کې لرو چې د خدای بخښلی ماما محمدابراهیم خان (د دې ډلي یو تکړه غړی) له کورنۍ څخه تر لاسه شویدی او لکه څنګه چې وایي دا عکس مو په ۱۳۳۴ق کال کې هغه وخت واخیست چې د چلندر د مغاري د لېدلو لپاره تللو.

په دې عکس کې لاندې کسان لېدل کېږي:

له ښي لورې کېڼ لورې ته ناست کسان:

١_ په ساعت ساز مشهور ماما محمدابراهیم خان د کابل د چنداولو اوسېدونکی چې د امیر حبیب الله د عصر په وروستیو او د اماني امارت په کلونو کې تر نادرې دورې پورې یې د خیریه ټولنو په تشکیل کې لکه د ملي مرستي مجلس، دارالایتام او دارالمساکین او په ملي کتابتون کې پوره لاس درلوده، او د ملي خبر یوازنی سړی او بې تعصبه افغان و، چې د خپلو هېوادوالو سره په هره ژبه، مذهب او مشرب ملګری و او د خلکو خدمت او جوړ ته یې ځان وقف کړی و.

له ښي لورې کین لورې ته:

١_ غلام جیلاني خان اعظمي چې یو وخت د کابل د ادبي ټولنې د ریاست مرستیال و.

٢_ په کبریت متخلص عبدالرحمن خان لودین.

٣_ په (لالا) مشهور محمد سعیدخان حبیبي چې په شوروي اتحاد کې د افغاني فارغ التحصیلانو متخصیصنو د لومړۍ ګروپ څخه و.

هر څه چې یې درلودل هغه یې په فقیرو، خوارو او یتیمانو باندې ویشل.

د ځوان محمدابراهیم نیک او راښکونکی شخصیت د هېواد څخه د تېښتې په وخت کې د امیر شیرعلي خان د کابینې سپه سالار د حسین علي خان ټولی مشر (چې د ده ماما و) په خدمت کې په لاهور او راولپنډی کې د خپل ګران هېواد او هېوادوالو سره د مینې په لړلو روزل شوی و، څه وخت چې د امیر حبیب الله خان په اجازه په ١٩٠٧م کال کې بېرته کابل ته راستون شو، د مشروطه غوښتونکو سره ملګری شو، د ارګ په بازار کې یې د ساعت جوړولو هټۍ د

وېښو ځوانانو د راټولېدو د یوه کلوپ په څېر وه. څه وخت چې اماني دورې د پیل سره د سیاسي زندان څخه راووت د مرستي او خیریه کارونو ته یې دوام ورکړ لکه:

په ١٣٠٣ش کال کې د کابل د بلدیې د لومړۍ ناحیې مامور.

په ١٣٠٦ش کال کې د کابل د ښار د جنوبي ناحیې مامور.

په ١٣٠٨ش کال کې د ملي امداد د خیریه ټولنې بنسټ اېښودونکی.

په ١٣٠٩ش کال کې د کابل په ښار کې د یتیم خانې جوړول.

په ١٣٢٠ش کال کې د دارالمساکینو او دارالایتام جوړول.

په ١٣٢٥ش کال کې د مرستون رئیس.

د ده مړینه په کابل کې د ١٣٣٢ش کال د قوس په لومړۍ نېټه د ٧٢ کالو په عمر وه د ده قبر د شیر دروازې د غره په لمنه کې دی او په هغې کې داسې لیکلې دي:

ګذشت ان حاجي پاکیزه طینت
که او بودی پدر هر بینوا را
دعای بینوایان بود رایم
نعیبش خبر کن پروردګارا
زشمس ګذشت بهر سال فوتش
(نعیبش خبر کن) تاریخ پیدا

چې د (نعیبش خبر کن) د کلماتو څخه د جمل په حساب د ده د مړینې نېټه ١٣٣٢ش کال راوزي. (علیه الرحمه).

٢_ د کابل د شاوخوا افغانانو څخه حاجي ګل احمدخان.

۳_ فتح محمدخان جبارخیل چې په اماني دوره کې د حبیبي د ښوونځي مدیر او د امیر شیرعلي خان د کابیني د بهرنیو چارو د وزیر د ارسلاخان غلجي د مشهورې کورنۍ څخه و د ده پلار د امیر شیرعلي خان د امارت د سقوط څخه راوروسته هندته فرار شو، او زامنو یې هلته زده کړې وې او روڼ اندي افغانان ترې جوړشوي و. چې د امیر عبدالرحمن د مړینې وروسته هیواد ته راغلل، او د پوهنې په پراختیا، روڼ اندي او تجدد کې یې ونډه واخیسته، د هغه مهتر ورور امین الله جبارخیل په اماني دوره کې د عدلیې د وزارت معین و او دواړه ورونو د ۱۳۰۹ش کال وروسته مړه شویدي.

۴_ غلام محي الدین افغان جمریاني کندهاری چې یادونه یې د لومړی مشروطیت د رجالو په څلورمه ګڼه کې تېره شوه.

۵_ میر قاسم خان: چې یادونه یې د لومړی مشروطیت د رجالو په لومړی ګڼه کې تیره شوه.

ولاړ کسان د ښي لورې څخه کیڼ لورې ته:

۱_ میرهاشم خان:

هغه د میر قاسم خان ورور او د حبیبي د ښوونځي د اعداد له فارغانو څخه دی چې په پښتو، دري او انګریزی کې مطالعه او لیکنه درلوده او د دې ډلې ځوان غړی و چې د زده کړې د بشپړیدو وروسته یې په دارالتالیف کې کار کاوه، او د افغانستان د تاریخ خلاصه په یوه کوچني ټوک کې د اسلام د پیل څخه د افغانانو او انګریزانو د دوهمې جګړې تر پای پورې د لومړنۍ دورې د پنځم ټولګي د تدریس لپاره د ده د تالیفاتو څخه دی (د کابل چاپ ۱۳۰۰ش کال) هغه نزدې په ۱۳۰۲ش کال کې په پاریس کې د

افغاني محصلینو سر پرست وټاکل شو، او تر ۱۳۰۷ش کال پورې هلته و. د اړو دوړ په وخت د همدغه کال په ژمی کې کندهار ته راغلی او په ۱۳۰۸ش کال په تاشکند کې افغاني جنرال قونسل و. او د ۱۳۱۰ش کال د عقرب په ۲۴ د یکشنبې په ورځ د عشق اباد په شاوخوا کې د نامعلومه قاتل پواسطه ووژل شو.

۲_ حاجي شیر احمدخان د کابل د چاردهي له خلکو.

۳_ عبدالهادي پریشان داوی چې د هغې یادونه د دوهم مشروطیت د رجالو په لومړی ګڼه کې تېره شوه.

۴_ عبدالجبارخان جبارخیل چې د نومړي فتح محمدخان کوچني ورور دی ده لومړنۍ زده کړه په هند کې کړی دی او بیا وروسته خپل هیواد ته راستون شویدی او د کابل په ښوونځیو کې د ښوونکی دنده درلوده او د دوهمي مشروطیت د ټولنې سره ملګری و، او په ۱۳۱۲ش کال کې د پوهنې وزارت لومړی معین وټاکل شو، او تر ۱۳۲۴ش کال پورې په دغه دنده کې پاتې شو او له هغې وروسته د اعیانو د مجلس غړی شو تر څو چې په ۱۳۳۰ش کال په کابل کې وفات شو.

ولاړ کسان:

۱ _ د میر قاسم خان لغمان ورور میر هاشم خان.

۲ _ د کابل د چاردهی څخه حاجی شیر احمد خان.

۳ _ عبدالهادی خان (داوی) چې په هغه وخت کې یې (پریشان) تخلص درلوده.

۴ _ دفتح محمد خان جبارخیل(ارسلا) ورور عبدالجبار خان جبارخیل.

ناست کسان: د ښی لوری کین لوری ته:

١ ـ ماما محمد ابراهیم خان چنداولی (دډاکتر محمد اسماعیل پلار).
٢ ـ حاجی ګل احمدخان افغان کابلي.
٣ ـ فتح محمد خان جبارخیل (ارسلا).
۴ ـ په (افغان) متخلص غلام محی الدین خان جمریانی قندهاري.
۵ ـ میر قاسم خان لغماني.

(۶)

انتقادي (دنیوکې) کتنه

د ۱۳۰۱ ش کال اساسی قانون

ددوهم فصل په څلورم بحث کې یعني چیرته چې ددوهم مشروطیت د هلوځلو د پایلو په باب موخبری وکړی، په لسمه ماده کې مو په هېواد کې د قوانینو ترتیب او خپرول د اماني دوری د ښیګڼو او د مهمو کارو: و څخه شمېرل.چې ددې هېواد په څو زره کلن تاریخ کې د انساني حقوقو د عالی مبادیو پر بنسټ د لومړی ځل لپاره یو اساسي قانون د" نظامنامه اساسي دولت علیه افغانستان" په نامه خپره اود تطبیق لاندی ونیوله.

د ۱۳۰۱ ش کال د حوت په ۷ نیټه وه چې د افغانستان ملی او عنعنوی لومړني لویه جرګه په دي دوره کې په جلال اباد کې په خپله د شاه په ریاست د افغانستان د بېلابېلو قومونو او قبایلو د ۸۷۲ تنو استازو په ګډون له توپیر پرته د ملی یووالی او د نظر د پراختیا

پر بنسټ جوړه شوه او د افغانستان لومړني اساسي قانون په ۷۳ مادو کې د لاندینو عنوانونو لاندې تصویب شو:
۱ ـ د افغانستان ددولت اساسي نظامنامه، په اوو مادو کې،
۲ ـ د افغانستان د اتباعو عمومي حقوق، په اوو لسو مادو کې،
۳ ـ وزیران، په یوولسو مادو کې
۴ ـ مامورین، په دریو مادو کې.
۵ ـ د مشوری مجلسونه او ددولت شورا ،په یوولسو مادو کې،
۶ ـ محکمی،په شپږو مادو کې.
۷ ـ عالی دیوان، په دوه مادو کې.
۸ ـ د مالیي چاری، په دوه مادو کې.
۹ ـ متفرقه مواد ،په شپږو مادو کې.

دغه اساسي قانون اصلا د دری ګونو قواو: مقننه، اجرائیه او قضائیه قوی د جلال اباد والي په نظریه جوړ شوي .لاکن ددولت د محدودی شورا په درلودلو او د ټولو اختیاراتو تمرکز دیوه غیر مسوول پادشاه (شپږمه ماده) په ذات یا وجود کې، د مشروطیت اصل په هغي کې کمزوري دي.

د عمومي حقوقو په فصل کې، د برابر اصول او شخص ازادي، د اسارت له منځه وړل، د مطبوعاتو،کسب، شغل او تدریس ازادي او د شخص ملکیت حق او د اوسیدني خوندیتوب د بیګار شکنجې او د غیر قانوني جزاګانو مصادره او منع کول په کې ځای لری.

په (۴۲) ماده کې د مشورو مجلسونو او ددولت شورا ته حق ورکړ شوي چې حکومتي اداری څخه شکایت ولري په خپله حکومت ته عرض کولي شي!!"

په ۲۸ ماده کې راغلی دي چې صدرعظم او نور وزیران د شاه له خوا غوره اوټاکل کېږي، په ۳۱ ماده کې وزیران یوازی شاه ته مسوولیت لری دغه مواد پادشاه چې غیر مسوول هم دي دیوه مطلق العنان دیکتاتور په توګه رامنځته کوي ځکه چې هغه او دهغه وزیران دخلکو او یا خلکو د استازو د مجلس په وړاندی کوم مسوولیت نلري، او نه د هغي د مقام د غوره کولو او ټاکلو په برخه کې پرته له شخص شاه څخه کومه بله رایه د خالت کولي شي.

په اساسي قانون کې د قوانینو طرحه، ترتیب او تصویب هم معلوم ندي او یوازی په ۴۶ ماده کې وایې چې ددولت نظامات ددولت د شورا څخه تدقیق شوي دي او د وزیرانو مجلس ته وړاندی کېږي او د مجلس وزرا د تصویب او د شاه د منظوری وروسته په عملی توګه اجراته وړاندی کېږي.

پدي صورت کې ګني د قانون طرحه کونکي، تصویب کونکي او دهغي لاس لیک کونکي د اجرا لپاره یوازي یو شاهي مقام دي. او عملا هم همداسي وه چې دي حالت مشروطه نظام له منځه وړه، ځکه چې په خپله وزیر قانون طرحه او ترتیبوی، او ددولت شورا (چې همدا وزیران د همدی شورانیمایې جوړوی) یوازي هغه تدقیقوی اوبیا وروسته په خپله د وزیرانو په مجلس کې تصویبېږي، او د وروستي اجرا لپاره بیا پادشاهی لاسلیک پری کېږي چې " خود کوزه ګرو خود ګل کوزه) دي چې په داسي حالت کې د تقنینیه او اجرائیه قواو ددندو ګډوالي رامنځ ته کېږي.

چې دا په خپله د دري ګونو قواو د جلاوالي د روحیی او د مشروطه حکومت نقض کول دي.

د محکمو ړونده فصل ډیر لنډ، ګنګ او مجمل دي، په ۵۳ ماده کې وایې چې "ټولي محکمي د هر ډول مداخلي څخه ازادي دي" لاکن روښانه شوي نده چې ددې محکمو قاضي له کوم ځای څخه راځي؟ څوک دی؟ او په اجرائیه حاکمه دستګاه کې څه موقف لري؟ پدی ځای کې داسي انتظار کیده چې اساسي قانون به ددولت په توګه ځای په ځای کړي، ځکه مشروطه قضا یوه مستقله دستګاه شمیری.

په دوهمه ماده کې یوازي د صدراعظم څخه نوم اخستل کېږي چې که چېري شاهانه ذات تشریف ونلری صدراعظم د ریاست په دنده کار کوی، او بیا په ۲۸ ماده کې وایې: صدراعظم او وزیران پادشاهي ته د نزدي کسانو څخه غوره اوټاکل کېږي، په داسي حال کې چې د ټولو وزیرانو مسوولیت د غیر مسوول پادشاه په وړاندی په (۳۱) ماده کې واضح شوي دي، نو پدي حالت کې په هېواد کې مسوول شخصیت وجود نلری، ځکه په خپله شاه چې د صدراعظم او وزیرانو ټاکونکي دي او د اجرائیه قوی ټول واک هم د هغه سره دي غیر مسوول دي.

پداسي حال کې چې عملا په خپله شاه امان الله د خپلي پاچاهي په لومړیو کلونو کې د قوانینو ډیر پابندو، او پدي اساسي قانون کې عامه حقوق د لیکونو او مراسلاتو (۷۳ ماده) تر خوندي توب پوري ځای کړای شوي او د افغانستان په تاریخ کې د لومړي ځل لپاره دایو نیک او ګټور اقدام و، لاکن ددې لپاره چې ددې قانون په اصل کې مسوول نظام وجود نه درلوده ، نو یوازی د پادشاه د خیر او خلوص نیت ونشو کولای چې د هغه د رژیم د فساد مخنیوي وکړي، او له څوکاله وروسته مونږ ولېدل،چې نا پوهه او فاسد العمله کسان

ددربار په شاو خوا راغونډ شول، او هېواد يې د ۱۳۰۷ کال د ژمي دارو دوړ سره مخامخ کړ. او وليدل شول چې هغه هېواد روسته د شاه د دربار د فاسدو عمالو دناروا اعمالو او د هغه د غرض ناکو همکارانو قرباني شو،او د هغه په شاوخوا کې د هغه د نبوغ خبري تردي اندازی په چاپلوسۍ زياتي شوي، چې هغه روحا د تلقين لاندي راغی ددې لپاره چې انسان جايز الخطا دی هغه غرور چې دده د هېواد غوښتني او خلوص نيت سره برابر نه وو پدي کې راټول شو.

د مثال په توګه خدای بخښلی داوی ويل: کله چې په ۱۳۰۳ ش کال د ګوډ ملا ماتوونکو لګښتونو څخه وروسته ارام کړي شو، اوپه خپله شاه د ملا عبداله او ملاعبدالرشيد په ګډون د اله ګوله کوونکو يا شراچوونکو د ۵۴ تنو مشرانو د اعدام حکم ورکړ(۱۳۰۴ ش کال د جوزا ۴) داوی چې په هغه وخت کې د سوداګری وزير او ددربار د نزدی کسانو څخه و پدی برخه کې داسي عرض وکړ: ښه به وي چې دا په اعدام محکوم کسان محاکمه شي او د قاضي په حکم ووژل شي، پادشاه په ډير قهر اوغرور سره وويل: ولي ته نه پوهيږي چې زه د امير عبدالرحمن لمسی يم!!

اروپا د سفر څخه وروسته کله چې دا هېواد غوښتونکي پادشاه کابل ته راغي او په ځينو ګټورو کارونو (ولي دوخت څخه مخکې) يې لاس پوري کړ، چې د هغي انعکاس په ځوانه طبقه کې چې د هغه مخلص همکاران وو ښه نه و. او موږ وليدل چې دپغمان په لويه جرګه کې د شير ارني خوي د وزيرانو د محکوميت څخه خبری وکړی او دستوري د ماني په مجلس کې عبدالرحمن او عبدالهادي چې دهغه د مشروطيت د لاري اودحکم چلولو د وخت ملګری وو د ګټور او جايز اقدام (لاکن په عجله) د مخالفت لاس جګ کړ.

دا يوازي نه وو: هغه ځوان پادشاه چې د بازار په منځ کې ځانته ګرځيده، اوّ د خلکو سره يوځای کيده او دهر ښار ښوونځي يې په خپله ليدل.

اود خلکو عريضي يې اوريدلي، اوپوښتنه به يې کوله، د کار په پيل کې د خلکوله خوا په ډيره مينه او علاقی سره ومنل شو او د خلکو همکاري يې راجلب کړه،او تردي پوري چې خلکو د پوهني لپاره اعاني ور کړي، او د ښوونځيو لګښتونه يې په خپلو ګمرکي ماليات ور زيات کړل،لاکن دې نيکي لاري ددوارو خوا وو تر منځ ډير دوام ونکړ، او تر څو چې مو سترګې خلاصولي د حاکم او محکوم ترمنځ د بدبيني څپي را پيدا شوي او مسله د ۱۳۰۳ ش کال او ۱۳۰۷ ش کال په اړو دوړو سره پای ته ورسيدله.

چې هېواد يې ۵۰ کاله شاته واچوه، اوپه خپله هغه شاه چې هېواد ته اخلاص يې د تدبير اوسنجش څخه زيات وو او د هغه هېواد څخه چې ده ورسره مينه کوله فراری شو.

همدلته دي چې د پيښنو ځنيې کتونکي او کورني او بهرني ليکوالان ددې اړو دوړ علت د پرديو په لمسونه " بريتانوي هند " او د همريز" په کابل کې دبريتانيا سفير"

په دسيسو جوړولو او نورو انګريزی فتنو جوړولو کې ګوري. او ځنيې بيا خپله د افغانستان د خلکو زړه پرستي، محافظه کاری اودترقی ضدوالی ددې اړو دوړ عامل بولي، او ځنيې نور بيا پدي پروسه کې ډير تيزوالي او داماني دوري مخ کې له وخته ريفورمونه يا اصلاحات پدي برخه کې يادوی چې دغه ټول عوامل کولي شو چې د څو اړو دوړو او د اماني رژيم د ناکامي علت وبلل شي. لاکن بايد ووايو: چې هيڅ يو ريفورم، اصلاح او تر قي غوښتونکي او

خیر غوښتونکي اقدام مخ کې تللي نشي، مګر دا چې د ملت او د خلکو د بېلابېلو قشرونو د حمایت څخه برخمن وي، پداسي حال کې چې اماني رژیم د خپلی لومړني محبوبیت او بریالیتوبونو سره چې د پرمختګ په لاره کې په برخه شوي وو، په بطن کې یې فساد پیدا کېده او ددغه رژیم کارمندانو (یوازي محدود اشخاصو) په خپله په خپل لاس ددغه رژیم د ناکامي اوویجاړیدو وسایل برابر کړي وو او د سعدی په قول:

بوریا باف گر چه بافنده است
نبرندش بکارگاه حریر

ددې دوري ډیر رجال چې ددوهم مشروطیت څخه وروسته منځ ته راغلي وو، هغه بوریا اویدونکي وو چې د وریښمو کارګاه ته راغلي وو. او ددې عمل بنسټ هم د شخصي، خانداني او قبیلوي پژندګلو و په رشتو ولاړ وو. چې د امیر حبیب الله خان د دوری او د محمد زایي والي د اعتبار سره یې څه توپیر نه درلوده.

اګرچې محمد ازایي بت مات شوي وو، لاکن پرځای پدې وخت کې بارکزایي بت ولاړ وو. مثلا په هغه وخت کې کابل د والي محمود یاور او شاغاسی علی احمد پلاس کې و او قندهار د وزیر عبدالعزیر، نایب الحکومت محمد سرور او نایب الحکومه عبدالکریم او فرقه مشر نیک محمد پلاس کې وو، او مزار او هرات د نایب الحکومه محمد ابراهیم او فرقه مشر عبدالرحمن پلاس کې و چې دغه ټول بارکزایان و او د شاه د مور د سراج الخواتین په کورني پوري اړه درلوده.

په جنوبي سیمه (پکتیا) کې عبدالحکیم بارکزایي وو، په غزني او روزګان کې دوست محمد ناظم بارکزایي و او په ګرمشک کې

محمد امین بارکزایي حکم چلاوه، او قیس علی هذا، د بارکزایانو بازار ښه تود و. او زیاتره یې پاک لمن او د زړه سوی، خلک هم نه و، چې د شاه او دهغي د خلکو په حال کې زړه و سوزوي، او یا د وضعي د فساد څخه مخنیوي وکړي.

نویدي خاطر یې دغه ګران ترقي غوښتونکي، شاه د خلکوله غېږي څخه لری کړ او د هغي څخه د خلکو عمومي حمایت مخ په کموالي شو، او پدي ځای کې وو چې کورنۍ او بهرني نور اغزمن عوامل هم په ورانکاری او ناسمون والی کې فعالتره شول. کله چې په اساسي قانون کې د کار بنسټ پر مشروطه حکومت او د وزیرانو مسوولیت او د هغوي ځواب ورکول پر خلکو بنا نه وه، نو په همدې سبب هر وزیر او هر کارمند کولي شول هر څه چې یې زړه وغواړی هغه وکړي.

دلته دي چې موږ د خبرو رشته ددغو پیښو یوتن نزدي لیدونکي او ننداره کوونکي خدای بخښلي غبارته ورکوو چې وایي:" داماني دولت له جوړیدو وروسته دهیواد تقریبا بېلابېل ټول طبقات ددولت د ملاتړ لپاره ودریدل، او دانګریز ددولت سره په جګړه کې زیاتره فیودال، روحانیون او بزګران ټول ددولت په لیکه کې ودریدل.لاکن د جګړې د ختمېدو څخه راوروسته او د ریفورم د پیل څخه ورو، ورو د خلکو لیکې د طبقاتي ګټو له نظره یو له بله سره جلا شولي...

لاکن دغه ټولي قضي د دولت دریفورمونو د تطبیق څنګ کېدای نه شوی، که چېرې د دولت جبهي په خپل منځ کې درزونه نه وي کړی. او تناقض یې پېداکړی نه وی. ځکه ملت تر دغه وخته د شاه او دولت په ملاتړی کې ولاړ و. اود همدغه خلکو ملاتړ و. چې د دولت په دستګاه کې د درزونو سره، سره یې د هغي ستنې ټینګې او

استواره ساتلي. او کنه نو دربار او کابینې ډېر پخوا ستر درز موندلی و. دا په دې معنې چې کابینه د بېلا بېلو عقېدو د دوه ډلو عناصرو څخه جوړه شوې وه چې یوه ډله یې د هېواد په کورنۍ سیاست کې په چټک ډول د اخلاصي پروګرامونو او په بهرنۍ سیاست کې د مشبتي بې طرفۍ او د استقلال د ازادۍ دشبیت طرفداره وه، او بله ډله یې په کورنۍ سیاست کې د تدریجي اصلاحاتو او د ګاونډي قوي دولتونو څخه د یوه سره د یو اړخېز سازش او معتدلې لارې طرفداره وه، نو دغو دواړو ډلو کوښښ کاوه چې یو د بل نظریې خنثي کړي، او دې خبرو شاه ته داسې تلقین ورکاوه چې د حکومت په منځ کې د دغو دوو مخالفو ډلو موجودیت د چارو د اصلاح سبب کېږي او په عین وخت کې د شاه د مقام د سلامت پاتې کېدو سبب هم دی. سربېره پردې په کابینه او دربار کې یوازې د شاه شخص و، چې په دې تاریخي پړاو کې د اصلاحي پروګرامونو د تطبیق د مشورې ورکولو لپاره یې فکري او عملي قوت نه درلوده او د هغوي جهان بینی د ډېرې عادي متولي څخه لوړه نه وه...

د اداري دغه فساد د ټولواک د کمزوری سره یوازې د افغانستان خلک د دولت د ملاتړ څخه لېرې کړل، او د بل پلوه کورنۍ ارتجاعي عناصرو د پټو دسیسو نقشې د اتعماري جاسوسۍ فعالیتونو او اقداماتو سره یو ځای شول، او افغانستان یو ځل بیا د یو تاریخي او ټولنېز بدلون په درشل کې چپه شو، او دا په خپله استعماري لاره وه چې د هر نوي غورځنګ په راپیدا کېدو افغانستان باید د امکان ترحده پورې شاته پاتې کړي..." [81]

[81] غبار مسیر ۸۰۵

په دې ډول امان الله تجرید شو، پوهه او تکړه عناصر او د دوهم مشروطیت فکري مخکښان د ده له اړخ څخه جلا سفارتونو او نورو کارونو ته واستول شول. او ځای یې بادار پرستو او چاپلوسو خلکو ونیوه، چې نه یې کار کولې شو نه همکاري او نه لارښوونه، چې دا په خپله د تاریخ یوه بدمرغه مرحله وه چې د دوهم مشروطیت مخکښانو باید د اساسي قانون په وضع کولو کې د هغې چاره سنجولې وی. او په خپله شاه هم د هغه پېشبیني کوله، لاکن د دې لپاره چې غیر مسوول شاه په حقیقت کې د خلکو په وړاندې د خپلو اعمالو مسوول و او نا پوهه همکارانو یې هغه سخت بدنام کړی و. نو په دې خاطر له هغه خلوص او نیک نیت سره، سره د خلکو د غضب، نفرت او کرکې وړ وګرځېده، او دا په خپله د افغانستان په نژدې تاریخ کې د عبرت یو درس دی. چې زموږ راتلونکي باید په خلاص نظر وګوري او پوهه شي چې دچارواکې او هېواد نیو چارو کې یوازې نیک نیت او ښه فکر کول کافي نه دې، باید چې ټولو ښو نیتونو ته د عمل جامه ورواغوستل شي. او خلک یوازې په خبرو اترو نه قانع کېږي او د انسان په عمل باندې قضاوت کوی.

د حیرانتیا ځای دی: هغه هېواد دوست او نیمه انقلابي شاه چې د دوهم مشروطیت د اندیوالانو په همکاری په تخت کښناست او هېواد ته د خدمت اراده یې درلودله، په هغه اساس قانون کې چې ده په خپله وضع او لاسلیک کړی و، لومړی یې خپل ځان غیر مسوول وګاڼه، وروسته له هغې څخه یې صدراعظم ونه ټاکه، او د هېواد ټولې اجراشوې چارې یې د خپلو ټاکل شوو وزیرانو پواسطه په لاس کې ونیولې، او که کوم چا به یې په وزیر ګوت نیونه وکړه، ده به یې

په خپله ننه‌ته او دفاع کوله، او غیر مسوول شاه به په خپله د نورو د اعمالو مسوول او جوابده کېده!

مثلاً: د پغمان په لویه جرګه کې په ۱۳۰۳ش کال کې هغه وخت چې هغه د مامورینو د بدې وضعې او ناوړه عمل له لاسه د پکتیا په سیمه د اړو دوړ د اورلمبې بلې وې، مولوي عبدالواسع (د لومړي مشروطیت د رجالو څخه یو تن چې یادونه یې پخوا تېره شوه) د وخت د پوهنې د وزیر (سردار فیض محمدزکریا) او د کورنیو چارو د وزیر د فعالیت او دقت د نشتوالي یادونه وکړه، مخکې له دې‌نه چې وزیران د هغه په ځواب کې اعتراض او د خپل ځان په پاکوالي پیل وکړي، غیر مسوول شاه نوموړي اعتراض کوونکي ته چې په رسمي چارو کې د یوه وزیر په بې کفایتي خبرې کړې وې ځواب ورکړ، چې شخص داعیه یې د دې ډول ګوت نیوني علت وباله [82]، په داسې حال کې چې دغه عمومې شکایتونه د ادارې فساد څخه راټوکېدلي و.

څرنګه چې په خپله شاه ته د ښه نظر درلودونکي، مطیع او فرمان برداره خلکو او د دربار ځینو پاک لمنو اشخاصو دغه راز خبرې او اعمال چې د مشروطیت د اصولو منافي او د وینا او عمل ترمنځ د فاصلې او تناقض درلودونکي و. د سر په سترګو لېدلي او ورځ په ورځ د هېواد ادارې حالت د طبعي مجرا څخه د فساد، ناسموالي او ګډوډۍ خواته روان و چې په پایله کې یې د مالیه ورکوونکو کروندګرو او کار کوونکو ډلو، کړاو او ازار زیاتوه، نو په دې خاطر د عوامو د طبقو نیک نظر او د همکارۍ روحیه د حاکمې طبقې سره په کرکې او انزجار سره تبدیلېدله، ترڅو چې د درباریانو د ناوړه

[82] رویداد لویه جرګه پغمان ۱۳۰۳ش، ۱۳۴ مخ.

عمل په پایله کې هغه خیر غوښتونکی شاه هم د فساد په دغه چټل ځای کې ورښکته شو، او د ابد لپاره د خپلې هېوادنۍ هوا چې د هغې سره یې مینه درلودله د تنفس څخه بې برخې شو (علیه الرحمه).

په دې وخت کې د ښکیلاک ګوډاګیانو لاس هم د اماني رژیم پرضد په پټه کارکاوه او د شاه د تکیفر لپاره یې ملا ډوله رالمسولې و او د ملکې یا نیمه بربنډ مونتاژ شوي (مصنوعي) په زرګونو عکسونه یې د ناپوه او ساده قبایلو په منځ کې ویشلي و او ترڅو چې مو سترګې خلاصولې د ټوپکو او ناریه وسلو غږونه د ننګرهار د شینوارو د قبایلو او د کابل د شمالي سیمو څخه تر غوږ راورسېدل، او زیار ایستونکو کروندګرو له کلیو څخه په شورش لاس پورې کړ، چې په خپله د دولت کارمندانو د هغې اساس جوړاوه او بهرنیو لاسونو هم د هغه اور د ښه بل ساتلو لپاره ډېر لرګي او د سون مواد ور برابرول.

په دې ځای کې بې مناسبته نده چې د هغو خبرو اترو څخه یادونه وشي کوم چې د دوهم مشروطیت د کېڼ لاسو ګوت نیونکو ځینو ځوانانو تر منځ د هغه ملګرو سره چې د واکې په لاس کې نیولو څخه وروسته ترسره کېدې او دغه د دواکې په لاس کې درلودونکي ډله یې د اماني رژیم د نه پایښت او خرابوالي مسووله ګڼله.

ښه مې په یاد دې چې د ۱۳۰۶ش کال په پسرلي کې د کندهار د ښار د لودینانو په کوڅه د عبدالرحمن لودین په کورنۍ یوه ورځ د ده او د تاج محمد بلوڅ تر منځ د دوستۍ او ملګرتیا خبرې اترې ونښتې، چې دواړه د دوهم مشروطیت د غورځنګ ملګري او هم یې

یو له بل سره خپلوي درلوده (د لودین خور د بلوڅ د ځوی مېرمن وه) .

لودین خپل ملګری ته په ځانګړې نرمه لهجه ویل : " دا تاسو وي چې ځوان نیک غوښتونکی شاه مو چې د خپل پلار سره ډېر توپیر لرې بې لارې کړ او د هغه د خپل سر یو مخنیوی نه کوي! اخېر مونږ خو د مشروطیت لپاره او د مشروطیت په نوم قرباني ورکړې او په پایله کې مو یو مطلق دیکتاتور رامنځ ته کړ، تاسو اوس حکمران شوي! او هغه بل چې فراشباش و وزیر او سفیر شو او د یوه کوچنې ټولګي مشر د بهرنیو چارو وزیر او د جرمني وزیر شو! ایا زمونږ هلې ځلې او قربانیاني د همدې چوکیو لپاره وي؟ اخیر مشروطیت چېرې دي؟ یو تن ناخبره ځوان مو راوست او د هېواد د مادي او مصنوي ټولو چارو مطلقي واګي مو د هغه په لاس ورکړې! هغه اګر چې ښه نیت لرې او خپل هېواد د تخلص او علاقمندی، لاکن بیا هم انسان او جایزالخطادي. مشروطیت دادې چې هغه مسوول صدراعظم خلکو ته وروپېژني، او د خلکو د استازو منتخبه شو را جوړه کړې او په خپله دی غیر مسوول وې، ترخو چې خلک مسوول صدراعظم او د ده کابینه د خپلو ټولو شکایاتو د جواب ورکوونکی په توګه وپېژني..."

لودین زیاتوله: " زه د دې رژیم سره چې د غرضناکو او ناپوهو کسانو د یوې ډلې د ناجایزو اعمالو په سبب د نابودی سره مخامخ دی د هغو ژمنو په سبب چې په ګوند کې مې درلودې همکارې وکړه او دا مطلب مې د شاه او د هغه د درباریانو غوږوته ورساوه، څرنګه چې وایې نه اوریده، کابل مې هم ترک کړ او اوس د کندهار په یوه نوم ورکې کوڅه کې په خپل پلرنۍ کور کې ناست یم، لاکن تاسو چې نن

ورځ د پادشاه او د هغه د درباریانو سره اړیکې لرې ځما له خوا هغه ته ووایې چې:

گر این مکتب است و این ملا
کار طفلان را خراب می بینم

په ډېر نزدې وخت کې دا رژیم له ښنو لوېږي او چپه کېږي او هغه وخت به " نه تو مانی، نه او، نی فخر رازی"

دا وینا د هغه پوهه ځوان او رېشتني شهید وه چې دوه کاله وروسته مو د ده همدغه وړاندوینه د ظاهریدو په ډګر کې ولېدله، هغه رژیم د خلکو په قبر کې لوېدلې او کړیدلې او چپه شو چې د ښکیلاک دسیسه کاره لاس هم د دغه تنفر او کړاو د احساس تر شا کار کاوه.

دا د افغانستان په تاریخ کې څو واره لېدل شویدي چې په خپله شاه یا د چارو واکدار یا شهزاده نیک او خیر غوښتونکی سړی وي لاکن د درباریانو، ګمارل شوو کسانو او یا دا هلې حرم او کورنۍ د بد عمل په سبب ل منځه تللې دي، د مثال په توګه سدوزی شاه زمان او امیر شیرعلي خان بد پادشاهان نه و، هغوی دواړو د هېواد د ازادی او لوړتیا سره مینه درلودله او د ښکیلاک سره یې مبارزه کوله لاکن د حکومت او د دربار کارکونکو او اعمالو هغوی په ډېرو بد مرغو او تورو سرنو شتونو اخته کړل.

غازي امان الله هم مخلص ا هېواد دوسته او روڼ اندي ځوان و چې د داسې چپه شوي سرنوشت سره ملګری شولو که چېرې د شهزاده توب او مشروطه غوښتنې د وخت ملګرو دا تجرید کړې نه وې او په وزارت سفارت عیاش او واک کې محوه شوي نه وی او د خلکو سره ګډ شوی وی او د کلیو، کوچیانو، د کاندارانو، لښګرو او کروندګرو په ګډون یې د افغانستان د خلکو ملاتړ تر لاسه کړی وی.

او د خپل حکومت تګ لاره يې د هغه څه سره برابره کړې وې چې دايې مدعي و(يعني مشروطيت) طرح او عمل يې کړى وى نو ددغه شوم او ناوړه سرنوشت سره نه مخامخ کېده لودين چې کله په شکايت خوله خلاصوله او د وضعي د سر چپه کېدو څخه کړيده، د ځان سره يې ويل:

ديده در خون جگر زد غوطه
باد لعنت به چنين مشروطه!

دا د هغه څه بېلګه وه چې د اماني رژيم په نيمګړتياوو او د دوهم مشروطيت د غورځنګ د لاس ته راوړنو د لمړنى اساسي قانون او د دغه ټولني د مفکرو غړو د وينا په استناد مې وليکله، د دې کرښو ليکونکى اماني دوره د اول څخه تر پاى پورې درک کړې او لېدلې ده او د دغې دورې د اشخاصو سره معاصر او د هغوى د احوالو او اقوالو ناظر وم نو د دې بحث په پاى کې د يوه بې طرفه مشاهد په توګه بايد وليکم چې:

تر هغه وخته چې سياسي قدرت يې تر لاسه کړى نه و د دوهم مشروطيت مهم غړى په لومړى ليکه او نور يې په ښکتنيو ليکو کې و.

د هغوي کوښښونه مخلونه او د درناوى وړ و او د هغوي قربانياني مشکوري دي ځکه چې د هغوي په وسيله زوړ او وروست نظام يا رژيم له منځه ولاړ او په ځاى يې د نوى افغانستان بنسټ اېښودنه وشوه او د هغوي د هلو ځلو په پايله کې و چې لکه څنګه چې مې مخکې وويل د نوى ژوند لس مبداوى تر لاسه شوي. او يا هغه پيل و چې د افغانستان په تاريخ کې د هيرو لوړندي، او د اماني دورې لس کاله د دې هېواد د تاريخ نيک او نيک مرغه وختونه شمېرل

کېږي، چې د هغه د بدو او ناوړو عواقبو مسوول بهرني او کورني مغرض عوامل دي.

ولې په خپله خداى بخښلي شاه د دې هېواد ازادى بخښونکى غازي امان الله خان (عليه الرحمه) هم د افغانستان يو خير غوښتونکى، نيک زړى او مخلص ځوان و، چې د خپل هيواد او خلکو سره يې مينه درلوده چې د نوموړو لسو مبداو په لاس ته راوړلو او بنسټ اېښودلو کې د هغه پاملرنه او هلې ځلې شاملې وې، نو په دې خاطر د افغانستان تاريخ به هغه په نيک نامه سره يادکړي . او نوى نسل بايد د هغه د عمل په درناوې وپوهېږي او هميشه يې نوم په نيکي سره ياد کړى ځکه چې نيک اعمال يې پر سهوو زياتېده، د دې کرښو د ليکونکى د لېدنو او کتنو څخه دي:

د ١٣٠٨ش کال د پسرلي لښکر کشيو کې چې د کندهار څخه د غزني په لور و په خپله امان الله خان د کندهارى او هزاروو د لس زره کسېز لښکر مشرى په غاړه درلوده د دې لپاره چې خلکو شاه ته اخلاص درلوده او کوښښ يې کاوه چې هغه بېرته د پادشاهي په تخت کښينوى، لاکن کله چې د مقر او غزني په منځ کې يو شمېر مشکوک عناصر د انګريز د پولټيکل د اسنادو سره يو ځاى ونيول شول او ثابته شوه چې په دې اړو دوړ کې د کورنى يو شمېر روحاني ډوله کسانو لاس شته او غوارې چې د قبيلوي (دراني او غلجي) اختلاف څخه کاروا خلي او د فساد د دغه اور د تازه ساتلو لپاره يې شل تنه فرهي کسافان (دراني) سپاره يې د غلجيو په سيمه کې ووژل او مړى يې دوه نيمه کړل او بيا يې د تلفون په کړو شوو ستنو کې و ځړول او په کاغذ کې يې په اخوندى خط ورسره داسې وليکل:

" دا د شاه او درانيانو لپاره د غلجي قومونو ميلمستيا ده !" .

خدای بخښلی امان الله خان چې دغه ډېره بده منظره ولېدله کندهاریان یې په خپل شاوخوا راټول کړل او ورته ویې ویل: " اوس ثابته شوه چې پردی دشمنان غواړي چې زموږ د قبایلو ترمنځ فساد او جګړه واچوي، تر څو موږ په خپله یو بل سره ووژنو او د دغه ناجایزه عمل سبب به هم زه وم چې ځما د تخت و تاج د بېرته لاس ته راوړلو لپاره به وژني او ویني وبهېږي.

نو ای ځما ګرانو خلکو! تاسو په پوره ډاډ سره پوهه شي چې زه د کورنۍ او قبیلوي جګړي دغه زړه بګنونکی منظري قبلولی نشم او نه غواړم چې ځما د تاج او تخت د بېرته ګټلو لپاره تاسو په دغسې کار لاس پورې کړي!

نو باید ستاسو له منځه څخه ولاړ شم، ترڅو زه د دغه شان وژني او ویني بهوني موجب نه اوسم.

تاسو ځما ګران ملت ژوندی اوسې افغانستان به د تل لپاره پاتې وي،لاکن د دې ناوړي هنګامې دایمې مسوولیت او مخ توري به ځما په نوم ثبت شي. په داسې حال کې چې ما د پاچاهي په لومړۍ ورځ ژمنه کړی وه، چې د ازادۍ د ساتلو، او د هېواد د تمامیت او ستاسو د نیک مرغۍ او یووالۍ او د افغانستان د ټولو خلکو لپاره به کار کوم.

وګورئ! د تاریخ په تېرو دورو کې زموږ د خلکو د بد مرغۍ علت داو چې شهزاده ګانو به د شاهي مقام د لاس ته راوړلو لپاره د یوه بل سره جګړي کولي، او ستاسو په منځ کې یې خلک یو د بل سره په جګړو، ذښمنیو او قبیلوي شخړو کې ښکیلول. ما غوښتل چې ځما شاهي دوره دغه راز نه وي او په ځای د دې چې خلک یو د بل

سره جګړو ته راوبولم باید د افغانستان د ټولو خلکو د یووالی، دوستي او ورورۍ غږ کونکی اوسم.

کله چې اوس ګورم چې تاسې په کورنی قبیلوي جګړي سره اخته کېږي، اوس زه غواړم چې میدان د ځینو موافقو او مخالفو په ګډون د افغانستان خلکو ته ور کړم، تاسو یو د بل سره جوړ راشئ، زه د خپل تخت د بېرته لاس ته راوړلو لپاره د کورنۍ جګړي مسوولیت پرغاړه اخستلی نشم. ځما یو تربور پاړه چینار ته رسېدلی او بل روحاني ورور مې دلته ناست دې او د کورنۍ جګړي اوربلوی، لاکن زه د دې کار سړی نه یم؛ او تاسو ته ځما سپارښتنه داده چې:

یو له بله سره یو ځای شي. اتفاق وکړئ! او خپله ازادۍ وساتئ! او خپل هېواد بهرنیو دښمنانو ته مه ورپرېږدئ! زه ستاسو یو غړی یم که چېرې تاسو نیکمرغه یاست، دا به زه عینا نیکرغه او خوښ اوسم. لاکن که چېرې همداسې په وینو او خاورو کې لیت پیت اوسې دا به ځما د همیشنی خواشینۍ او بدمرغی لپاره سبب وي:

جنګ تو صلح، صلح تو جنګ است
من به قربانت اینچه نیرنګ است؟
میروم تا تو نشنوی نامم
اګر نام من، ترا ننګ است!

خیر غوښتونکی، حساس او نیک زړی پادشاه د واقف لاهوری دغه دوه بیته په سوی زړه اوښکي بهدونکی حالت او په نیولی اواز سره وویل او بیائې وویل : فی امان الله!...

داوه ددوهم مشروطیت د پای غم لړلي داستان، چې د افغانستان رنځیدلی ملت دغه راز مرغه هنګامې ډېرې لیدلي دي، رجال او خیر غوښتونکي پادشاهان له منځه تللي او په کلونو دا خلک په

خاورو او وينو کې ليت پيت شويدي.... د ترقي او پرمختيا څخه پاتې شويدي. او په ټولنيز بهير کې ئې نه جبرانونکي تاوانونه زغملي دي... ليدلي دي. او هغه بد مرغۍ چې ليدلي ئې دي...

لاکن ددي ټولو کورنيو او بهرنيو وراړوونکو جريانونو سره سره خپل ملي هويت او استقلال ئې ساتلي دي، او دملي ژوند د ادامې لپاره ئې هلې ځلې کړيدي. هو!

تپش ميکند زنده تر زندگی را
تپش ميدهد بال و پر زندگی را

۷

نتيجه يا (پايله)

اوس نو ددي داستان د لوستلو څخه وروسته چې د مشروطه غوښتني حرکت څنګه منځ ته راغي؟ او په کوم وخت او چيرته ورزول شو؟ او دهغي اغيزناک عوامل کوم وو؟ نو د ويونکي يا لوستونکي په ذهن کې به دا پوښتنه پيدا شي، چې ددي حرکت هويت او اصليت څه وو؟ ايا هغه د ۱۸_۱۹ پيړي د افغانستان د سدوزايي او بارکزايي شهزادګانو د جګړو پشان د واک د پلاس راوړلو لپاره يو حرکت نشو ګڼلای؟

د دې غورځنګ منځ ته راوړونکی، چې د ښکېلاک لاندې کارګران او بزګران نه و، نو څرنګه چې يې پدغه نيمه انقلابي حرکت لاس پورې کړ؟ چې په پايله کې يې يو پورتم استبدادي شاهي رژيم

رانسکور او د هغه په ځای يو بل مطلقه سلطنت له روڼ اندو څخه په پښو ودراوه؟

د دې پوښتنو ځواب د افغانستان د ټولنيزې وضعې د مطالعې پر بنسټ داسې توضيح کېږي: د افغانستان د مشروطه غوښتونکو په مبارزه کې لږو روڼ اندو چې د پورته يا منځنۍ طبقو څخه و لاس درلوده، او دغه هلې ځلې يوه نيمه انقلابي مبارزه وه چې زموږ د عامو خلکو د ځورېدلو طبقو د روح څخه يې سرچينه اخيستله، تر دې چې د دې ډلې مخکښان د ځورېدلو بزګرانو او زيار ايستونکو خلکو په ځای د منځنۍ طبقې بروکراتان، بورژواي راديکاران حتی تر دې چې شهزاده ګان او درباري متنعم کارمندان هم پکې وو او همدلته ده چې د تاريخ د يوه څېړونکي د خبرې څخه يادونه بايد وکړو چې ويلي يې وو:

" د انقلابي غورځنګونو لپاره دا لازمه نده چې په معنی کې بايد حتمي پروستاريالي عناصر موجود وي او يا دې د هغوی مرام په جمهوري غوښتنې او دموکراسۍ باندې ولاړ وي، د افغانستان امير (مطلب د امان الله خان څخه دی) او د هغه همکارانو د سلطنت د لاس ته راوړلو لپاره خپله مبارزه پرمخ وړې ده، لاکن د دې لپاره چې دغه مبارزه د امپر يالسم د راپرځولو او د هغه د قوي تجزيې لپاره وه، د انقلابي نظره دا هم يو ګټور عيني پيکار دی..."

(مسايل لينزم ۹۰ د مسکو چاپ ۱۹۴۹م)

د افغان مشروطه غوښتونکو غورځنګ چې د امپر يالسم په ماتې او د ټوټې، ټوټې شوی، رېړګالونکي او زيار ايستونکي ملت د ازادۍ سبب شو، بايد د اسيا د بېدارۍ مهمه برخه او د هندوستان او

پاکستان د ازادۍ لپاره سريزه وشمېرل شي، څکه د هندوستان د نظر د خاوندانو د يوه مفکر په وينا چې په هغه وخت کې داسې ويل:

اسيا يک پيکر اب و گل است
ملت افغان در آن پيکر دل است
اقبال

که چېرې پدې جغرافيايي مرکز او د زړې اسيا په زړه کې حرکت نه واى شايد د ختيځ په هېوادونو د ازادۍ کاروان په دومره چټکۍ سره منزل مقصود ته نه واى رسېدلى.

پدې ځاى کې دا ټکي بايد هېر نکړو، چې د مستمد افغانستان د خلکو د ملي هويت ټينګتيا او ملي روحيه د هر راز تکاملي او انقلابي بدلون د منځ ته راتللو لپاره نامتوازنه وه او د دې سيمې جغرافيايي موقعيت هم د هر ډول غورځنګ او مترقي حرکت د قبلولو متضمن دى تر هغه ځايه چې د مشروطيت مترقي او نيمه انقلابي غورځنګ هم د داسې کسانو پواسطه رامنځ ته شو چې په هغې کې د شاهزاده څخه تر روڼ اندي بورژوازۍ طبقې پورې لاس درلودى دى.

تر هغه ځايه چې د افغانستان د تاريخ د مطالعې څخه تر اوسه کېږي: که چېرې د يوه مترقي يا ارتجاعي حرکت په منځ ته راوړلو کې طبقاتي ګټې موجودې وي، هغه حرکت هم تر هغه وخته پورې دوام کوي ترڅو چې د هماغې طبقې د ګټو لپاره متضمين وي.

که چېرې موږ د اماني رژيم ړنګېدل وروسته له خو کاله وپلټو، د هغو عواملو ترڅنګ چې پدې کتاب کې ترې يادونه وشوه، يو اساسي علت به هم ووينو، چې د هغې په رامنځ ته کېدو کې کړېدلې او محرومې طبقې مستقيماً ونډه نه درلوده، د هغې پايلې سره لدې

چې ګټورې وې خو د خلکو د دې ډلې لپاره جالبې، د درک او لمس وړ نه وې.

هغو کسانو چې د روڼ اندي عالي بورژوازي او منځنۍ طبقې څخه د دې حرکت په منځ ته راوړلو کې د خپلو طبقاتي ګټو پر بنسټ ونډه درلوده، او په افغاني ټولنه کې خالص لړکي و هغه وخت چې قدرت ته ورسېدلې او د خپلو هلو ځلو او عمل په پايله کې د هېواد لوړې چوکۍ تر لاسه کړې او هغه يې خپل وروستى مقصد او هدف وباله او نور د هېواد او خلکو په فکر کې نشول، او د چوکۍ او مقام په کوچنۍ کړه کې د خلکو څخه ليرې شول او د عمل ميدان يې هغه چاته پرېښوده چې د خپل ځان، قومونو او نورو په دوى پورې تړلو کسانو لپاره چې د لوړې او منځنۍ طبقې څخه و د ډېرو مادي ګټو په راټولولو بوخت و، چې په پايله يا نتيجه کې يې عامه محروميت رامنځ ته کېده، په حقيقت کې د افغاني ټولنې طبقاتي جوړښت د اروپايي هېوادونو طبقاتي تشکيلات د تاريخي سوابقو پشان و او دلته تر اوسه د اقتصادي او ټولنيز پلوه د طبقاتو د تجزيې او جلا والي لا املونه منځ ته راغلي نه وو، نو پدې خاطر زيار ايستونکې طبقه د ځانګړو روحي او اقتصادي فعاليتو سره چې هغه د نورو طبقاتو څخه جلا کړي رامنځ ته شوې نه وو، هغوى د ټول محروميت سره د داسې يو حالت احساس نه کاوه او جبري او قوي فيوداليزم جوړ شوى ه و.

د دې لپاره چې په اماني رژيم کې نه استسمار شوو طبقو او نه استحصال شوې ډلې د ځانګړې طبقاتي شعور درلودونکې وې، نو پدې خاطر هېڅ يوې ډلې خپلې ګټې په هغه رژيم پورې تړلې نه ګڼلې او د بې تفاوتى او بې تعلقى په حالت کې و او يوازې د

ماموربنو نیمه روڼ اندې طبقې که پدغه رژیم پورې څه تعلق درلوده هغه هم د ډېر لږ اقلیت څخه زیات نه و یعنې په دغه حساب د ټولنې د لسو یا شلو زرو څخه زیات نه و.

د دې لپاره چې حکومتونه په بل پسې تالانګر او د چیښونکو او ګټه تر لاسه کوونکو کارمندانو څخه مرکب و نو پدې خاطر همېشه که د یو پېژندل شوي او ازمویل شوي تالانګر په مقابل کې که د همغه طبقې څخه نوې مدعې رامنځ ته شوې خلکو د خپل وسې خلاصون لپاره د زاړه تالانګر د ستم له لاسه هغه ته هرکلی ویلی دی، لاکن د کار په پېل کولو او د لومړي امتحان په ورکولو سره څرنګه چې د ټولنې استسمار او فکر په سیستم کې بدلون رامنځ ته شوی نه و او نوو کارمندانو د پخوانیو په پرتله څو ځله بد او خراب اعمال ترسره کړي و نو خلکو به ویل:

تو از چنګال ګرګم در ربودی!
چو دیدم عاقبت ګرګم تو بودی!

نو پدې خاطر د حمکرانانو په مقابل د همېش لپاره یو عمومي نفرت موجود و که چېرې د هېواد د کوم کورنۍ یا بهرنۍ لاس غوښتلي وي چې دغه ناراضه او استثمار شوي خلک د حاکمې دستګاه په مقابل کې استعمال کړي پدې کار کې هېڅ راز ستونزې نه وې، ځکه هر حکومت د خپل عمل او ازمویني په ورکولو سره اکثریت خلک له ځانه خفه کړي او جلا کړي وو او که فرضاً پدغه دستګاه کې یو څو تنه نېکو کاره او مخلص خلک هم وو، هغوی هم د دغه اکثریک استفاده کارمندانو په وجه په خلکو کې منفور و.

د افغانستان د خلکو ټولنیز خصایص او د صفاتو تجزیه او افضایي ټولنیز ژوند د دې ټولنې د هویت پر بنسټ ډېرو باریکو پلټنو ته

اړتیا لري، د تاریخ، جغرافیا، اقتصاد، نژاد، ژبې، عقیدو او د چکسوالو، ښاري او د اواره کوچیانو د قبایلو د ټولنیزو مسعرقفونو او د روحي مسلکونو پاتې شونې لکه: مذهبونه، صوفیانه افکار او طریقې دي، چې د نوي صنعتي مدنیت د اغېزو سره یو ځای باید پکې څېړنې او پلټنې وشي.

او دا په خپله ډېر اوږده او پراخه مبحثونه دي چې د افغانستان په څو زرّه کلن تاریخ کې چې د فرهنګونو او مدنیتونو د تلو راتلو لار وه د علمي او عیني څېړنو لاندې نیول کېږي، او هغه وخت کولی شو چې د دقیقو مطالعاتو په رڼا کې د دې جامع الخصایصو درلودونک خلکو د هغه وړ کړن لاره (خط مش) وټاکو، چې دا علمي کار د تاریخي، اقتصادي، ټولنیز، او د نوي او زاړه فکري او فرهنګي ابعادو درلودونکی دی، او د مشکلترینو او دقیق ترینو ټولنیزو مسایلو څخه دی ځکه چې د طبیعي علومو پشان د ریاضي د مثبتو فارمونو لاندې نه راځي او د هغې کلیات د مکان او زماني د نسبي ابعادو سره بدلون مومي او د هغې احکام سل په سلو کې په ټولو محیطونو کې یو شان او هم غړیز او د تکامل موقفونه پدې ټولنه کې نامتوزانه وي و سر تر سره د یوې خالصې طبقاتي ټولنې د ژوند په دساتیرو برابر ندی او له همدې کبله دی چې د دې هېواد زیاتره پخواني حکومتونه د اکثریت خلکو په وړاندې نامطلوبه وه، ځکه چې د دغه نامتوازنه ټولنې د افرادو د آني ګټو سره یې مطابقت نه درلوده.

نامتوازنه ورته پدې خاطر وایو چې یو کوچنی اقلیت په یوه ټاکلې زمانه کې د فیوډال تر عنوان راغلی، لاکن د قوي او متشکل قیودالیزم د خصلتونو درلودونکی نه و، ښاري بورژوازي هم د ټولو

ټولنيزو مميزاتو سره يو ځای رامنځ ته شوې نه وه او کليوالو بزګرانو هم د متشکله کارګر د طبقې ټولنيز خصلت نه درلوده، او اواره کوچيان د ټولو طبقاتي شرايطو څخه محروم و.

که چېرې د دغه عدم توازن او د احوالو د اختلاق او د طبقاتي شرايطو د ګړوالي په حالت کې که چېرې فعال خير خواه او مخلص حکومتونه هم منځ ته راغلي، د دې لپاره چې د دغو نامتوازنه طبقاتو د يوې ډلې سره يې هم تطابق نه دی کړی د اکثريت خلکو د ملاتړ څخه محروم پاتې او تجريد شويدي.

د دې لپاره چې د افغانستان د جغرافيا د پېښېدو ځای هم ډېر حساس اومهم و او داسې غرني دې چې د دوه مدنيتونو او د ايران او هند د دوه ډوله فکرونو او د دريو لويو ځمکو لکه: هند، ايران او ماورالنهر تر منځ پروت دی، نو پدې خاطر همېشه کله چې جهان ګرځېدونکو او فاتحانو د ده سره سروکار پېدا شوی دی، د طبقاتو د عيني او قانوني عدم توازن د ټولنيز خصلت څخه يې ګټه اخستلې، او د بې اتفاقۍ او خانه جنګۍ په رامنځ ته کولو سره يې د دې خلکو ملي قوت کمزوری کړي او زموږ ټولنيز خصلتونه يې زمونږ په ضرر کارولي دي، چې د همدغه امير يا لسن بهرنۍ ايادی څخه په عين شکايت کې بايد د ځانه سره ووايو چې:

اتش بدو دست خويش، در خرمن خويش
چو خود زده ام، چه نالم از دشمن خويش

(پای، کابل جمال مينه، د ۱۳۶۱ کال د حوت ۲۶)

(د ژباړې پای، کابل خير خانه مينه، د ۱۳۸۰ کال د سنبلې ۶)

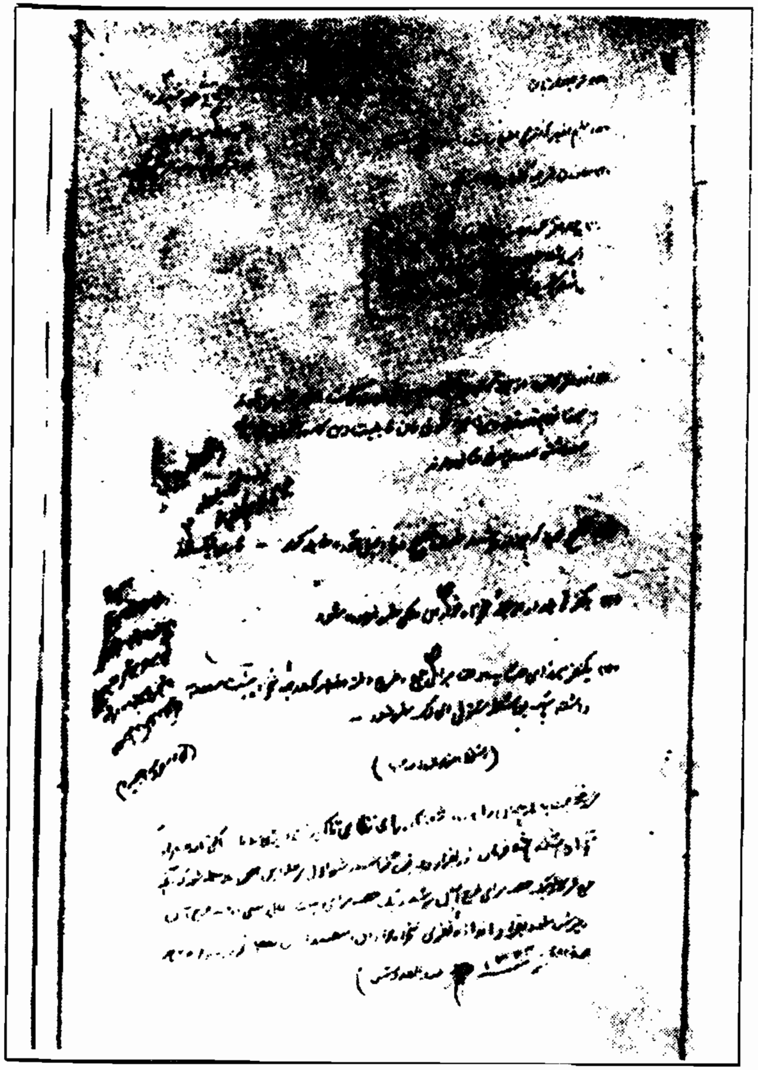

انجمن سراج الاخبار افغانستان.

د شاهي دربار لاربنوونې، چې د شاه اقاسي عبد القدوس خان اعتماد الدوله په قلم کښل شوې.